

Könyv és könyvtár

XVII. 1994

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XVII.

DEBRECEN
1994

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE**

Szerkesztette:

GOMBA SZABOLCSNÉ

Szerkesztőbizottság

**GOMBA SZABOLCSNÉ (szerkesztő), KOLTAY KLÁRA,
KOROMPAI GÁBORNÉ, LÉVAY BOTONDNÉ,
OJTOZI ESZTER (társszerkesztő)**

A kötet lektorai

**FEKETE CSABA, HELTAI JÁNOS, KOROMPAI GÁBORNÉ,
LIELI PÁL, MÓDY GYÖRGY, MOLNÁR JUDIT, OROSZ ISTVÁN,
ÖTVÖS PÉTER, SZABÓ LÁSZLÓ**

PERSONALIA

TABULA GRATULATORIA

NÉMEDI LAJOSNÉ DR. DIENES ÉVA NYOLCVAN ÉVES

Évkönyvünk szerkesztőbizottsága szívesen teljesítendő kötelességének érzi, hogy köszöntse azt a kollégát, akinek könyvtárosi ethosza sokunknak szolgált, és szolgál ma is példaképül.

Dienes Éva 1914 április 8-án született Debrecenben, értelmiségi családban. A Tisza István Tudományegyetemen szerzett magyar-német szakos tanári oklevelet, valamint kitüntetéses doktorátust a germanisztika tárgyköréből. Disszertációja a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának egy középkori kódexéről, Erhart Gros „Witwenbuchjáról” szól. Ezt a művét még leánykori nevével jegyezte, majd miután pályatársával Némédi Lajossal házasságot kötött – asszonynevén szerepelt a tudományos életben.

Hosszú ideig középiskolai tanárként tevékenykedett. 1962-ben került a Debreceni Egyetemi Könyvtárba, és ott dolgozott nyugalomba vonulásáig. Kezdetben a könyvfeldolgozásban vett részt, mint szakozó; majd éveken át a Bibliográfiai Osztály munkatársa volt, szerkesztette a Debreceni Egyetemi Bibliográfia köteteit.

Csúry István igazgató kezdeményezésére 1967-ben az Egyetemi Könyvtár bevezette a szakreferensi rendszert, és felállította a bölcsészettudományi és természettudományi szakolvasótermet, szabadpolcos, fejleszhető könyvállománnyal.

Ebből a korántsem könnyű munkából Némédi Lajosné nagy részt vállalt magára, s emellett sokat segített kollégáinak. A szakolvasóterem filológiai állománya máig magán viseli keznyomát.

Megszerkesztette a germanisztikai és általános irodalomtudományi szakcatalógust, elveiről és gyakorlatáról útmutatót írt, valamint tanulmányt tett közzé német nyelven.

Tagja volt a „Könyv és könyvtár” szerkesztőbizottságának. Tudományos munkássága felölelte a magyar és német filológiát, az általános irodalomtudományt. Dolgozatairól az alábbi bibliográfia ad tájékoztatást. Köszöntésünket a német klasszika géniuszának gondolataival zárjuk.

„Csupán az ember
győzi a Lehetetlent;
különbséget tesz,
ítél és kiválaszt,
s megálljt parancsol
a pillanatnak.”

(Goethe: Ami isteni bennünk.)

Ojtozi Eszter

TABULA GRATULATORIA

FÜR DIE OBERBIBLIOTHEKS RÄTIN DR. ÉVA DIENES-NÉMEDI ZUM 80. GEBURTSTAG

Die Redaktion unseres Jahrbuchs erfüllt eine angenehme Pflicht, indem sie einer Kollegin zum neuen Lebensjahr gratuliert, deren bibliothekarisches Ethos für viele von uns als Beispiel galt und gilt.

Éva Dienes wurde am 8. April 1914 in Debrecen in einer Intellektuellenfamilie geboren. An der Universität István Tisza erwarb sie ein Lehrerdiplom in den Fächern ungarische Sprache und Literatur und Germanistik, sowie ein Doktorat in Germanistik, das sie mit Auszeichnung absolvierte. Das Thema ihrer Dissertation war ein mittelalterlicher Codex, das „Witwenbuch“ des Erhart Gros, das sich in der Bibliothek des Reformierten Collegiums Debrecen befindet. Diese Dissertation erschien noch unter dem Namen Éva Dienes, nachdem sie aber ihren Berufskollegen Lajos Némédi geheiratet hatte, nahm sie in den wissenschaftlichen Publikationen den Namen ihres Mannes auf.

Lange Jahre hindurch arbeitete sie als Gymnasiallehrerin. 1962 kam sie in die Universitätsbibliothek Debrecen und arbeitete dort bis zu ihrer Pensionierung. Am Anfang arbeitete sie in der Abteilung Klassifikation, später war sie jahrelang Mitarbeiterin der Bibliographischen Abteilung und gab die Bände der Bibliographie der Universität Debrecen heraus.

Auf eine Initiative des Bibliotheksdirektors István Csüry wurde in der UB Debrecen das System der Fachreferenten eingeführt, Fachlesesäle für die Philologen und für die Naturwissenschaftler mit Handbibliotheken wurden eingerichtet. In dieser weitaus nicht leichten Arbeit nahm Frau Némédi ein Großteil der Ausarbeitung der Konzeption auf sich, sie hat ihren Kollegen dadurch viel geholfen. Sie hat den philologischen Bestand der Handbibliothek des Fachlesesaales geprägt, der Handapparat wird bis heute in ihrem Sinne weiter ausgebaut.

Sie war es auch, die die Fachkataloge für Germanistik und allgemeine Literaturwissenschaft zusammengestellt hat, über deren Grundprinzipien und Benutzung hat sie einen Wegweiser und eine deutschsprachige Studie geschrieben.

Sie war Mitglied der Redaktion des Jahrbuches „Könyv és Könyvtár“. Ihre wissenschaftliche Tätigkeit umfaßte die ungarische und die deutsche Philologie sowie die allgemeine Literaturwissenschaft. In nachstehender Bibliographie sind ihre Arbeiten verzeichnet.

Zum Abschluß unserer Gratulation soll hier ein Gedanke des Genius der deutschen Klassik gelten:

„Nur allein der Mensch
Vermag das Unmögliche
Er unterscheidet,
Wählt und richtet
Er kann dem Augenblick
Dauer verleihen.“

(Goethe: Das Göttliche)

Eszter Ojtozi

**NÉMEDI LAJOSNÉ DIENES ÉVA 1963–1979 KÖZÖTT
MEGJELENT MŰVEINEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA**

**AUSWAHLBIBLIOGRAPHIE DER WERKE VON
DR. ÉVA DIENES-NÉMEDI 1963–1979**

- A XIX. század irodalmából. Szöveggyűjtemény. 2. r. (Szerk. Némedi Lajosné – Szilágyi Péterné). Az ált. gimnáziumok 3. osztálya számára 9. kiad. – Bp. 1963. Tankönyvk. 327. l.
- A magyar nyelvű könyv a „deáktalanok” szolgálatában. 1711–1780. – Das ungarische Buch im Dienste der „Ungelehrten”. 1711–1780. = Könyv és Könyvtár. IV. 163–192. l. – Bp. 1964, Tankönyvkiadó. Klny. is. –
- Debreceni Egyetemi Bibliográfia. 1963. Összeáll. – –, Debrecen, 1967. KLTE Könyvtár. 135 l.
- Kazinczy és Bácsmegyeije. – Kazinczy und sein „Bácsmegyey”. = Könyv és Könyvtár. VI. 1967. 171–196. l.
- Egyetemi Bibliográfia. 1964. Összeáll.: – –, Debrecen, 1968. KLTE Könyvtára. 126 l.
- Egyetemi Bibliográfia. 1965. Összeáll.: – –, Debrecen, 1968. KLTE Könyvtára. 141 l.
- Das Witwenbuch des Erhart Gros. = Német Filológiai Tanulmányok. III. 1968. 57–85. l.
- A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának egy középkori kódexéről. (Erhart Gros Witwenbuchja) = Könyv és Könyvtár. VII:2. 1969. 85–92. l.
- Augustinus-fordítás a debreceni Gros-kódexben. – Eine Augustinus – Übersetzung im Gros-Kodex in Debrecen. = Könyv és Könyvtár, VIII:2. 1971. 103–113. l.
- Die Boheme. = Helikon. 20. 1974.
- Kármán József: Fanni hagyományai (Sajtó alá rend. Némediné Dienes Éva) Ill. Berki Viola. – [Bp.] 1974. Magyar Helikon – Szépirodalmi Kiadó 71 l. 8 t.

NÉMEDI Lajosné: Einführung in das Studium der neueren deutschen
Literaturwissenschaft – Bp. 1975. Tankönyvkiadó 218 l.

A triviális irodalom kutatásáról. – Über Trivialliteraturforschung. = Könyv és
Könyvtár. X. 1976. 171–197. l.

Aus der Klassifikationspraxis der UB Debrecen. Allgemeine Literaturwissen-
schaft. Deutsche Philologie. = Könyv és Könyvtár. X. 1976. 231–241. l.

Debreceni Szemle, 1927–1944. Repertórium. (Szerk. Korompai Gáborné –
Némedi Lajosné. Bevez. Korompai Gáborné) – Debrecen, 1979. KLTE
Könyvtára. 156 l. [Tiszántúli időszaki kiadványok repertóriumai VI.]

Összeállította: Korompai Gáborné
Zusammengestellt: Maria Korompai

TANULMÁNYOK

THE INTEGRATED LIBRARY SYSTEM OF THE UNIVERSITAS

After several years' of preparatory work the Library of Kossuth Lajos University reached a landmark when the leaders of the universities signed the deed of foundation of Debrecen Universitas. The members of the new Universitas are the Kossuth Lajos University with its Faculties of Arts and Sciences, the Agricultural University, the Reformed Theological Academy, the Medical University and the Nuclear Research Institute of the Hungarian Academy of Science.

fig. 1. Geographical position of the member libraries

The libraries of the institutes united in the Universitas soon realised the necessity of an *information system* joining them, the precedents of which had already been present in the member libraries: a central catalogue, co-operation in acquisition etc.

Within the framework of the Universitas it became possible to realise the plans of an *integrated library system*, based on traditional co-operation and the results of experiments in the past years.

In the library of Kossuth Lajos University efforts have been taken to introduce an integrated library system for a decade. When in 1984 the library introduced its online information service based on international databases, bought personal computers and employed specialists in computer science there came the time to consider computerisation of the library work based on experience accumulated in previous years' theoretical preparation. Beside performing the tasks of a university library, the Library of Kossuth Lajos University, the owner of more than 3,5 million documents, is the second national library of the country and has regional functions in the region east of the river Tisza.

In a library of like size and functions the work is performed in a complex way observing all the standards carefully. Thus we were of the opinion that a detailed *work flow analysis* was the essential basis of planning. The prepared document of 143 pages describes how the various types of documents are processed from acquisition to circulation and taking stock of the necessary media and elements of data.

Our work flow analysis and the literature on library management, which we have studied carefully, revealed the clumsiness of the traditional methods used in the library, namely that the so called manual system is not capable to cope with the tasks effectively. Cataloguing backlog, chaotic circulation, inconsistency of the card catalogues, difficulties in tracking overdue documents are just a few examples. The automation project aimed at the improvement of our

services which means several advantages for the user: faster acquisition, cataloguing and shelving of documents, and better service in circulation. The user can obtain more flexible, up-to-date information searching in the online catalogue in much less time than with a traditional search. These advantages are also available for library staff. Introduction of an automated system results in making a better use of the staff's time, and each staff member has the latest information concerning library material. An automated system allows quicker and remote searches in the collection, more entry points, more information access. The most difficult task is to determine the financial coverage of the advantages. Although the literature does not give a definite answer if the improved services are worth of the additional expenses, but other arguments for it can be added to the above. Automated systems make resource sharing easier, making communication and information provision more efficient and cheaper than the so called manual channels. Sharing resources would ease the needs for collecting and storing all the documents the users might require; the library can access much broader resources and can decrease the need for expansion. Library automation is also supported by the fact that computer usage is widely spread in society; it's an accepted element of both the business and home environment. The basic concept of automation was accepted and it helped convince the library that it needs expensive and complicated technology to assist library users and staff alike. Falling hardware costs, the variety of equipment, the high number of available options make automation attractive. In the 1980's and early 1990's automation was tested, checked and accepted in the libraries of the developed countries. The library without automation has lost, it is not competitive any more. Library users want immediate feedback, know computers that make fast and prompt communication possible, which connect them with their needs, they complete the cycle, their demands are met and they leave the library satisfied. The right environment and a new level of awareness appeared in the 1980's which made the unprecedented justification of library automation possible [2]. In this early phase, however, automation seemed insolvable in the absence of financial means. But we did not give up the idea, dealt with the theoretical side of the question and tried to gather practical experience by visiting both Hungarian and foreign libraries in Germany, England, France and the Netherlands.

Automation of library work proved a much more difficult and more expensive task than the introduction of bibliographical information services based on online and later on CD-ROM databases had been. At the beginning we had the opportunity to buy a few personal computers and we started to use the ISIS software offered by the UNESCO free of charge. Within certain limits the software proved useful and we started to process some document types (periodicals and industrial catalogues) with computer and to build some databases. Last but not least it was of great help in training library staff in the field of automation.

Another step forward was when a part of the Ethernet network we considered necessary for data transmission was constructed to connect the computer centre

of the University and the central library; the greater part of the network, however, to join the departmental libraries and other institutes of higher education in town was still to be waited for.

The experience we gained using ISIS proved that instead of computerising several segments of work parallel with each other we need an integrated library system. The time when we realized the fact fortunately coincided with the favourable historic and political change, which made the interest and support of the developed countries turn towards us. It became possible for us to apply for a grant from the American Mellon Foundation to purchase the necessary hardware and software. Our application was successful and we were encouraged to get into contact with the great companies of the world that develop and supply integrated library systems.

We gained useful experience when had the opportunity to study LIBERTAS system used in the libraries of London University and to have discussions with senior members of Imperial College Library, British Library of Politics and Economics and University College Library. We could also get acquainted with PICA (LBS3) system of the Leiden and Rotterdam University Libraries.

Having learnt about these systems and after the first discussions we realised that our possibilities would have been to have a system managing a relatively small database with a few terminals working at the same time.

The foundation of Universitas called our attention to the possibility of expanding our plan originally made for the Library of Kossuth Lajos University to the libraries of other institutes of higher education in the town, as well. Having harmonised our ideas with the member libraries and the directorial board of Universitas we asked financial support from the World Bank.

The aim of the joint application we entered to the World Bank in August of 1991 was to construct an informational network of higher education and research in Debrecen. It drew the outlines of a *computer network* to manage databases and an *integrated library system* giving a detailed description of the causes urging us to develop such a network, the way and costs of building it, the plans for an integrated library systems based on it, the hardware needed and the possibilities of its further development.

Some of the reasons to build the network are to get connected to the worldwide networks, to establish connections among local institutions, and to develop the joint management of Universitas.

Beside the importance of access of the worldwide networks the backwardness of *informational connections among the Debrecen research and higher educational institutes* made the construction of a network within the town unavoidable. According to the means of their supreme authorities the institutes get the necessary sources to develop their network in a haphazard way and it is characterised by a heterogeneous set of computers and out-of-date peripheries.

The new, less rigid economic and administrative circumstances made the applicants realise that a joint development gives better chances to decrease their backwardness. A modern, joint network can insure the direct exchange of

information, the access to each other's library and computer resources and an up-to-date connection to the outside world.

In the application document we summarized the plans of an integrated library system for the Universitas with the requirements for the library system, the realisation of which would require computers attached to the network described above to do work of both processing and information supply and the purchase of an integrated library software to perform library and informational functions.

As among the operational systems it is UNIX that becomes more and more widespread we planned to found the communication network with a UNIX computer in all the five big institutions, while in the sub-libraries we would purchase PC-based UNIX systems. We took it into consideration that the TCP/IP communication software, which has become a de facto world standard, is available with nearly all UNIX systems.

The reviewers of the World Bank application found it reasonable that the member institutes of Universitas should create a joint information system to enhance the effectiveness of Hungarian higher education and insured considerable financial support to it.

On the basis of its previous efforts and experience the Library of Kossuth Lajos University took a leading role in guiding the library part of the project. Works concerning the network to transmit data belong to the competence of another specialist committee. The first step was to agree on several major problems about the integrated library system with the member libraries of Universitas.

We agreed on the main purposes of applying an integrated library system, that is:

- to make it possible to process, retrieve and circulate all media of the library,
- to automate library work with the above purpose in the five member libraries and in their sub-libraries (libraries in the departments, institutes, clinics etc.),
- to ensure unified management of the members' databases and online access to each other's catalogues with appropriate authorization,
- to be suitable to give data to foreign networks and to receive information from them,
- to be capable of accepting more member libraries and serve more patrons in the future.

As far as the software is concerned the member libraries and their sub-libraries agreed on the following:

- the libraries will apply the same library software;
- data concerning library documents from the moment of acquisition will be processed by computer and made available to each other;
- the format of bibliographic data will be HUNMARC developed by National Széchényi Library to prepare the Hungarian National Bibliography and is based on USMARC;

- all the rules in the Hungarian standard of bibliographic description will be observed;
- subject cataloguing will be based on UDC and/or subject headings;
- inventories will be kept observing the relevant Hungarian orders;
- bibliographic records already present in the system can be copied into their own database and be updated with their local data by the member libraries; one document can have only one bibliographic record in the system;
- all member libraries build their own online catalogues;
- if the users of the OPAC (patrons and librarians alike) formulate a search question the system automatically searches the catalogues of all the member libraries or the union catalogue before giving the search results;
- institutes can enter pictures or full text data (protected rare manuscripts, prints);
- to enhance the effectiveness of information services the libraries import databases into their system;
- to help research work CD-ROM databases (MEDLINE, Current Contents, etc.) will be used through the network;
- the member libraries will obtain the same or by all means compatible hardware;
- the institutes will be connected with optical cable to insure quick and safe transfer of data;
- the member libraries will have their own staff to operate the system.

To sum it all up, in the five libraries of Universitas the same integrated library software would be used in a divided way with parameters taking the individual characteristics into consideration; that is the software we were planning to buy was to be installed in five libraries. As it was mentioned above in the intended distributed system of Universitas the sub-libraries will use the server of the given central library with the software installed on it and their own workstations to fulfill their tasks, manage their databases, at the same time they will enjoy the advantages of the shared databases.

In preparation for buying the software we made an inventory of the databases in the member libraries of Universitas, which had already been prepared using ISIS and which will have to be converted. We had also to determine the minimal amount of records needed, which was decisive from the point of view of the capacity of the hardware and software to be bought.

With the help of the new system our library is planning to enter 600.000 records within the first five years. An approximately 150.000 of these, the records of Hungarian publications after 1976, will be supplied by the National Széchényi Library. We want to use barcodes to identify books. In the process of planning we took the following statistical data into consideration: the number of registered readers, circulation transactions, books taking part in circulation, or used in reading rooms and research reading rooms, the number of patrons using the reading rooms, and the number of books taking part in interlibrary

circulation. The results of the estimations made with similar methods showed us that the total number of records the Universitas libraries will need is 955.000.

fig. 2. Logical connections of the system

fig. 3. Data of Universitas libraries

To process library material, perform circulation and provide readers with information Universitas would need 234 terminals, 121 of which are estimated to work parallel with each other.

As the Library of Kossuth Lajos University had already made a work flow analysis and as the size of this library ensures that its requirements concerning the system would meet the needs of the other member libraries the invitation to tender was prepared by the work-group of librarian and computer specialists of it based on the above basic principles that had been agreed on. It was discussed and completed by a work-group consisting of the representatives of the member libraries.

The invitation to tender contained the requirements of Universitas concerning a desirable library system, that is the specifications of hardware and software to be installed broken down by institutions. At the beginning of the chapter dealing with the software we summarized our general requirements concerning the system: flexibility, authorization for staff and users, interactivity and commands, character sets, user interface (graphic, menu driven, windows), printer, screen formats, auxiliary software to import and export records, MARC compatibility, network management, communication, ability to forward data, questions of maintenance and security (file maintenance, data protection, restoration of data and index files in case of breakdowns), the possibility of testing functions, new versions, updating the system, staff training, reference sites.

Then we summarised our needs in connection with *cataloguing*, giving a detailed description of our ideas how to enter data, of the contents of bibliographic record fields, the use of authority files and data import, of the possibility of moving from one module to the other, compatibility to Hungarian and international standards and of MARC format.

As far as subject cataloguing is concerned we have the following requirements: the system is to handle free subject headings, the numbers and conventional symbols of the Universal Decimal System (UDC), and the classification numbers of other subject cataloguing systems (Cutter numbers, for example) and to have the ability to assist thesaurus building.

We find it important that we can build authority files from any fields and that authority files can be enlarged both automatically by entering data into the bibliographic records and by direct data input into the authority file. The system should provide authority control.

As time does not allow any further enumeration of questions concerning editing, copying, deleting, printing and supervising records, let me finish here with the cataloguing module.

Retrieval is thought to happen in the OPAC (Online Public Access Catalogue) module in a way that searches can be performed by any field or by any word in the fields, and logical operators can be used to formulate a search question.

The online public catalogue is an important tool for the users to find the available information. Card catalogue is going to become a tool of the past soon and librarians do not have to file catalogue cards in a linear way drawer by drawer any more. Users simply key in the author, the title or the subject they need. Logical (Boolean) operators and truncation help broaden or narrow the search, and a search would result in more hits than it used to be possible before [4.].

We considered all the elements that are the most important from the point of view of retrieval, and the possible search options (browsing, keyword searches, searches with Boolean operators, truncation, combined retrieval in more databases, help facilities), we asked for a MARC display, for a display of the number of items belonging to a bibliographic record with their call numbers and loan statuses and for the possibility to print search results.

We expect the online catalogue to report on the location, loan status – if it is a loanable item or can be used only in one of the reading rooms – due date, reservation details of the documents.

We plan to create a network of catalogues in the new system; I mean that the catalogues will be available from any workstations or public terminal that belongs to the network.

As regards the *acquisition* module we expect it to perform its traditional functions together with the tasks springing from the presently existing Hungarian law of taking stock-books on the one hand, and the international exchange of documents, on the other.

We described in the invitation to tender certain elements of processing *periodicals, circulation, interlibrary loans, and in-house reading*.

A separate chapter dealt with the module for processing periodicals. The system is to follow the changes of the periodicals and to make it possible to create full level bibliographic records of both the foreign periodicals and the Hungarian copyright material, to check in periodicals, to register and claim missing issues, to carry out orders, manage funds, keep stock-books and make statistics. (The module is to answer the questions of readers and the staff: Does the library possess the given periodical, in how many copies, what is its source, what is its periodicity, what are the missing issues, what is its location?)

As regards the *circulation module* we find it important that the member libraries of Universitas can set up loan periods on the basis of the item and patron types and with their help the system is to co-ordinate the elements of circulation and to perform continuous control. We described the elements of circulation information that are important to be displayed in the OPAC (if the item is on loan, its due date, reservation lists, etc.).

An important part of preparation was to get into contact with the best known hardware and software vendors. The first experiences of the systems were acquired either in foreign libraries or at the demonstrations held in the Library of Kossuth Lajos University. Some of the vendors were ready to lend their demonstration software for a longer period and our staff could study the systems carefully.

We had the opportunity to see or try the following systems:

1. the Israeli ALEPH on VAX 6000,
2. the London TINLIB using ICL machines,
3. the American Carlyle Voyager Series on SUN computers (*Carlyle changed its name to MARCorp (Multimedia Access and Retrieval Corp.), and at the present the developer of the system is Endeavor Information Systems Incorporated, Rosemont, IL
4. the Marquis system of the American DYNIX company using IBM computers,
5. and the American VTLS using Hewlett Packard computers.

The first four companies handed in tenders. As time presses we cannot give a detailed analysis of them; we can only mention their most important features.

The DYNIX integrated library automation system meets all the needs of a library and its user-friendliness and flexibility are attractive. The system ensures public access (OPAC) both with the help of menus and commands, manages circulation, cataloguing, unifies entry headings and uses MARC format. The excellent system has more than a 1000 reference sites, six of which are national libraries and several are university libraries.

The modernised version of the system called *Marquis* (later *Horisont*), which is to exploit the technology of the 1990s, was presented at an exhibition organized by the American Library Association (ALA) then in Budapest. The software was constructed to observe the principles of open systems and is capable to manage both small and large library databases, can adapt itself to various network surroundings (Novell, Microsoft LAN Manager, IBM LAN Server, DEC Pathwork, Banyom Vines etc.). *Marquis* is open not only to various networks but to a great variety of workstations and servers. With the help of *Marquis*, a small local network can become a wide system serving several thousands of users.

Marquis, which has the same modules as *Dynix*, has been developed to have graphical user interface (GUI), which helps readers and staff learn the use of the system quicker decreasing the costs of training.

VTLS integrated library automation system is suitable for university, public and research libraries. It offers a possibility to automate the whole workprocess of a library. It has several reference sites (about 140). Since 1988 they have been working on automating the Finnish university and research libraries, organising them into a network with a national union catalogue and 21 network centres. The system is centred around MARC records, the elements of which can be

linked with all the necessary data. The system is very flexible, its development is guaranteed by great investments (60 million \$ a year).

ALEPH is a wholly integrated library automation software, which can meet the needs of university, public and research libraries, of museums and archives, both small and large. The system is flexible to the maximum, can adjust to various users and changing needs. The system is continuously developed, its third generation can run under UNIX operation system. The software is capable to process pictures.

The multilanguage, Hungarian version was used in two big libraries in Budapest (Library of Technical University, Library of the Hungarian Academy of Science). It is suitable to build a union catalogue, the short records of which are suitable to identify the books and their locations. *ALEPH* is MARC compatible. It is capable to perform all library functions.

The *TINLIB* library software developed in London is planned to be used in open systems and can run both in UNIX and DOS environment, it can work in networks, as well. *TINLIB* is used in many languages. Its users are research, scientific, university and public libraries in several countries of the world. Its Hungarian version is just being installed in the Library of Agricultural University in Gödöllő later in more libraries. *TINLIB* can use MARC format, while data input is done with a list of labels.

The system offers wide possibilities to meet the needs of its users. Its modules are highly integrated, users can switch from module to module while looking for an answer to their questions. It is excellent to build authority files. Testing it, we found it easy to use.

Voyager Series has a complex solution for the scientific, university and public libraries of different size both in the field of library services and technical works, embracing the whole of a library's work.

The Series was developed by the American Carlyle Systems Inc. The company was founded in 1981. Carlyle is a private company, which is owned by its staff and various fund holders' groups of Technology Funding. Technology Funding is one of the world's greatest enterprise companies, which is in possession of about \$ 300 million.

Voyager Series is a fourth generation library system, which was developed to meet not only the present but future needs of the libraries, as well. It was introduced in January, 1992. It was based on the philosophy of open systems, and made use of the most up-to-date technology. It strictly conforms to industrial standards.

The system consists of the following modules:

1. OPAC (Online Public Access Catalogue)
2. Cataloguing
3. Circulation
4. Acquisitions
5. Serials Control
6. Gateway-CD-ROM Access
7. Authority Control

8. Interlibrary Loan

fig. 4. Basic modules of the Voyager

The modules can be obtained separately, while on the other hand they together comprise a whole integrated library system. The system is available ready made, that is the hardware and software together, but it is possible to buy the software only.

The system is developed to use UNIX-based processors, INGRESS relational database manager, standardised SQL search language and X-Windows Graphical User Interface (GUI). The characteristics of INGRESS ensures optimised searches in the case of complex data and database structures. The main menu options are always displayed for immediate reference and file retrieval. It is enough to click a button of the mouse to select new functions or files. Windows opening in a downward hierarchy, and screens with their contents running through them, ensure an easy and quick access to forms and information. The multiwindow display of X-Windows, which can be used both on multicolour and monochrome screens, is one of its most efficient features. Voyager Series supports ASCII character-based terminals which are preferred for public services (like online catalogue). The local network (LAN) used in the system is based on Ethernet standard. It can also be used in wide area networks (WAN).

Voyager Series is based on national and international standards. The system supports the American national standards (National Information Standards Organization – NISO, American National Standards Institute – ANSI), which incorporate the most important international standards like International Standard Serial Numbering (ISO 3297), Bibliographic Identification of Contributions in Serials and Books (ISO 9115), Headers for Microfiche of Monographs and Serials (ISO 5123). They also include: the ANSI standards for the Periodical and Arrangement (Z39.1), U.S. MARC Bibliographic Information Interchange (Z39.2), Abbreviation of Titles of Publications (Z39.5), International Standard Serial Numbering (Z39.9), Book Numbering (Z39.21), Standard Technical Report Numbers (Z39.23), Information on Microfiche Heading (Z39.32), Serials Holdings Statements (Z39.44), Computerised Book Ordering (Z39.49), Information Retrieval Service Definition and Protocol, Specification for Library Applications (Z39.50), Holdings Statements for Non-Serial Items (Z39.57), Common Command Language (Z39.58) and the Interlibrary Loan Data Elements (Z39.63). The system is easy to develop and maintain, offers quick and simple ways to archive, search and retrieve with the help of multiple indexes.

The backbone of the system is the bibliographic database with its MARC records. The other files with circulation or acquisition data are connected to it. Bibliographic records are in MARC format but cataloguing is helped with the introduction of labels.

With the help of Voyager system pictures' databases can be developed and searched. Digital information of sound can be stored as well and music or speech can be combined with the pictures. All this is supported by UNIX-based

workstations with high resolution graphical screens. Voyager/Image Query offers libraries, museums and archives the possibility to connect their databases and can send picture, text and sound files into the network.

A part of Sun Utilities is the possibility of Electronic Mail.

We find the guaranteed response time of Voyager to be favourable, as well. If all the terminals work, the average response time of circulation transaction is within two seconds in 95 per cent of the cases and never exceeds 5 seconds. The average response time of Boolean searches does not exceed 2 seconds if there are no more than 1500 matches per terms. In 95 per cent of other non-Boolean searches the response time is within 5 seconds and never longer than 10 seconds.

Carlyle offered to establish a Central-European Support Centre in the Library of Kossuth Lajos University in Debrecen to help training in library technology and data processing.

Having become acquainted with the system we realized that among the circumstances of constantly developing hardware and software we cannot but choose the one that is the most up-to-date in every respect. We have seen that they are being developed and within a few months they undergo considerable changes. Following these changes is of primary importance. We became convinced that one of the basic criteria of our decision must be whether the system supports the use of MARC format, as it is alone that makes compatibility with the great systems, data exchange and any further development possible. The stability of the system is ensured by the database of Universitas libraries with its bibliographic records in MARC format. LC we have also learnt that the system must be user-friendly both for the patrons and for our staff. After a detailed evaluation and comparison of the systems Debrecen Universitas chose Voyager Series. Our decision was confirmed with the favourable opinions given by the reference sites.

We signed a contract with the Hungarian representative of the MARCorp and SUN companies, Dataware to supply the Voyager Series in March, 1993. The contract was approved by the World Bank in July, so the tasks preceding its installation could start. We had serious negotiations before signing the contract. The rules of the World Bank served the interests of the purchaser.

The first step of the implementation was to prepare the schedule matching the preliminary plans and the supplier's offer which contained the timing for the customisation and installation of the individual modules and the training schedule. In addition the implementation plan includes the testing of the system, and how to switch to the new system.

There are different ways to switch to the automated system, so we had to choose whether to switch immediately, to run the system parallel to the old one, or to change gradually. Our library chose the latter, that is to install and start the modules after each other. The translation of the modules is also done gradually.

The SUN computers necessary for the installation of the library system have already arrived.

The installation of Cataloguing module was preceded by a detailed analysis, we selected the different MARC fields and subfields needed for cataloguing different types of documents (books, series, periodicals, maps, musical pieces), and we decided which one we wanted to be indexed in order to retrieve holdings information. In the OPAC module our main aim was to match and enhance the search options. For the Circulation module we created all the possible reader and item types for the circulation transactions. Presently we study the Acquisition and Serials modules and customise, or rather get the functions customised by the supplier.

The installation of the new system results also in significant changes in the work flow. A certain degree of change in the library's old administrative system is definitely needed. Several divisions will have to use and share the same modules. In addition to the processing of documents authority control (creating authority records for headings and maintaining the authority files consistent) requires significant efforts from the staff.

Since subject access is one of the most important search options, subject cataloguing is supposed to be more comprehensive and sophisticated. It is not enough to determine the topic or topics of the documents, subject analysis should result in an appropriate subject index, avoiding oversimplification. Certain traditional jobs will disappear, but a number of new tasks will be created. Job descriptions should be changed, the staff number of certain divisions should be increased, while others will be downsized.

In addition to the question how to perform automatic searches in the databases of the Universitas member libraries, to collect and match the circulation policies and the automation plans of the departmental libraries requires a separate task.

We can only briefly refer to the fact in our paper that implementing a new automation system raised health and security issues, as well. Sufficient visual and other circumstances had to be introduced for staff working on computers. It is essential to meet the environmental and psychological conditions of the staff.

Human problems well-known from the literature emerged in our library. Settling reluctance, confusion, sometimes even resistance, possible fears is a recurrent problem.

As far as training is concerned we select who to train and what methods and syllabus to use with each module. We give enough opportunity to practise both during and after each training session. Basic training is provided by the supplier's trainers. The circle of trainees can be extended after that, and training can be conducted by the trainers of the library.

Documentation is shipped as soon as the modules are installed. We expect the documentation to be in Hungarian, up-to-date, brief, comprehensive, clear, and illustrated where possible.

One of the most important parts of the installation of an automated library system is *building a database*, editing the basic files, converting and correcting

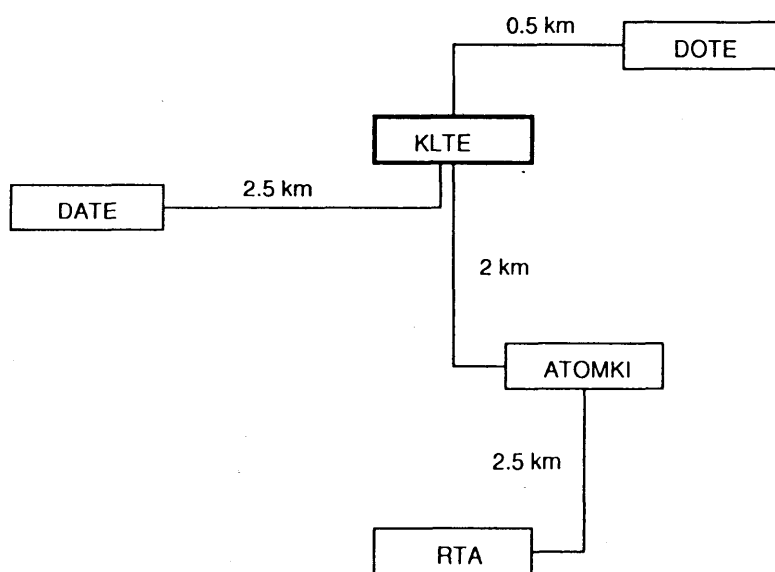
already existing data. Our database has two sources. The first one is the computerised processing of new acquisitions, which meant the simultaneously we closed our card catalogues. The other one is the retrospective conversion of our catalogue cards. Our work has been considerably supported by IIF, OMFB, Mellon Foundation and FEFA. Considering the options pressing professional and social aspects (unemployment, low salaries) made us decide to do retrospective conversion on the spot. In the work of retrospective conversion is a great help the CD-ROM database published by the National Széchényi Library, containing its retrospective holding since 1976 until 1990. We expect that our database will be quickly increasing due to this CD-ROM.

As a summary we can state that the installation of an automated library system requires huge and careful efforts, and lots of patience. On the basis of our experiences, though, we also can tell that it is worth the trouble, and we are convinced that the Voyager Series installed in our library will serve properly the ever growing library users of the Debrecen Universitas.

NOTES

- [1] MARLENE CLAYTON, CHRIS BATT: *Managing library automation*, 2. ed. London, 1992. 218 l.
- [2] LUCY A. TEDD: *An introduction to computer-based library systems*, 3. ed. Chichester, New York, etc. 1993. 316 l.
- [3] BEVERLY K. DUVAL, LINDA MAIN: *Automated library systems. A librarian's guide and teaching manual*, Westport-London, 1992. 273 l.
- [4] *The smaller academic library. A management handbook* Ed. by Gerard B. McCabe. New York, Westport etc. 1988. 380 l.

Geographical location of institutions of the UNIVERSITAS

The meaning of the abbreviations

KLTE: Lajos Kossuth University

DOE: Debrecen University of Medicine

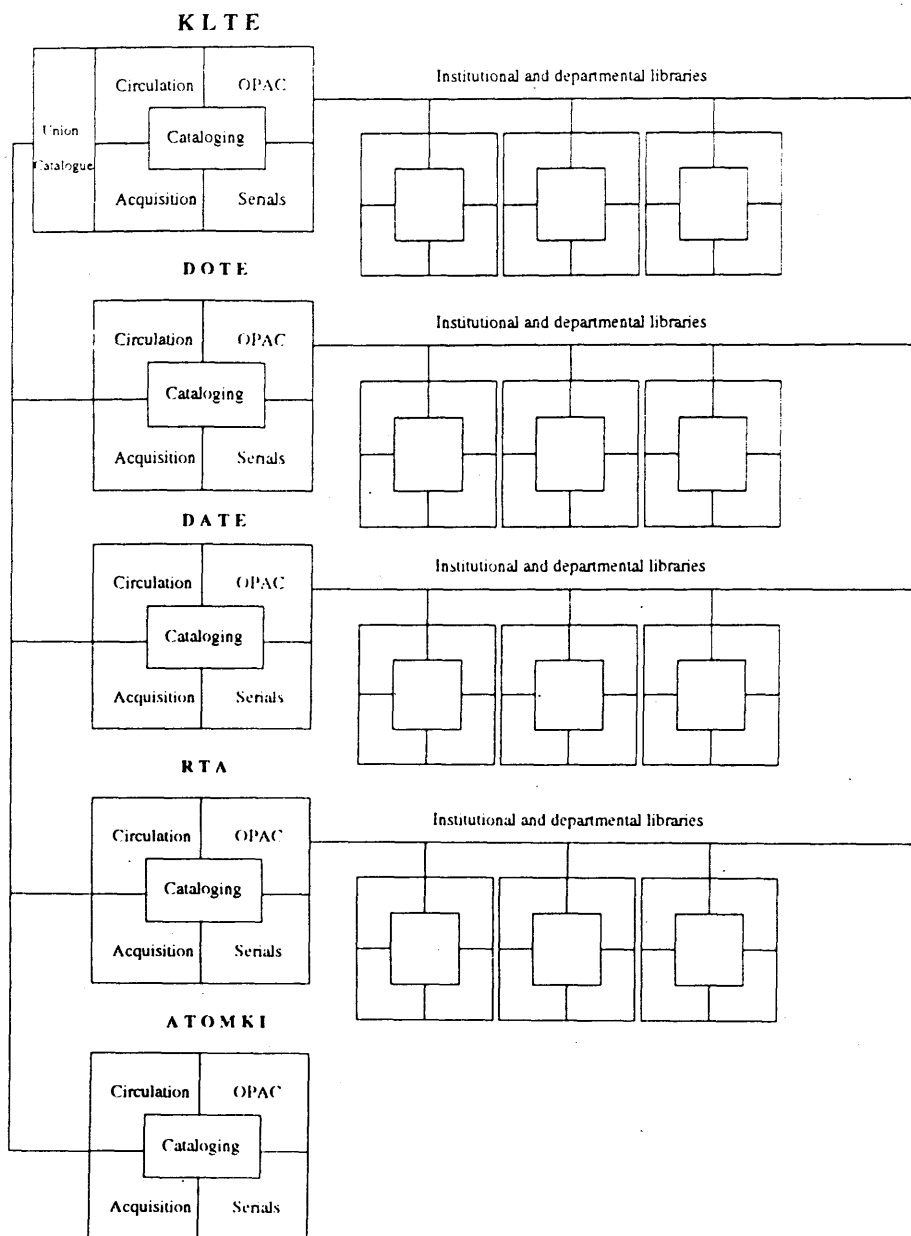
DATE: Debrecen University of Agriculture

ATOMKI: Nuclear Research Institute of Hungarian Academy of Sciences

RTA: Reformed Theological Academy

Figure 1.

Logical connection of the system

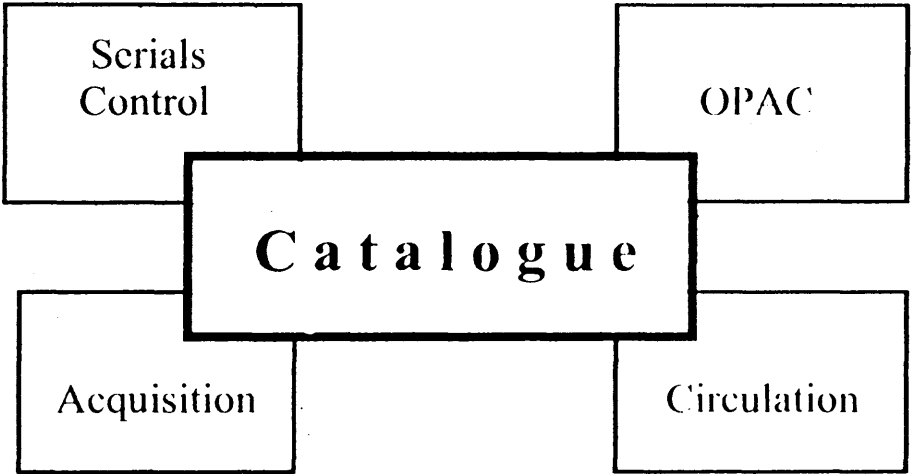
Figure 2.

Library data of institutions of the UNIVERSITAS

	KLTE	DOTE	DATE	ATOMKI	RTA	UNIVERSITAS total
<i>Holdings</i>	4194000	154100	132400	56400	720000	5256900
<i>Annual accessions</i>	39400	5000	3000	1500	3000	51900
<i>Registered readers</i>	6700	1700	1000	400	800	10600
<i>Readers in reading room</i>	104000	18000	7100	900	15000	145000
<i>Number of borrowers</i>	41600	17400	3400	500	300	63200
<i>Total number readers</i>	145600	35400	10500	1400	15300	208200
<i>Number of volumes read in reading room</i>	221700	48000	3000	5000	300000	577700
<i>Number of items borrowed</i>	64200	38500	4800	800	14000	122300
<i>Number of interlibrary loans</i>	4700	600	400	400	200	6300
<i>Total circulation</i>	290500	87100	8100	6200	44200	436100
<i>Number of departmental libraries</i>	32	40	23	0	9	104
<i>Titles for download</i>	165000	4000	20000	0	0	189000
<i>Titles for retrospective processing</i>	280000	80000	50000	46000	100000	556000
<i>Accessions for next 5 years</i>	155000	17500	15000	7500	15000	210000
<i>Total number of records required</i>	600000	101500	85000	53500	115000	955000
<i>Terminals (planned)</i>	80	60	60	5	29	234
<i>Terminals (simultaneously)</i>	50	30	25	2	14	121

Figure 3.

Figure 4.

A 79. ZSOLTÁR SZEREPE A QUERELA HUNGARIAE TOPOSZ XVI. SZÁZADI FEJLŐDÉSÉBEN

I.

A német közvélemény Bizánc eleste óta ismeri a *Türkengefahr* érzését, Nándorfehérvár elvesztése után, majd Mohácsot követően sokszorosára nő a félelem és földrajzilag egészen konkrétá válik.¹ 1529-ben sor kerül arra, amiről addig csak jóslatok beszéltek: a Sacrum imperium Romanumban a németiség legkeletibb fővárosát ostormolja a török. Ledőlt előtte minden gát, a magyar királyság a porban, megalázottságban hever: minden megtörténhet; a török bármikor előzönölheti a Birodalmat, kitört a pánik és rettegés, elkezdődtek a *Türkenfurcht* évtizedei. *Luther* azt számolgatja ijedten, hogy a törökök hatalmas tömegei harminc nap alatt lovasságukkal könnyedén Wittenbergbe érhetnek a henyélő, léha életet élő németségtől, ahol aztán ostromolhatják és fölgújthatják a várost is: „So sind wir Deutschen gute Gesellen, saufen, fressen, schlagen die Fenster aus, reissen die Ofen ein, verspielen auf einen Abend hundert oder tausend, auch wohl mehr Gulden, und vergessen dieweil des Türken, der in dreissig Tagen mit einem Haufen leichter Pferde zu Weittenberg sein kann, es brennen und belagern! Ich habe leider Sorge, wir werden (sic!) verschlafen.”²

A Türkenliteratur központja a század első negyedétől a században áttevődött német földre. A gyorsan bekövetkező hadi eseményekről, háborúkról szóló napi tudósítások, teológiai elemzések, történetfilozófiai megközelítések, szépirodalmi alkotások, publicisztikai művek elképesztő sebességgel és tömegben látnak napvilágot: A németek egyszerűen mindent tudni akarnak a törökről, amit csak lehet, származásuk, etnogenezisük, törvényeik, vallásuk, hadviselésük, udvari életük, viseletük, történelmük, a keresztény hadifoglyokkal való bánásmódjuk, követjárások és hadifogságok tapasztalatai; ez mind-mind megjelenik e hatalmas irodalomban. Belülről akarják megismerni az ellenséget: kalandos merészséggel és csellel török diplomáciai iratokat is tartalmazó bizalmas évkönyvek anyagát szerzik meg és nyomtatják ki *J. Leunclavius* kiadványában: *Historiae musulmanae Turcorum, de Monumentis Ipsorum exscriptae, libri XVIII.*³ Mivel a reformáció nagyon erősen érdeklődik a török iránt s a *Türkenfurcht* szerepet kap annak teológiai-ideológiai koncepciójában, természetes, hogy *Wittenberg e Türkenliteratur megjelentetésének, megalkotásának egyik legfontosabb központja lesz.*

A reformáció radikálisan szakít a török irodalom humanista-reneszánsz jellemzőinek többségével. Míg a reneszánsz jelentős része a *Türkengefahr* irodalmi kifejezésére, megjelenítésére az antikvitás esztétikai, etikai, bölcséleti paradigmarendszerét (*Schriftsteller*) használta föl, vagy erősen keresztény ér-

tékfogalmakat e paradigmarendszerben formált meg (*Propugnaculum Christianitatis*), addig a reformáció mind az eszmei rendszert, mind a formai konvenciókat újrafogalmazta. Természetesen e két szisztéma keveredésének tarka változatait is megtaláljuk. Már Bécs ostromának fenyegető élményéből ocsúdva írta 1530-ban *Erasmus* *Ultissima consultatio de bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII. c. röpiratát*. Koncepciója szerint a kereszténység még nem vetkezte le régóta szaporodó vétkeit, erkölcsi hibáit, márpedig ezek büntetésére küldte az Úr a törököt a megromlott Európára. Az erkölseiben megújuló keresztény Európa sikerrel vívhat igazságos harcot a vad barbárral, ennek másik előfeltétele a megvalósítandó keresztény *concordia*. Erasmus itt még mindkét komponens szerepét mérlegeli, bár lényeges, hogy visszatérve a hagyományos középkori állásponthez, a nagy küzdelmet teológiai-erkölcsi kontextusba helyezi: a török már nem pusztán világi ellenség. Legyőzéséhez azonban még elégségesnek tartja az emberi erények sajátosan fölfokozott koncentrációját.

Folyamatosan érlelődő gondolatmenet összegzése *Luther* 1529-ben megjelent *Vom kriege widder die Türcken* c. írása, amely még rövidebbel Bécs ostroma előtt hagyta el a nyomdát, de kevéssel utána éppen ettől kapott egyre növekvő aktualitást. Első megjelenését újabb kiadások sokasága követte részint Wittenbergben, részint más német városokban; gyűjteményes kötetek kedvelt darabja lesz, amelyeket a török irodalom különböző műveiből szerkesztenek időről-időre. (*Türkische Historien, Kriegsbuch, Büchlein vom Krieg wider den Türcken, Antiturcica Lutheri, Ottomanus Theologicus: Darinnen estlich, ob der Türcke noch endlich das Römische Reich oder Deutschland erobern werde, oder nicht?*)⁴

A pápák hazug módon arra használták csak a török háborúkat, hogy búcsúkkal kirabolják a keresztény országokat. Elsősorban a világi felelősök kötelessége a török elleni fegyveres harc szervezése; amikor főpapok ragadták magukhoz e feladatot, gyakran kísérte kudarc vállalkozásukat. A törökkel Isten bünteti a világot. Tudni kell azt is, ki küzdhet ellene sikerrel. Az egyik a *Christianus*: néki az a kötelessége, hogy kivegye Isten kezéből az ostort, így a török Isten erőt adó hatalma nélkül marad. Csak úgy győzedelmeskedhetnek a törökön, mikor az ördögöt leverték; mert a török az ördög szolgája, aki nemcsak karddal pusztítja az embereket, hanem a keresztény hitet is rombolja: „Denn der Türcke (wie gesagt) ist ein Diener des Teuffels, der nicht allein land und leute verderbet mit dem Schwert (Welchs wir hernach hören werden) sondern auch den Christlichen glauben und unsern lieben herrn Jhesu Christ verwüestet.”⁵ Már itt előfordul a kettős Antikrisztus, amennyiben a pápa a végítélet előtt annak lelki, a török pedig testi megjelenítője: „Aber wie der Papst der Endechrist, so ist der Türck der leibhaftige Teuffel. Widder alle beyde gehet unser und der Christenheit gebet: Sie sollen auch hinuntern zur helle und sollt es gleich der iüngst tag thun, welcher (ich hoffe) nicht lange sein wird.”⁶ A papok, igehirdetők intsek buzgón a népet bűnbánatra és imádságra. A harcot a bűnbánattal kell kezdeni, imádságra buzdítani, hitből eredő könyörgésre, mert a török ellen nem lehet csak vérttel és

fegyverekkel harcolni. A török ellen küzdeni kell *Károly császárnak* is (vagy a mindenkori császárnak) elsősorban fegyveres erejével, hiszen Istentől nyert hivatása alattvalóinak védelmezése. Bizonyítja ezt a Szentírás számtalan példája.

Bécs ostromának időszakában pánik járja át a német közvéleményt, Luther sem tud szabadulni attól. Ekkori működésében, tevékenységében állandóan megfigyelhetjük e kérdéssel folytatott viaskodását. Reformatori művei mellett magánleveleiben is nyomon követhetjük e folyamatot. Még az ostrom előtt, de már annak előérzetében írja: „...ego usque ad mortem *luctor* adversus Turcas et Turcarum Deum.”⁷ E szellemi-érzelmi küzdelemnek fontos állomása 1529-es műve: *Eine heerpredigt widder den Türcken*, amelyet Wittenbergben ad ki. Az editio princeps után önálló műként 1542-ig még háromszor jelenik meg Wittenbergben, háromszor Nürnbergben, egyszer Marburgban, Augsburgban és Strassburgban. Ezt is fölveszik a Türkenliteratur gyűjteményes köteteibe (Leonhardt Fronspergers *Kriegsbuch*, *Antiturcica Lutheri*, *Ottomanus Theologicus*), amint szerepel a sűrűn megjelenő kortárs Luther összkiadásokban is.⁸

Ezen írás jelentőségét az is adja, hogy Luther a vizsgált kérdést beilleszti az ekkorra már megalkotott *teológiai-eschatológikus világgképébe*. A török megjelenése, történelmi szereplésének megítélése csakis a Szentírás alapján képzelhető el: „Was der Türcke sey und wofür er zurhalten sey *nach der Schrift*.”⁹ A török immáron nem egy – bármely korábbihoz hasonló – *világi eredetű ellenség*, fölbukkanását, útját sem értelmezhetjük eszerint: „Denn der teuffel sucht durch seinen zeug den Türcken, *freilich nicht allein die weltliche herrschafft*, Sondern auch das reich Christi und seine heiligen und glieder, vom glauben zu stossen, wie Daniel sagt am siebenden Capitel.”¹⁰ Az is kétségtelen, hogy a törökök származása is csak a Szentírásból magyarázható, hiszen ott olvasható Góg és Magóg története, a törökök pedig Gógtól erednek: „Nu ist kein zweifel, Gog sey der Türcke, der aus dem land Gog odder Tattern komen ist ynn Asian.”¹¹ A koncepció lényege szerint a világ az utolsó ítélet előtt áll, ennek bizonyítékaként jelenik meg a két rettentő türannikus hatalom, akik a kereszténységet pusztítják. *Lelki kifejezője* ennek a római pápa az Evangélium meghamisításával, hazug tanaival; testi hordozója pedig a *török*. „So können wir sicherlich weissagen, das *der üngst tag müsse für der thür sein*. Denn weil Daniel hie sagt. Denn die schrift weissagt uns von zweyen grausamen Tyrannen, *welche sollen für dem üngsten tage die Christenheit werwüsten und zurstören*. Einer *geistlich* mit listen odder falschem Gotts dienst und lere widder den rechten Christlichen glauben und Evangelion. Davon Daniel schreibt am eyllften Capit, das er sich sol erheben uber alle Götter und uber alle Gottes dienst. Welchen auch Sanct Paulus nennet den *Endchrist* ynn der ander Epistel zu den Thessalon. am andern Capit. Das ist der Babst mit seinem babstum, davon wir sonst genug geschrieben. Der ander mit dem schwerd *leiblich* und eufferlich auffs gewlichst, davon Daniel am siebenden Capit. gewaltiglich weissagt und Christus Matthei am vier und zwenzigsten Cap. von einem trübfal, des gleichen auff erden nicht gewest sey, *das ist der Türcke*.”¹² Gondolatmenetét Dániel könyve hetedik fejezetére

alapozza, amely bemutatja a négy birodalmat jelképező négy szörnyeteget, s azok jelentését adja, majd a 11. fejezetet értelmezi. A negyedik fenevad (ein grausam und wunderlich thier und seer starck) a Római Imperium, azonban a középkori értelmezést átvéve: ez időhatárait egészen a végítéletig kiterjeszti, ez a Translatio Imperii Romani: „Das vierde das Römische Keiserthum, welchs das grössest, gewaltigst und grausamest, dazu auch das letzte ist auff erden, wie hie Daniel klerlich zeigt, das nach dem Vierden thier odder keyserthum das gericht folget und *kein ander keyserthum mehr*, sondern das reich der heiligen das ewig ist.”¹³ A Dániel 7:8 versében leírt negyedik bestia hirtelen kinőtt s Isten ellen támadó szarvacskája a török birodalmat jelenti; a Római Birodalom tíz utódállamának egyike, s nem önálló ötödik birodalom. A török térnyerése azonban korlátozott, amiről ugyancsak Dániel beszél. Eszerint a törököt jelképező szarvacska a Birodalom országait szimbolizáló tíz szarv közül csak hármat fal föl. Ez pedig már be is következett, mivel Egyiptomot, Ázsiát és Görögországot tényleg megszerezte a török. Ez azonban mutatja hatalmának határait is, hiszen Dániel csak három fölfalt szarvacskát enged a töröknek, így az a Birodalom többi országát valójában már nem veszélyeztetheti. A török mostanra már elérte hatalmának és birodalma kiterjedésének legvégső határait. Még most is rettentő és pusztító ellenség, azonban amit most csinál Magyarországon és Bécs ostromával, azok utolsó erőfeszítései. Azokat már egészében és háborítatlanul nem birtokolhatja, mert büntető küldetése immáron befejezés előtt áll. „Denn Er hat die drey hörner weg (wie gesagt) und Daniel gibt yhm kein horn mehr, Dem nach ists zu hoffen, das der Türcke hinfurt kein land des Römischen reichs mehr gewinnen wird, Und was er *yhn Hungern und Deudschen landen thut, das wird das letzte gekretze und gereuffe sein*, das er mit den unfern mit yhm haben werden, Und damit ein ende, also das er Hungern und Deudsche land wol zausen mag, aber nicht rügelich besitzen, wie er Asiam und Egyptum bestitzt. Denn Daniel gibt yhm drey hörner und nicht mehr...”¹⁴ Luther szemléletében a török bármily rettenetes ellenség is, Isten apokaliptikus fenyítőostora, *a világ utolsó idejének kegyetlen tanítómestere*; eszköz, amely nem saját elhatározásai szerint cselekszik, hanem küldetést teljesít be, ám ennek elvégzésével kíméletlen megsemmisülés vár rá. „Denn der Türcke ist der man, der *dich lernen wird*, was du itzt für gute zeit hast, und wie iemerlich, undanckbarlich, bösllich du sie widder Gott, seine diener und deinen Nehisten zubracht, verseumet und missebraucht hast... Darum... bitte Gott, das der Türcke nicht dein schulmeister werde, das rat ich dir. Es hats vor Wien allzu grewlich beweiset, wie ein wüster unsauber *Zuchtmeister* er sey.”¹⁵

Luther 1529–30-as tevékenységében a török-kérdés vizsgálata olyannyira kiemelkedő szerepet játszott, hogy még bibliafordítói munkáját is ehhez időzítette. Ekkor végzi *Dániel próféta könyvének* fordítását és exegetikai kommentálását, hiszen láttuk, ez kulcsszerepet játszik a török-kérdés értelmezésében. Ehhez írott előszava a Heerpredigt wider den Türcken jónéhány gondolatával azonos.¹⁶ Jól mutatja a török-kérdés és Dániel könyve exegetikai vizsgálata közötti összefüggést, hogy 1529–30-ban még két Dániel-kommentár lát napvi-

lágot Wittenbergben, mindkettő Luther legközvetlenebb harcostársának tollából. Melanchthoné 1529-ből: *Danielis enarratio*, ugyancsak ebben az évben adta ki Melanchthon biztatására *Justus Jonas*, amelyben Dániel könyvének 7. caputját vizsgálja: *Das siebend Capitel Danielis von des Türcken Götteslesterung schrecklicher morderey*, 1530-ban ezt ugyanitt második kiadás követi.¹⁷ Mind a Melanchthoné, mind Jonasé szorosán követi Luther gondolatmenetét, éppúgy apokaliptikus értelmezést adnak a töröknek, mint azt láttuk amott.

Luther gondolatainak magyar recepciója szempontjából kiemelten fontosnak kell tartanunk, hogy apokaliptikus távlatú elképzelésében Magyarország és Németország *hasonló helyzetértelmezést kap*. Már a Mohács előtti évtizedekben is állandóan hangoztatott érv volt, hogy Magyarország sorsa meghatározója lehet a Birodaloménak is, s az előbbi bukása az utóbbi vesztéhez vezethet könnyen. A mohácsi katasztrófa még világosabbá tette ezt a körülményt, a szoros politikai érdekközösséget, amely persze a magyar felet sokkal kíméletlenebbül szorongatta. Már a humanista érvelés is természetesen hivatkozott erre a politikai-katonai érdekközösségre: először még úgy, hogy Hungaria az egész kereszténység védőbástyája, Mohács után már csak úgy, hogy a mögötte elhelyezkedő Németországot védheti, mint „Die nächste Vormauer der teutschen Nation.” A szoros politikai kapcsolat azonban részint adottság volt, részint pedig áhított valóságos, hatékony segítség. Mindezt a kor politikai, diplomáciai iratai, publicisztikája, szépirodalma rengeteg változatban fejezte ki, fogalmazta meg. E tapasztalati valóság – múltjával és jelenével – helyet kellett hogy kapjon Luther teológiai – apokaliptikus koncepciójában is, azonban igazodva annak eszmei szerkezetéhez. Ezt az igényt jól elégítette ki a dánieli magyarázat; a három fölfalt szarvacska után már nem következhet újabb: a *virga Dei* tovább nem terjesztheti határait. Luther értelmezése szerint a két ország sorsa egy hatalmas apokaliptikus küzdelem folyamatában szorosán összefonódik. Bűneik is hasonlóak, az azoktól való megtisztulás is hasonló erkölcs-teológiai vállalást kíván; különösen 1529 után mindkét országot ezen apokaliptikus harc küzdőterének, csatasíkjának látja. Amennyiben a bűnösök valóban *Christianus*-szá nemesednek, úgy eséllyel csatlakozhatnak a Károly vezette világi hadsereghez, mert hiszen megtérésük megfosztotta a törököket addig *virga Dei*-ként, Istentől kapott büntető szerepben birtokolt többleterejüktől, közönséges világi ellenfélként pedig van esély legyőzésükre. Luther később aztán egyre inkább szem elől veszi Magyarországot, a török kérdés is halványodik benne; a magyar protestáns kortárs értelmiségiek, költők azonban ezt a lutheri szellemi háttérrel is számon tartották, amikor *testvérként soror Germaniat* sorstársnak tekintették, még szorosabban együvé tartozónak, aki éppen ezért nem hagyhatja magára a rosszabb helyzetbe sodródót. Együttes sorsa vannak kiszemelve, felelősek egymásért; ez újabb réteggént rakódik a kapcsolatot kifejező humanista örökségre. E sorsközösség érzése ösztönözte Luther másik 1530-ban írott munkáját: szorgalmazására és ösztönzésére kiadták Wittenbergben a hosszú ideig csak *Sebesi Névtelen*-ként ismert – valójában Magyarországi György barát (Georgius de Hungaria) – magyarországi szerző *Libellus de ritu et moribus Turcorum* c.

művét Luther előszavával. A könyv oly viharos népszerűsége tett szert, hogy még ebben az évben hat kiadása jelent meg Wittenberg mellett Nürnbergben, Augsburgban, Strassburgban, Zwickauban.¹⁸

Luther gondolatai természetesen visszhangzanak a wittenbergi kortársak prédikációs, irodalmi műveiben. Egyik bizalmasa volt *Veit Dietrich*, akinek 1542-es prédikációs kötete sok párhuzamot kínál. Éppúgy a dánieli jóslatot tartja irányadónak, a világ az utolsó ítélet előtt áll közvetlenül, a török ugyan az ördög eszköze, de isteni parancsolat végrehajtója is ezáltal. „Denn vor augen ist es, was dise grewliche und letzte anfechtung sey, welche der Teuffel durch den Türcken in der welt hat angerichtet, daß die aller schönsten lender, Aegypten, Syria, Asya, Grecia, Epirus, Macedonia, und das hernach biß an Deutschland fast reichet, den Christen glauben verloren, und ayn Türckey worden sind... Der Jungste tag gehört auff ihn, und daß gericht, wie Daniel am 7. sagt. Derhalb ob gleich Gott im dem sig mit der zeit, auch brechen, und immer gemach, je lenger je mer, mit unfall in würdt drücken, *so sol doch das ende des Türcken der jungste tag sein*. Denn weyl Babst und Türck, zu gleich wider Christum, und sein Kirchen toben, der mit dem schwert, jener mit irthumb...”¹⁹

Természetesen a korszak költői műfajaiban is találkozunk e történetfilozófiai-teológiai gondolatmenet jellemzőivel, latin, német nyelvű változatai egyaránt gyakoriak. *Elias Reusner Oratio contra furores Turcicos* c. hexameterekben írott műve az 1570-es években született. A közel 500 soros vers a Türkenliteratur darabja, annak szinte minden jellemzőjét magán viseli, meghatározója azonban a wittenbergi szemlélet. Történetfilozófiai-apokaliptikus távlatba helyezi témáját, amelynek kereteit Dániel 2: 31–46 és 7, 8, 11. caputja adja. Bemutatja a kereszténységre törő török pusztításait, miközben bőségesen él a lelkek felgyűjtésének melanchthoni retorikában látott eszközeivel: taglalja a pusztításokat, szenvedéseket, közben többször is fölbukkan a meggyötört, leigázott Pannónia képe is. Műve a német fejedelmekhez, főrendekhez intézett adhortatio, amelyben sürgeti azok összefogását a barbár ellenség ellen; azonban erős hangsúlyeltolódás is jellemzi azt. Az adhortatio a hagyományos humanista érveléssel, retorikával a fegyveres-katonai küzdelem fontossága mellett és érdekében szól, azonban legalább ekkora jelentőséget kap a küzdelemre való *lelki felkészülés fontosságának hangoztatása*.

„His ergo, o proceres, exciti, surgite alacres
Surgite in antiquam virtutem animosque viriles:
Asserite et nostram cum libertate salutem...
Est Deus ille audax, qui magna ingentia motu,
Facta patrare potest: valido qui robora sceptro
Cuncta domat: fera qui iaculatur fulmina dextra
Terribili: populi ille fui rectorque paterque...
Ergo agite o cives, cives, *agnoscite culpam*:
Et scelerum seriem motu meliore dolete:
Conscia mordaci *conscindite corda dolore*,

Non vestes: gemitusque pios sub corde prementes,
Ad Iouam vestrum vestras conuertite mentes...”²⁰

A mélyen átértett *bűnbánat* mellett az *őszinte fohászkodás*, az *imádság* lehet a másik gyógyszer; csak így reménykedhetünk, de ezt elérve reménykedhetünk Isten kegyelmében és bűnbocsánatában, vele a kereszténység valóban Christianus lehet, s az Úr maga töri össze büntető eszközét. Hiába a török elbizakodott önhittsége, eszeveszett pusztító örültsége: Dániel jóslata csak *három szarvacska* fölfalását engedélyezi, a pusztító vessző hamarosan összetöretik.

„Turca quid ergo furis? moestis quid planctibus urbes
Comples? quid nostrum terres formidine mentes?
Turca quid exultas, furioso percitus oestro?...
Cui licet omnipotens regum rex maximus, orbis
Totius imperium non assignaverit, et iam
Cornua de denis tria magna avulserit ipse:
Virga Dei tamen est feriens, durumque flagellum
Terga hominum pulsans, quos lubricus abstulit error...
Ah Turca infelix! tua te vesania perdet.”²¹

Csak az imádság, a tiszta imádság lehet a leghatékonyabb fegyverünk, ez tornyunk és legyőzhetetlen várunk a török ellen.

„Et dubitamus adhuc precibus prosternere Turcas?
Arma preces sunt Christiadam victricia castae;
Turris et arx invicta: preces mala cuncta repellunt.”²²

A lelki készülés fontosságában megelőzi a harcra való fegyveres főkészülést. E. Reusner versének megtaláljuk természetesen a korszak *német nyelvű* költészetében is a párhuzamait.

A török kérdést megítélő és értelmező történetfilozófiai-teológiai álláspont a wittenbergi kortársak hasonló nyilatkozatainak, műveinek többségét is meghatározza, a *Lehrer paradigmarendszerében* mértékadó. Egyik legfontosabb tudományos terjesztője *Johann Carion* világtörténelmet tárgyaló műve, amely először 1532-ben jelent meg Wittenbergben: *Chronicon durch Magistrum Carion, fleissig zusammengezogen, meniglich, nutzlich zu lesen*. Carion művét Melanchthon átdolgozza, új szempontokkal bővíti, gyorsan jelennek meg Wittenbergben német és latin nyelvű kiadásai. Melanchthon folyamatosan gyarapodó bővítéseit-változtatásait – fölhasználva Carion művét – immáron önálló munkában jelentette meg 1558–60-ban: *Chronicon Carionis latine expositum et auctum multis et veteribus et recentibus Historiis, in narrationibus rerum Graecarum, Germanicarum et Ecclesiasticarum* címmel. Művét majd *Caspar Peucer* és *Johannes Sleidanus* folytatja és bővíti az újabb események magyarázatával, de továbbra is érvényesítik Luther és Melanchthon szemléletét.

E művek együttesen igen nagy szerepet játszottak a humanizmus szemléletével vívott polémiában, radikálisan átértékelték annak történetfelfogását, értékgfogalmait, erkölcsi eszményeit.

II. A LXXIX. zsoltár wittenbergi értelmezése

1541-ben Buda elvesztése újabb ijedelmet jelentett az európai köznévelményben, Luthert is szorongatja a rossz hír, a magyar főváros elesésével úgy gondolja, az egész kereszténységre rászabadul a veszedelem. A török császár nem fog megelégedni Pest és Buda megszerzésével, az egész Birodalomra tör és a német népre: „Auch sei hoch zu besorgen, *der türkische Kayser werde sich an Ofen und Pest nicht genügen lassen*, sondern weiter auf Österreich und Wien ziehen, daraus nicht allein den anstoßenden Ländern, sondern auch der ganzen Christenheit, bevor ab der deutschen Nation, großer dauernder und unwiederbringlicher Schade, Nachteil und Beschwerung, wo nicht ganzer Untergang zu befahren sei.”²³ Luther 1538-as *Vermahnung an alle Pfarrherrn* c. művében javasolta Szászország minden egyes gyülekezetében a szolgálatot teljesítő papnak, hogy az egész gyülekezettel, minden prédikáció alkalmával a török várható pusztítására, betörésére való tekintettel, a legkegyesebb szívvel és bűnbánattal könyörögjenek és imádkozzanak bűnbocsánatért s a török veszedelem ellen.²⁴

Közvetlenül Buda elvesztése után írja 1541 őszén újabb fontos művét: *Vermahnung zum Gebet wider den Türken*, 1542 végéig újabb hat kiadás követi, később latinra is lefordítja Justus Jonas.²⁵ Komor, profétai hangú írásában elszántan hirdeti (Ich bin ia zu mal ein gewisser prophet), hogy a németiség megérdemli a rátörő török veszedelmet. A fejedelmek, nemesek, polgárok és parasztok egyaránt tartsanak bűnbánatot, mert bűnösségük már majdnem eléri az özönvíz előtti világ állapotát. Megismétli újra, hogy a török kegyetlen iskolamester (Also ist der Turcke auch unser schulmeister), aki arra tanít bennünket, hogy Istent féljük és imádjuk. Az nem segít rajtunk, ha mindig a török kegyetlenkedéseit panaszoljuk, csak arról beszélünk és magunkat sajnáljuk a török áldozataként; ehelyett föl kell tární és bevallani vétkeinket, könyörögni bűnbocsánatért. A török elleni küzdelemnek sem csak a *katonai győzelem* elérése az igazi és legfontosabb célja, ez csak utat nyit az igazán fontos eléréséhez: az utolsó ítélet előtt közvetlenül teljes bűnbánattal sietessük a török csodás megsemmisülése után bekövetkező végítéletet s ezáltal elérhetjük az örök üdvösséget. Mindenkinek fontos, de a török ellen fegyveres küzdelmet vállalóknak elengedhetetlen a bűnbánatra és imádkozásra való felhívás, ezért ösztönzi a tábori prédikátorokat a hadinép bűnbánatának szorgalmazására, imádságára. Így, ezzel az imádsággal harcba induló keresztény sereg győzedelmeskedik a törökön s ezzel megszerzi a világnak az utolsó ítélet bekövetkezését: „Und, o selig weren wir, wenn wir mit diesem Gebet das mal an dem Türcken feilen müsten, und doch darauff den Jüngsten tag dafür bald hernach erworben hetten, welcher doch nicht ferne sein kan, und der Turcke auch (wie der Bapst) an

seinem ende sein mus, daran ich nicht zweivele.”²⁶ Luther ad a hadba szálló katonáknak *imádságmintát* (Türckengebet) is, amellyel minél gyakrabban éljenek.²⁷ Ez az imádságtípus olyannyira elterjedt, hogy ezen évtizedek német kultúrájában, hogy még a Carion krónika melanchthoni átdolgozásában, de még Sleidanus történeti művében is leközölnek egy Türckengebet-et.²⁸ Imádságoskönyvek pedig szélteben-hosszában közölnek mintákat, vagy a rá vonatkozó kívánalmakról, jellemzőkről beszélnek.

Luther alapelve szerint a keresztyén ember imádságoskönyve maga a Szentírás. Kiemelt szerepe van a Miatyánknak, hiszen az minden imádságnak imádsága (das Gebet aller Gebete, das Vaterunser), azonban a török elleni küzdelemben a 79. *zsoltár* imaként való mondásával, vagy éneklésével fohászkozhatunk leginkább. Énekelhetjük azt nyilvános istentiszteleten kórossal a prédikáció után ünnepnapokon reggel vagy este, de magányos imádkozásra is használhatjuk azt: „Damit aber das Volck zur andacht und ernst gereizet würde durch öffentlich Gebet in der Kirchen, Liesse ich mi gefallen, wo es den Pfarrherrn und Kirchen auch gesiele, das man am Feiertage nach der Predigt (Es sey Morgends oder Abends oder umb einander) den LXXIX. Psalm sünge, ein Chor umb einander, wie gewonet.”²⁹ A zsoltárok jelentőségét a protestantizmus közismert módon fölerősíti, de még ehhez viszonyítva is *kiugró szerepet kap Luther megítélése szerint a 79. psalmus*, hiszen a török ellen vívott eschatologikus-apokaliptikus küzdelemben a legfontosabbnak, a lelki fölkészülésnek leginkább javallott, *meghatározó imaformájává, könyörgésévé avatta azt*. E különleges pozíció magyarázza a 79. zsoltár egyedülálló pályafutását a XVI. század exegetikai műveiben, imádságirodalmában, prédikációirodalmában és költői műfajaiban.

A 79. zsoltár az exegetikai hagyomány szerint az egész nép (Volksgemeinde) számára és általa énekelt *könyörgés, imádság* csoportjába tartozik (Gebetslieder), éppúgy mint a 44, 60, 74, 77, 80, 83, 85, 90, 94, 123, 126, 129, 137.³⁰ Más felosztási szempont szerint a *nép siratóénekei közé tartozik* (Klagelieder des Volkes), mint a 44, 60, 74, 80, 83, 89, 94. Mindegyiknek közös jellemzője, hogy a nép szorongatottságában fordul Istenhez. Szerkezeti fölépítésükre jellemző a hármas tagoltság: a bevezető erős érzelmi töltéssel, vocativust használó könyörgő fölhívással fordul Istenhez. Legterjedelmesebb középső részében Istennek rájuk mért csapásain siránkoznak, bemutatják a szenvedéseket és az ellenség pusztításait. A 79. zsoltár keletkezésében meghatározó szerepet játszott Kr. e. 587-ben Jeruzsálem első pusztulása és a babiloni fogság. A zsoltár sajátosságai lehetővé tették, hogy nehéz, kegyetlen történelmi helyzetekben bátran éljenek az aktualizálás lehetőségeivel s azt szinte ürügyként használják föl saját koruk siralmas panaszainak kifejezéséhez.³¹ Modern exegetái közül *H. Lamparter* is a 79. psalmust érzi a legmegragadóbbnak, egyzersmind úgy ítéli, hogy a legközelebbi rokonságban áll a prófétai siratókkal: „Unter den Klageliedern des Gottesvolkes ist dieser Psalm das ergreifendste, zugleich dem prophetischen Klagelied am nächsten verwandt (vgl. Jes. 63, 7–64, 10; Klagel. 5.)”³²

Noha saját koncepciójában különleges szerepet kapott a 79. zsoltár, Luther korábban is fölbukkanó *hagyományra épít* s változtatja azt minőségileg újszerűvé.

1532-ben jelenik meg Nürnbergben *Franciscus Bovadillus Paraphrastica precatio ad Deum Opt. Max. pro adipiscenda victoria, defendendaque rep. Christiana a Turcarum Christiani nominis hostium viribus, super psalmum: Deus venerunt gentes* c. műve, amely a 79. zsoltárra írott imádság-könyörgés.³³ A szerző közli a zsoltár szövegét, ezt követi a könyörgés. Megállapítása szerint ezt a zsoltárt kellene énekelnünk munkánk során, tanulmányaink alatt, de még sátorozó katonáinknak is az otromba obszcén gajdolás helyett: „Sic etiam mihi non absurdum esse videbat, si et nos Christiani, qui quovis tempore, et in omnibus nostris actionibus, studiis, laboribus dominum laudare, et ipsi gratias agere debemus, *hunc psalmum in nostris tentoriis cantemus*. Id enim praestabit, que et vanis, et plerunque obscoenis carminibus militaribus castra resonent, quibus tantum abest, ut Deus placetur... Haec autem cantilena praesenti, nihil sanctius, nihil ad invocationem supremi numinis accommodatius.”³⁴ A szerző úgy tudja, hogy a zsoltárt még valamikor háromszáz évvel korábban – ami nyilván tévedés! – III. Ince pápa rendelte el a török elleni küzdelemben énekelni. Azonban ne csak a katonák énekeljék azt és könyörögjenek általa a török ellen, hanem minden keresztény, hogy Isten győzelemre segítsen bennünket a pogány ellenség ellen: „Hac enim Hebraeus ille Pindarus populi Israelitici stragem et captivitatem coram domino conqueritur, supplex implorans ipsius immensam misericordiam. Qua etiam de causa summus Pontifex Innocentius tertius, cum circa annum ab hinc trecentesimo, similis expeditio fieret in Turcas, *iussit hunc psalmum per totum orbem quotidie a sacerdotibus decantari*... Titulus vero huius psalmi... indicat ipsum esse canticum congregationis, sive alicuius multitudinis. Sit ergo fratres dilectissimi, cantilena non solum nostri exercitus, sed omnium Christianorum...”³⁵

A szűkebb értelemben vett exegetikai művek is élnek az aktualizálás lehetőségével; *Wolfgangus Musculus In sacrosanctum Davidis Psalterium Commentarii* c., 1556-ban Baselben kiadott művében is lépten-nyomon felbukkan a török veszedelem.³⁶ A 74. zsoltár fölépítésében, tartalmában szoros rokonságot mutat a 79. psalmus-szal: ez is a Klagelieder des Gottesvolks sorozatába tartozik. Musculus *querimonia*-nak nevezi, s a 3–10. versben Germania sorsát is látja kifejeződni, általában a keresztényeket pusztító török csapásokban a bűneink miatt haragvó és büntető Isten döntéseit szemlélhetjük. Ennek példáját láthatjuk a magyarok földjén, *Buda 1541-es elvesztésében* is: „Germania est huius loci consideratio. Primum, singularis sit oportet ira Dei in populum suum, quod templum suum et ecclesiasticas aedes impiorum ludibrio ad vastandum et excurrendum permittit. Talem videmus sub Turcica rabie, qua Christianorum ecclesiae vastantur, et Mahomoticae impietatis conventicula in illarum loca substituuntur, *id quod anno praeterito, 1541. Budae in regno Hungariae fertur esse factum*. Hanc singularem iram Dei, non nisi singularis etiam malicia provocat.”³⁷ A török hadsereg csak Isten büntető szándékának eszköze és nem

a szultán parancsának végrehajtója, hiszen a török semmit sem tehetne a keresztények ellen önmagától: „Videmus hic, cuius sit omnis belli virtus, sive apud pios sive apud impios, nempe Dei. Ergo et *exercitus Turcici sunt Dei*, et non cuius putantur nempe imperatoria Turcorum. Quid hinc aliud colligendum, quam ea quae geruntur a Turcis, geri divinitus per iram Dei, *pro merentibus id peccatis nostris*? Nihil enim universa Turcorum vis in nos posset, si pro nobis esset Deus iste exercituum.”³⁸

Musculus a 79. zsoltár műfajilag a *querimonia*, *querela*, *planctus* kategóriába sorolja. Jóllehet az *utolsó ítélet előtt* megpróbálhatják magukat hazugul kereszténynek mutatók, vagy törökök Krisztus egyházát elfoglalni, az mégis rendíthetetlen marad és romolhatatlan: „Teneamus et nos istam ecclesiae Christi imaginem firmam et inconcussam, ut nihil dubitemus, utut occupetur ab impiis cum pseudochristianis, Tum Turcis, nihilominus ita permansuram, ut *non cesset ad finem usque mundi*, quo minus sit Ecclesia Christi, ut et nos hodie clamemus: Christe, venerunt gentes in ecclesiam et haereditatem tuam, quam a patre accepisti, et precioso sanguine tuo redemisti, tibi que peculiarem adiunxisti.”³⁹ Amennyiben *Germania* a pogány török uralma alá jutna, az is Isten rendelkezéséből történne meg, hiszen a földkerekség minden királysága fölött rendelkezik, aminthogy meg is szabadíthat: „Si haec nostra Germania in potestatem Turcorum venerit, sciat homo Christianus, fieri hoc Domini dispensatione, cuius est orbis et plenitudo eius, in cuius potestate est tradere regna quibus voluerit, ac rursus adimere.”⁴⁰

Közvetlenül Bécs 1529-es ostroma után adja ki *Conradus Cordatus* részben már tárgyalt művét: *Ursach, warumb Ungern verstöret ist, und ytz Osterreich bekriegeret wird*. Munkáját a török ellen induló hadak számára írta, alapvetően értekezés, prédikáció és imádságok együttese.⁴¹ A katonáknak az eredményes harchoz bűnbánó szív, igaz hit és Isten ígéjének követése kell. Befejező imádsága a 79. zsoltár parafrázálásával szólal meg: „Herr Gott richte uns nach deiner gerechtikeit, das sie sich über uns nicht erstrewen. Las sie nicht sagen ynn yhren herten, da das wolken myr. Las sie nicht sagen, wyr haben sie verschlungen. HERR, O, LIEBER HERR! Sie machen aus unsern ubesten, und wolge pauten Stendten, steihauffen geben die leich nam deyner knecht den vögeln unter dem hymel zufressen. Und unser fleisch den Thiern yhm lande. *Sie haben zu und umb Ofen ynn Ungern*, und umb Wienn her ynn Osterreich blut vergossen wie wasser, und umb Wienn her ynn Osterreich blut vergossen wie wasser, und so viel erschlagen, das niemand ist, der sie begrüb... HERR wie lang wiltu so gar zürnen, und deinen eyffer, wie ein fewr, brennen lassen? Schüt deinen grym auff die Heiden, die dich gear nicht kennen und auff die Königreich die deinen namen nicht anruffen. Den sie haben Ungern und Osterreich auf gefressen, und die hewser verwüestet. Gedencke nicht an unser vorige missethat, las bald deine barmherzigkeit uber uns grösser sein, denn wir sind fast dünne worden... Warumb sollen die Türcken für und für sagen, wo ist yhr Gott? Ach lieber Herr gib yhn ende, und las unter den Heiden, welcher er viel mit krieg hat übermunden, kunt werden die rach des bluts deiner knecht, das vergossen ist. Las fur

dich kummen das seufftzen der gefangenen, hör die klag, und sihe die heissen zehrer so vieler witwen und weysen. Nach deiner almechtigen sterck behalt uns ubrig, die wir sunst kinder sein des todes.”⁴² Bűnnel teli szívvel és tisztátalan erkölccsel nem lehet eredményesen harcolni a törökkel; csak ha ezt a zsolnárt szívbeli kegyes, bűnbánati imádságként imádkozza a pogány ellen induló hadinépünk. Csak ezzel a hárommal lehet eredményesen csatázni: „Christliche buß, Glauben und hertzlich gebet allein.”

Otho Körber, bambergi prédikátor 1537-ben adja ki *Der 79. Psalm, wider den grausamen erbfeindt der Christen, den Türcken gesangs weyse verendert c. művét*.⁴³ Ez részben a zsolnárt német nyelvű fordítása, részben prédikációszerű értekezés. A zsolnárt úgy értelmezi, mint amely a kereszténység mostani pusztulását magyarázza, mivelhogy a török Isten büntető vesszejeként van a világon, amely bűnös és hálátlan, istenkáromló: „Seindemal der Türck, als Gottes scharpffe zucht rute, uber die sündtliche und undanckbare welt, die Christenheit in aller massen ansicht, verlestert, und verwüstet, wie diser 79. Psalm beschreibet.”⁴⁴ Ezt a zsolnárt azonban nemcsak az ősellenség ellen imádkozhatjuk, hanem minden a kereszténységet pusztító ellenség ellen. Isten, ha megjobbulásra vagyunk képesek, a szakadatlan büntetést megnyhíti. Aki hűségesen hozzá folyamodik, az atyai kegyelem és Jézus Krisztus segítségével újra kiengesztelődik. Ennek a zsolnárnak az éneklésével a keresztény ifjúság ezt a legjobban végezheti: „So betten wir solchen Psalm nit unbillich wider Christen Erbfeind, den Türcken, sampt allen ändern zerstörern der helyligen Christenheit, wie auch alle Christen warlich mit ernste zuthun verpflichtt feind. Dann wie Gott durch unablässige sünde der menschen, zu zorn und straffe uber die argern welt bewegt. Also wirt er auch alleyn durch besserung unsers sündtlichen lebens und ernstes, und der treulich anruffen zu im, umb vatterliche gnad und hilffe, durch Christum wider versönet. Damit aber solcher Notpsalm allerley weis gemeiner und lieblicher wurde, (hab ich in) nach Gottes gabe, zu einem gesang gemacht auff das die Christliche jugent, so Gott am angenempsten ist, form un ursach hette, in disen geschwinden leufften.”⁴⁵

1542-ben jelenik meg Nürnbergben *Dietrich Veit* hosszadalmas című műve *Wie man das volck zur Büß und ernstlichem gebet wider den Türcken auff der Cantzel vermanen sol. Sambt einer unterricht vom gebet und einer kurzen auslegung des LXXIX. Psalmen*. A Luther legbizalmasabb belső köréhez tartozó szerző – a Tischreden jelentős részének lejegyzője – igen jó magyar kapcsolatokkal is rendelkezett: 1536-ban nürnbergi házában *Dévai Bíró Mátyást* látta vendégül.⁴⁶ Műve szorosán illeszkedik Luther gondolatmenetéhez: Dániel könyve alapján apokaliptikus távlatokat vázol föl, a végítélet előtt jelenik meg a kereszténység két rettentő ellensége a pápa és a török képében. A török Isten akaratának beteljesítője, büntető ostroma; küldetése azonban hamarosan a végéhez ér: „Der Jungste tag gehört auff ihn, und das gericht, wie Daniel am 7 sagt. Derhalb obgleich Gott im dem sig mit der zeit, auch brechen, und immer gemacht je lenger jemer, mit unfall in würdt drucken, so sol doch das ende des Türcken der jungste Tag sein... Denn weyl Bapst und Türck zu gleich wider Christum,

und sein Kirchen toben, der mit dem schwert, jener mit yrthumb, und bede lesterer des bluts unsers herrn Jesu Christi sind, müssen sie gleiche straff mit einander leyden.“⁴⁷ Bűnbánó imádságot kell mondanunk a Szentíráshoz folyamodva, s a török elleni hosszabb imádság céljára különösen alkalmas a 79. zsoltár. Annál is inkább mivel a jámbor, tanulatlan emberek is imádkozni tanulhatnak ebből, hiszen az napjaink eseményeit is kifejezi: „Wer nun zu solchem langem gebet ein andacht hat, sonderlich inn der sachen, die wir yetzt für haben, wider den Türcken, der mag für sich nemen, den 79. Psalm. *Denn der selb reymet sich ganz und gar auff solchen fall, welchen wir heutigs tags für uns haben...* Auff das aber derselbe psalm auch von einfeltigen und ungelerten, wider den feind dem türcken, mit verstand möge gebetet werden.“⁴⁸ Azért győznek le bennünket mindig a törökök, mert isten bűneink miatt így büntet bennünket, aminthogy a babilóniaiakkal sújtotta saját népét is: „Darumb aber sigen die Türcken wider uns, und die Babilonier wider das volck Gottes, das Gott also unsere sünde strafen will. Dieselben und sonst nichts machen die gotlosen buben blückhafft. Dann weil wir Gott mit unsern sünden zur straffe nötigen, so lest ers gehn, und ligt im nit dran, es thue es der Teuffel oder türck, allein, das alle welt seinen willen erkenne, und inn fürchten lerne, als einen solchen Gott, der seinem eigenem volck nit will verschonen, wo sie nach seim wort, und willen sich nit halten, und on alle bußfertigkeyt in sünden fortfaren wöllen.“⁴⁹ Nem kétséges, hogy napjainkban a jámbor keresztnél ezzel a zsoltárral imádkozhat kiváltképpen: „Und ist mir nit zweyfel, ein frommer Christ, der heutigs tages disen Psalm wider den Türcken bettet wirdt...“⁵⁰

1595-ben jelenik meg Frankfurt am Mainban *Türckenpredigten uber den LXXIX. Psalmen. In welchen gründlich un außführlich gehandelt wirdt von dem grausamen, beschwerlichen und gefährlichen Krieg deß Türcken wider die heylige Christenheit* címmel Assum Johannes prédikációskötete. A szerzőt már a tizenötéves háború eseményei inspirálják, prédikáció-ciklusa bőségesen tartalmaz magyar utalásokat.⁵¹ Továbbra is a legfontosabb török elleni imádságnak tartja szerzője a 79. zsoltárt.

A *Türkengebet* olyannyira meghatározó jelentőségűvé vált a 16. század német protestantizmusában, hogy helyét szabályozták a szertartások között, egyházi rendtartásban. Már az 1533-as brandenburgi egyházi rendtartásban az imádságról szóló részben találunk egy imaformulát „*Wider den Türken*”. Ebben kiemelten javasolják mind a gyülekezet számára, mind egyéni áhitatra a 79. zsoltárt. Ezt az előírást átvették Ulmban és Augsburgban is az 1530–40-es években. 1540-ben hasonló tartalmú rendeletekkel találkozunk az alsó-ausztriai protestánsok körében is.⁵²

Paul Althaus a reformáció évszázadának evangélikus imádságirodalmát vizsgálva jól dokumentáltan bizonyítja, hogy egyik fő típusa az imádságoskönyveknek a zsoltárokra építő: „Aber auch der sonstige Schriftinhalt, vor allem der Psalter...“⁵³ Az is szinte szükségszerű, hogy ezen imádságoskönyveknek egyik nagyon gyakran fölbukkanó imádságtípusa éppen a 79. zsoltárra támaszkodik. 1553-ban adja ki *Dietrich Veit* lelkészeknek szóló ágendás könyvét; *Agend-*

Büchlein für die Pfarrherren auf dem Land címmel, amelyben önálló mintaimádságként szerepel: *Wider den Türcken*. A közölt prózai imádság fölismerhetően a 79. zsoltár parafrázisa.⁵⁴

Nem kevésbé gazdag a 79. zsoltár verses földolgozásainak sora a reformáció századában. 1546-ban adja ki Wittenbergben *Justus Jonas Der Neun und Sibentzigste Psalm, zu diesen ferlichen zeiten, allen Christen zu trost zu singen und zu beten in Reime gestalt* c. művét. Hangvételét meghatározza Luther közeli halála és a schmalkaldeni háború komor fejleményei. Mindez magyarázza, hogy nagyon élesen Róma-ellenes, a törököt csak áttételes formában emlegeti, az egész zsoltár pedig teljesen krisztianizált.

„Herr Jhesu Christ, dein Erb wir sind,
dein heilig kirch auf erden;
Dein ewig volck, selig durch gott,
solln wir im himel werden.
Dein heilig kirche ist nicht Rhom
noch seine wüste pffaffen,
Die Christen wonung Gottes feind,
der alles hat geschaffen...
Schut deinen grim uff Rhom die Stadt,
die Christum lengst vorraten hatt,
auff gottlos mönche und pffaffen!
Schut deinen grim auff heilos volck
das dich, herr Gott, nicht kennet,
Auff all papisten, Teuffels volck,
die dein wort irtumb nennen.
Nach deinem götlichen starcken arm
woltest itz helffn und raten!
Des teuffels kopff, der Bapst zu Rhom
ist voller bösen thaten.”⁵⁵

Ugyancsak összefügg Luther halálával és a schmalkaldeni háborúval *Johannes Freder* átköltése: *Der LXXXIX. Psalm, fein kurtz und rund in Reime gebracht, itzt in dieser letzten und fehrlichen zeit, beide von Jungen und Alten, die Christum und sein Wort lieb haben, zu singen, wider den Antichrist und seine Schutzherrn*. Az 1546-ban Wittenbergben megjelent vers ugyan teljesen krisztianizált szellemű, korántsem aktualizál Jonashoz hasonló hévvel. Igaz ugyan, hogy – mint már címében is – számos utalást tesz a *közelgő végítéletre*. Azonban alkalmas arra, hogy később bekerüljön imádságoskönyvekbe, énekeskönyvek kedvelt darabja legyen. Az 1562-es wittenbergi Gesangbuch már *Unterricht vom Türcken* címmel közölte. 1567-ben már Chilianus Freidrich szerepelteti *Unterricht vom Türcken* c. gyűjteményes kötetében.⁵⁶

Dietrich Veitot olyannyira foglalkoztatta a 79. zsoltár, hogy a már bemutatott prédikációs feldolgozása mellett megírta két verses változatát is. 1544-ben jelent

meg az első Strassburgban: *Der LXXIX. Psalm. Deus venerunt gentes in hereditatem tuam* címmel. A másodikat 1545-ben adta ki ugyancsak Strassburgban, a címet hosszas értelmezés, aktualizálás követi: *Der LXXIX. Psalm. Deus venerunt gentes in hereditatem tuam. Ein Klag und Bett Psalm, von der zerstörung und verwüstung des volcks Christi von gotlosen Lehrern und Tyrannen, beide den falschen Christen, und den Türcken, und umb hilff und rettung von solchem ellend und jamer.* Szemlélete teljesen krisztianizált és erősen követi Luther gondolatmenetét. Sanyargató ellenségeink bűneink miatt, Isten büntető vesszőiként vannak rajtunk. (Deinen zorn, herr, mercken wir vol) Két rettentő türannusról beszél, akik közül az egyik az istentelen, hamis tanokat hirdető tanító, hazug Krisztus (ez nyilván a pápa), a másik pedig a török. Ez utóbbi jóval jelentősebb helyet kap a versben.

„Hilff du uns doch, o Herre Gott,
durch deines namens ehre!
Erret uns jetzt aus dieser not,
dem Türcken, o herr, wehre!
Es habens unser sünd verschuldt:
ach Gott, deck sie mit deiner huld,
thus durch deins namens ehre,
ach Gott, dem feind jetzt wehre!”⁵⁷

Később is török-ellenes jelentését domborítják ki, 1547-ben újból kiadják, mint amelyet a török elleni imádságként, vagy énekként használhatunk: *Wider den Türcken zu beten zu singen.*⁵⁸

Valószínű, hogy Luther halála és ugyancsak a schmalkandeni háború ösztönözhette 1546-ban *Leonhardt Kettner Der LXXIX. Psalm. Deus venerunt gentes* c. versének megszületését. Erős büntudat jellemzi, de ugyanakkor harcos pápaellenesség is, ami összefüggésben áll a tridenti zsinat kezdetével is. Másodsor már egy kifejezetten pápaellenes kötetben jelent meg: *Ware abconterfeung und vergleichung des Papstumbs, mit andern grössesten Ketzereien. Zu dieser trübseligen zeit, mit hertzen zusingen.*⁵⁹

1547-ben adta ki Zwickauban *Caspar Adler, Aquila* két részes verses feldolgozását a keresztényeket üldöző ellenség ellen: *Der Psalm, Deus venerunt gentes, widder die verfolger der Christenheit, in diesen gefehrlichen zeitten zusingen,* Auch allen frommen Christen nötig zu lesen. A vers első része két strófából áll *Ad Germaniam* címmel. A végítélet előtti figyelmeztetés a bűneibe süllyedt országhoz, fölszólítva azt őszinte és töredelmes megtérésre.

„O Deuschland, Deuschland, sich dich für!
Gott will itzt heimsuchen;
Die Straff die ligt dir für der thür;
Du magst dich wol selbst prüffen,
Und magst von deim thun lassen ab,

das Gott von dir wend künfftig plag,
magst dich zu Gott bekeren.”⁶⁰

Ezt kötveti 14 strófán keresztül maga a zoltárárköltés *Ad Deum omnipotentem* címmel. A sorrend és a hangvétel alapján mintegy Germania imádságaként értelmezhetjük magát a zoltárt, hiszen az teljesen krisztianizált és történelmi jelenére aktualizált. Germania ugyan többes szám első személyben, mintegy gyülekezet közössége szólal meg, azonban az egész versben kijelölt allegorikus szerepe némiképpen emlékeztet a humanista heroidák látásmódjára.

A német gyülekezeti énekszerzés egyik legbuzgóbb előmozdítója, tehetséges szerzője volt *Johann Spangenberg* (1484–1550). 1545-ben adta ki *Der LXXIX Psalm* c. átdolgozását, amely tartózkodik a politikai aktualizálástól, inkább a szenvedések kimondása és a bűnbánatra való erőteljes felhívás; későbbi antológiáknak is kedvelt darabja lesz.⁶¹

1566-ban jelenik meg *Jacob Lackern Der LXXIX. Psalm. c. verse a Geystliche Kriegsrüstung wider den Türcken* c. Strassburgban kiadott összeállításban. A szerző igen mértéktartóan krisztianizál és aktualizál, így a zoltárnak inkább hagyományos jelentése kap hangsúlyt.⁶²

1567-ben *Wolfgang Planck*, torgauai prédikátor egy egész kötetre való feldolgozását adta ki a 79. zoltárnak latin és német nyelven, ahol az egyes változatok részint bonyolult allegorikus költői fantázia szülöttei: gazdagon él a virágszimbolika eszközeivel, részint pedig változatos módon aktualizálja az eredeti zoltár szövegét saját korának politikai, konfesszionális viszonyaira: *Imago violae et Rosae, latinis et germanicis versibus illustrata. Figur und Geistliche bedeutung der Violen und Rosen... Item der LXXIX. Psalm, itziger zeit wider den Erbfeind der Christenheit zubeten, gesangs weise gestellet.*⁶³ A szerző láthatóan szintetizálni igyekszik a hagyományos zoltárárköltői hagyományokat a humanista versszerzői eszménnyel, mesterkedő poétai gyakorlattal: ekhós verset szerkeszt, Miksa császárhoz intézve vegyíti a panegyricust, adhortatíot, psalmust.

1587-es énekeskönyvben jelenik meg (*Christliche Psalmen, Lieder und Kirchengesenge*) *Georg Negidius Der 79. Psalm* c. átdolgozása. A szerző csak mérsékelten aktualizál és áttételesen, inkább a hagyományos tónus érvényesül: panasz, könyörgő imádság, bűnbánat.⁶⁴ Önálló kiadványként is megjelent, majd teljes zoltárfordításának részeként *Cornelius Becker* műve (*Der Psalter Davids Gesangweis*, Leipzig, 1602.): *Der LXXIX. Psalm*. Művét két részre bontja: a cím alatt alcímet helyezett el: *Türckengebet*; ez a megjelölés az egész műre vonatkozik; két strófa azonban megelőzi a tényleges zoltárt:

„Was Gottes Volck und Stad
erlidden hat
Als sie der feinde heer
verwüestet sehr,
Solches noch heut zu tag

mit grosser klag
Und schwerem hertzeleid

die Christenheit
für Gott gen himmel bringt
wenn sie bedregt
Der Türck mit tyranney:
Gott hilfft ihr frey,
steht ihr in allen nöthen bey.”⁶⁵

C. Becker a XVI. századi értelmezési hagyományt fejezi ki expressis verbis, amikor a 79. zsoltárt egészében s alapvetően *török ellenes imádságnak* tekinti. Áttekintésünk ugyan csak erősen vázlatos, korántsem a teljességet felölelő, azonban ennek alapján is tehetünk néhány megállapítást. A reformáció számára a Lehrer paradigmarendszerében éppen a Luther által kijelölt különleges eschatologikus – teológiai pozícióban a 79. zsoltár többletjelentést kap. Az önmagában eredetileg is meglévő *panasz, sirató jelleget* e különleges pozíció fölerősíti, így a reformáció évszázadának egyik legreprezentatívabb, leggazdagabb jelentésű siratójává válik. Nagy közösségi érzelmek, konfesszionális, etnikai, morális összetartozás kifejezésére szolgál; az ennek sérelmét elszenvedő közösség könnyörgő imádsága és panaszló siralma. Eszmeiségének, de formai konvencióinak is meghatározó forrása a Szentírás. A XVI. sz. első felében a panasz jelleg mellett fontos szerepet játszott a hevesen offenzív, katolikusellenes attitűd, az izzóan polemikus szenvedély, amely olykor el is nyomta, vagy lehalkította a panaszsiralom hangjait. Ezekben a művekben a pápa és a katolicizmus a Jeruzsálem falait leromboló, szenvedő lakosaira vérözönt zúdító pogány hódító, a török másodlagos szerepet játszik, vagy legalábbis kisebb hevületű szenvedéllyel idézik meg. (J. Jonas, L. Kettner, D. Veit) Igen gyakori a század derekáig az *utolsó ítélet* váradalmának, bizonyos, közeli bekövetkezésének hite, amely a század második felében határozottan halványodik. Ez azért jelenik meg ily szignifikánsan a 79. zsoltár földolgozásaiban, mivel maga Luther ítélte ezt a végítélet előtt álló kereszténység lelki készülése egyik legalkalmasabb eszközeknek. Az 1550-es évektől csökken a szenvedélyes Róma-ellenes jelentésréteg, így nagyobb nyomatékot kap, meghatározó lesz a török elleni imádság jellege, s ez állandósul a század későbbi évtizedeiben is. E szemlélet s mindezek a változások főként a zsoltár *német nyelvű* földolgozásait jellemzik a Lehrer paradigmarendszerében. Születnek ugyan latin nyelvű földolgozásai is, azonban ezeknek nagyobb része a Schriftsteller paradigmarendszerébe tartozik. Szerzőik szándéka szerint nem gyülekezeti énekek, nem imádságok, hanem retorikailag megalkotott szövegversek. Nem a Kanzel, hanem a rostrum elvei és igényei szerint készülnek és a *lectornak* szólnak. (E. Hesus, J. és G. Maior, G. Sabinus)

A 79. zsoltár szerepét – jelentőségét a reformáció helvét irányzata némiképpen módosítja, különösen Kálvin álláspontja. A küszöbön álló végítélet időpontja bizonytalan távlatba tolódik, csökken a dánieli jóslat jelentősége, Kálvin

érvényteleníti a translatio Imerpii Romani doktrínáját s ebből következően súlytalánabbá válik a négy fenevad és négy monarchia dánieli értelmezése.⁶⁶ Kettős Antikrisztust: pápát, törököt értelmező megállapításai sem maradnak érvényben Kálvinnál. Mivel az apokaliptikus – konfesszionális kontextusból származó többletjelentése részben elvész, így lelki készülésben betöltött rendkívüli jelentősége is csökken. Ennek ellenére azonban a XVI. sz. imádságoskönyveiben – kiváltképpen a lutheranusoknál – lépten-nyomon megtaláljuk a 79. zsolnárból származó imádságokat, verses feldolgozásokat.

Az 1566-os magyarországi török hadjárat ijedelme ösztönözte Grazban *Andreas Zigler Gebetbüchlein wider den Türcken* c. kötetének kiadását. Könyvét négy részre osztotta a szerző, igyekezett minden lehetséges alkalomra, minden társadalmi osztálynak, műveltségének, igényének megfelelő imádságot kínálni. Először a keresztény gyülekezet egészének, aztán a magas, majd az alacsony állású személyek számára háborún kívül, háborúban; hálaadást és könyörgést, találunk itt oktató beszélgetést is a törökről. Zigler nyolc imádságát közölte, de a korábbi évtizedek e tárgyban született műveiből is bőkezűen válogatott. Így szerepelteti Luthert, Bugenhagent, A. Celichiust, M. J. Oertelt, M. J. Deucert, D. Medert. Prózaí imádságai között is találunk olyat, amelyik a 79. zsolnárt fölhasználásával készült: „Du siehst ja, wie er in dein Erbe gefallen, und gedenket deine Kirche und Gemein zu verunreinigen, und aus unseren Staden Steinhausen zu machen; er hat die Leichname deiner Knechte den Vögeln unter dem Himmel zu fressen gegeben, und das Fleisch deiner Heiligen den Thieren im Lande... und war Niemand, der begrub.”⁶⁷ A. Zigler imádságoskönyvének későbbi XVI. századi kiadásai nagyjából követik az alapmű szerkezetét, de újabb szerzők újabb műveivel bővítik azt. Közli az uralkodók, fejedelmék, nemesek, polgárok, parasztok, tudósok, házi szolgák, cselédek, katonák, fiatal szűzek, házas asszonyok, özvegyek, török fogságba esettek és gyermekek török ellenes imádságait. A buzgó keresztények elrettentésére közöl egy olyan imádságot, amit a törökök imádkoznak hadba indulásuk előtt, amely bemutatja valódi érzéseiket és céljaikat: *Gebet der Türken wider die Christen*, benne kilátásba helyezik a hitetlenek gyermekeinek, asszonyainak elpusztítását, falvaikat és városaikat pedig a földdel fogják egyenlővé tenni. Vértfagyasztó áldozatként pedig beígéri, hogy győzedelmes csatáikban lemetszett keresztény fejek tömegét küldik Mekkába.⁶⁸

A tizenöt éves háború újabb kiadásokra serkentett, amelyek részint korábbi művek újbóli közlései, részint akkoriban született alkotások közzététele. 1594-ben adja ki *Heinrich Garber Gebetbuch wider die Türken* c. kötetét Hannoverben, *M. T. Glaser Türkenbüchlein-je* 1594-ben Drezdában jelenik meg. Utóbbi különösen a gyermekeknek szól, benne megtaláljuk a 79. zsolnárt verses feldolgozását, „jetzt wider den Türken... die Christum und sein Wort lieb haben, zu singen.”⁶⁹

1595-ben jelent meg az oderai Frankfurtban *Matthäus Leudhold* szerkesztésében a *Betbuch von vielen schönen... Gebeten... wieder den Erbfeindt Christliches Namens dem Tyrannen und Blutdürstigen Türken...* c. terjedelmes gyűj-

temény. A szerkesztő közel 50 oldalnyi előszavában alapos áttekintését adja a műfajcsoportnak (benné a magyar kutatás számára is sok hasznosítható és eddig még kiaknázatlan adattal, megállapítással!), közölt bőséges válogatása időrendi és műfaji bemutatásra törekszik. Adja a reformáció első nemzedékének idevágó műveit, majd *Andreas Musculus Kindergebet-jét*, ugyancsak tőle a 79. zsoltár átdolgozását: „*Gebet wieder des Türckens zunemende und wachsende gewaldt von wegen unser zunemenden Sünden und unbußfertigen Lebens aus Psalm 79.*”⁷⁰ *Nicolaus Selnecker* két zsoltárra írott könyörgéssel szerepel, egyiknek a 74., másikkal pedig a 79. a forrása. A kötet többi szerzője a század II. felében működött, valamennyien e műfajcsoport művelői: E. Heidenreich, J. Avenarius (Habermann), L. Rabus, P. Glaser, J. Mynsinger, N. von Eppen, M. Bapst.⁷¹

Friedrich Rhote 1595-ös erfurti kiadású műve elsősorban a családi, házi áhítat alkalmaira gondolva született; a családfő feladatául jelölve ki a szüntelen török elleni imádkozást, amelyben a gyermekeknek kiemelt szerep jutott: *Türckenglocke*. A 28 imádság szerzői között találjuk Bugenhagent, Luthert, M. Mirust, H. Heshusiust, L. Nabust, J. Münsingert, J. Pomariust, külön fejezetben sorakoznak a verses imádságok: *Geystliche Lieder wider den Türcken* s ezen belül: *Bettpsalmen wider den Türcken*. Ott találjuk a zsoltárok között a 74. és 79.-et.⁷² Lipcsében jelent meg 1597-ben *Michael Musculus Kriegsbüchlein c.* kötete, amelyben még mindig szerepet kap a közelgő végtéletre való készülés: *In diesen letzten zeiten und gefehrlichen Kriegswesen wider den Türcken zu lesen und zu gebrauchen sehr nützlich und nöhtig*. Az egész kötet ennek megfelelően szorosan illeszkedik a korábban látott lutheri koncepcióhoz, így természetesen helyet kap a verses imádságok között a 79. zsoltár két változata is.⁷³ A török elleni imádságok, könyörgések, prédikációk, verses vagy prózai földolgozások körében a 79. zsoltárnak olyannyira meghatározó szerepe volt, hogy e kérdés egyik legalaposabb vizsgálója *stílus- és kompozíció-teremtő szerepéről beszél*. Ez ugyan elsősorban a res divina műveiben meghatározó, azonban nagyon erős hatást fejt ki a túlnyomóan, vagy teljesen világi irodalmi alkotásokra is.

A XVI. század magyar irodalmában korántsem találjuk a 79. zsoltárnak azt a vastag törzsű és sok-sok ágat hajtó hatalmas fáját, amit a német reformáció irodalma növesztett, azonban ugyanaz a wittenbergi talaj táplálta e mű néhány hazai változatát. Jelentőségüket számunkra az adja, hogy *a Magyarország panasza toposz funkcióját nagyobb részben átvesziki, más eszmei és formai konvenciórendszerben azt hordozzák*. A német reformáció irodalma a 79. zsoltárban találta meg saját kora konfesszionális, politikai, emberi, nemzeti megpróbáltatásainak egyik legelterjedtebb, leghatásosabb sirató, – panaszformáját, kifejezési modelljét. Ihlető körülményeinek többsége jelen volt a XVI. század Magyarországon, bár némelyik nagyobb nyomatékot kapott itt, mint a reformáció földjén. Míg Luther és küzdőtársai a testközelben lévő katolicizmussal – pápával, annak politikai, konfesszionális szövetségeseivel vívták elszánt csatájukat s a török az apokaliptikus váradalmak szerint bármily valóságosnak is számított: fenyegető közelségükbe nem férközhetett; addig magyar kortársaik

számára a zsoltár sorai nap mint nap valósággá váltak, mert „Jeruzsálem városát elrontották / Es széllel nagy kő rakásokra hánták, / Szolgáidnac testec, / Az kic megöletec, / Adattac az hollóknac, / Husoc te szentidnec, / Etelül vettetnec Az mezei vadaknac.” Itt tombolt szülőföldjükön a negyedik fenevad hirtelen nőtt szarva, s míg a kettős Antikrisztus szorítása már a melanchthon utáni évtizedekben lazulni látszik a német értelmezők tudatában, magyar kortársaik hitük szerint s a valóságot megtapasztalva még a század végén is az Antikrisztus turbános és tiarás megtestesítőjével élethalálharcukat vívják. *Szegedi Kis István Speculum Pontificum Romanorum* c. művének 1592-es schaffhauseni kiadásának fametszetén a Sátán szívéből kinövő Eretnekek Fáján (Arbor haereseon) a két leghatalmasabb levél a *Papismus in occidente et Septentrione* – a tiarás pápai fő rajzával és a *Mahumetismus in oriente et Meridie* – a turbános török császár fejének rajzával.⁷⁴

A 79. zsoltárnak a leginkább lutheri elvek szerinti értelmezését, fölhasználását *Károlyi Gáspár* 1563-ban megjelent nevezetes művében találjuk meg: *Két könyv...* E mű mélységes német reformatori – elsősorban lutheri – indíttatását *Kathona Géza* nagyszerű tanulmánya tárta föl, ahol így summázza eredményeit: „Ez ősi középkori hagyományokból Luther lelkivilágában újjászületett, Melanchthon szellemében tisztává kristályosodott s a nemzeti életet Isten transzcendens világtervével az utolsó ítélet horizontja alatt egyesítő világkép volt a mohácsi csatasíkon végenyészetre jutott ország felemelője, egyúttal a wittenbergi reformáció egyik legnagyobb szellemi ajándéka népünknek. A magyarság e világképen át ösztönösen rádöbbsen a megrázó tapasztalatra, hogy hazája apokalyptikus események színhelye s legégetőbb sorsproblémája, a török elleni harc nemcsak országa egyik ellensége, hanem az utolsó idők kijelentésben megjövendőlt pusztítója elleni küzdelem, melyet csak akkor koronázhat diadal, ha az evangélium befogadásával és az élet megszentelésével erőt vesz a másik apokalyptikus ellenségen, a pápán is. Ez a győzelem a világstátus összeomlása után a menny üdvösségének birtoklásához vezet. Így lett a mohácsi katasztrófa Wittenberg hatása alatt a magyarság és kereszténység, a hazaszeretet és istenfélelem összeforrasztója s ezáltal egy minden nyomorúsága ellenére is léleekben magasra hágó korszak elindítója.”⁷⁵ Károlyi is csak töredelmes bűnbánattal lát a magyarság számára reményt, esélyt a török ellen, pápa ellen: „Ne bízzunk azért az mi nagy és híres-neves nemzetségünkhöz, mert ha az Isten az zsidó nemzetiségnek nem engedett, minékünk inkább nem enged.”⁷⁶ A bűnbánó magyarságnak csak könyörögve és imádkozva lehet esélye a bűnbocsánatra; Károlyi be is mutatja az Első könyv legvégén a leghathatósabbnak tartott könyörgést. Ez pedig a 79. zsoltár prózai változata *erősebben aktualizálva*, mint majd azt a vizsolyi Bibliában olvashatjuk: „Annakutána ez is szükség, hogy az Istennek éjjel és nappal könyöregjünk, hogy vegye el haragját rólunk, rontsa meg az pogányokat, adja az mi régi szabaságunkat, mint régenten az próféták könyörgöttek. Kiket mi es követhetünk, és élhetünk azon könyörgéssel. Szent Dávid könyörgése az ellenség ellen. Zsolt. 79.”⁷⁷

III. A LXXIX. zsoltár a magyar XVI. században

Korábban láttuk, a LXXIX. zsoltár sajátosan kiemelkedő helyet kapott a német reformáció énekköltészetében, prédikációs irodalmában, exegézisében. Maga Luther jelölt ki neki lényeges helyet, amikor a török elleni lelki készülés, bűnbánati folyamat döntő imádságává avatta. Szinte törvényszerű, hogy meg kell találnunk e német reformációban kibontakozó folyamat magyar visszfényét. Meg is találjuk, s az összefüggést akkor is hangoztatnunk kell, ha a magyar változat nem oly szerteágazó és dús lombozatú.

A Buda elvesztése utáni évek turcica irodalmának egyik fontos darabja Sylvester János kiadványa 1544-ben: *De bello Turcis inferendo elegia nunc primum et nata et aedita. – Psalmi, Deus venerunt gentes etc. Paraphrasis*. A kiadvány két részből áll, az első a közvetlen török elleni küzdelemre biztató verses mű, a második a 79. zsoltár átdolgozása. Balázs János Sylvester-monográfiájában behatóan foglalkozott a kiadvány első részével és megállapította, hogy az Erasmus, Nagyszombati Márton és Melanchton hatásait mutatja. 1530-ban jelent meg a gondolatmenet mintáját adó Erasmus-mű: *Ultissima consultatio de bello turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII. Afferte Domino filii Dei*. Ez is két részre oszlik, egy prózai értekezést a XXVIII. psalmus parafrázisa követi. Sylvester gondolatmenetét befolyásolta a németalföldi humanistának, Oláh Miklós barátjának, *Petrus Nannius*nak 1536-ban megjelent *De bello Turcis inferendo c. műve*. Mind Erasmus, mind Nannius a török elleni háború jogosságáról és a kereszténység számára elkerülhetetlen mivoltáról értekezik. Sylvester műve is szónoklat, sőt valóságos szónoki remekmű. Ezt a jellegét nem is akarja álcázni, hiszen a lapszálen közli a szónoklat éppen soron következő részét (exordium a re ductum, propositio, narratio, újabb proposito, confirmatio: ennek részei – Ab honesto, Ab utili, A facili, A necessario; confutatio, peroratio). Harcos adhortatio a mű nagyobb része, amely fölhívja a főembereket, fejedelmeket a rájuk nehezedő felelősségre s ebben kétségtelenül erasmusi elveket követ.

„Fegyverrel harcolni hazájáért a deréktől
mindig szép tett volt, s mindig kegyes is...
S most a török kiűzése az isteni munka az összes
jámbor császár és más fejedelmek előtt...
meg kell védeni hát a hitet, törvényt, tudományt, a
tiprott országot s benne az Ur juhait.
Hajdan a nép vezetői, de legfőképp maga Krisztus,
tényleg pásztorként jártak a népük előtt.”⁷⁸

Főként Nagyszombati művét mintául használva drámai képsorok mutatják be a tengernyi szenvedést. Sylvester szemléletét kettősség jellemzi: részint humanista módon antikizál és az esztelen Fortuna és a kegyetlen Lachesis művének látja mindezt, részint a magyarság egészét reménytelenül elárasztó

bűnökben látja a ránk szakadó veszedelem, a törökpusztítás okát. Jellemző, hogy a fegyveres küzdelemre buzdítás részeinél éppúgy idéz példaként számos bibliai hőst, de a görögök és rómaiak közül is ott kavarog Marcellus, Decius, Priamus, Camillus, Attilius, Fabius és Paulus hősie mintája, ahogy helyt kap Hunyadi János és Mátyás is. Meglepő azonban, hogy a 456 soros disztichon, amely valóban gazdagon ötvözi a turcica irodalom jellemzőit (mind hazai, mind külföldi mintákat követve), föltűnő módon *mellőzi a propugnaculum Christianitatisra való hivatkozást!* Pedig a humanizmus paradigmarendszerében ez egyike a leghatásosabb retorikai eszközöknek! Jól megragadható *wittenbergi hatást* bizonyít Balázs János retorikai vizsgálata, amikor igazolja, hogy az egész mű szónoki megformálásában döntő szerepe volt Melanchthon *Rhetoricae Libri duo* c. művének. Annak eszköztárát használja a kompozíció egészében de a részletekben is: láthatóan követi a „lelkek felgyújtásának” intencióját. Az *Elegia* végszavában még az erasmusi – humanist a remények kapnak esélyt: részint a magyarság képes lehet a bűnbánatra, remélhetőleg harci erényei is föléleszthetők, részint a keresztény összefogás fegyveres ereje eredménnyel segíthet rajtunk.

„Most könnyű is lenne, bizony, fegyverrel előzni
Krisztus népeinek innen a vad törököt.
Mert hisz az Úr (aki másutt is harcol, s aki itt is
okkal küzdene) majd jönne segíni tudom...
Akkor az Isten is ott lesz, s bátor fáradozástok
fényes eredménnyel majd betetőzi kegye.”⁷⁹

Balázs János ugyan gazdag és máig időtálló elemzést adott, azonban nem oldotta meg az *Elegia* és a 79. zsolttár összefüggésének kérdését. Monográfiájában kitért előle, mondván: „A költeményt követő zsolttár-parafraíz ismét Erasmus említett művének hatását tükrözi... Ezt a zsolttárt a török háborútól retteggő európai keresztények gyakran idézték.”⁸⁰

A két verses mű előtt Sylvester Ferdinánd királyhoz intézett latin nyelvű ajánlása áll. Ebben magyarázza vállalkozása célját, mivel nagy veszedelemben látja forogni a kereszténység ügyét: elhatározta, hogy verseivel a késlekedő uralkodókat a kegyes életre való törekvésre buzdítja (ad pietatis studium exhortari). Kétségtelen, ennek elhanyagolása az oka, hogy *e végső (legutolsó) időknek legvégső szerencsétlenségeibe jutottunk*, amelyek már évek óta nyomorultul romlásba döntenek bennünket. Az eredeti latin szöveg idézése egyértelművé teszi, hogy itt a wittenbergi történetfilozófiában megjelenő *apokaliptikus végítéletre utal a szerző*: „Cuius neglectu haud dubie factum est, ut *in haec extrema, extremi temporis huius mala*, quibus annis iam aliquot miserrime affligimur, incidemus.”⁸¹ Balázs János fordítását itt semmiképpen sem fogadhatjuk el: „e végzetes időknek e végzetes veszedelmeibe”.⁸² Megítélésünk szerint az *Elegia* és a 79. zsolttár kapcsolata a wittenbergi történetfilozófia alapján értelmezhető. Az *Elegia* részben *adhortatio*, részben azonban a magyarság bűneinek kimon-

dására, megvallására késztet, *bűnbánatra ösztönöz*. Sylvesternél megtaláljuk a wittenbergi szemlélet más fontos elemét is ugyanitt: csak az *Úr bűnbocsánata* segíthet rajtunk hathatósan a török ellen, *minden fegyvernél hatalmasabban!*

„Jó, de miért csak a hajdani példákat sorolom föl,
itt is akad nálunk és ma is éppen elég.
Oly példák, hogy nyilván megtudhatni belőlük:
nem kard s dárda segít minket: az Úr kegye csak.
Mert (higgyétek!) meg tud védeni, hogyha akarja,
s adhat az ellenség kényire kedve szerint.”⁸³

A bűnbocsánat elnyerésének fontos eszköze az *imádság és könyörgés*: így Sylvester 79. zsoltára a bűnbánatra felhívó Elegiát követően a végítélet közelében a törökkel viaskodó magyarság bűnbocsánatért esdeklő könyörgő imádsága, – *Türkengebet*, éppúgy, ahogyan azt a wittenbergi sugallatú német példák sokaságánál tapasztalhattuk. A zsoltárátköltés formailag még a humanista hagyományokhoz kötődik, jól gördülő *disztichon* nagyobb része, ezek Sylvester parafrázáló sorai. A vers szerkezetileg úgy épül föl, hogy idézi előre haladva az eredeti psalmus minden strófájának egy-két sorát, majd ezt követi Sylvester disztichonos parafrázisa. A mű két nagy gondolati tömbre oszlik: első részében a pogányok pusztításának szörnyű képei hömpölyögnek. Jól kivehetően látszik a retorikus építési elv, az eredeti zsoltársorokat az *amplificatio, gradatio, digressio* eszközeivel sarjasztja tovább. Egyértelműen aktualizál a magyar történelmi jelenre.

„Ontották vérüket, mint a vizet
Jeruzsálem körül.
Mint a törött vázából földre folyik le a hitvány
víz és nedvessé válik alatta az út,
s egyszer emerre, utána amarra halad kanyarogva,
szinte folyónyira nő, és amit ér viszi is:
ezt történt ama vérpatakokkal, amelyeket ország
szerte fakasztottak a törökök vasai.”⁸⁴

A második gondolatkörben a bűn-bűnösség-bűnbánat-bűnbocsánat fejeződik ki. Itt már nem antikizál, mindent elöntő bűnök szögeznek sorsához a magyarságot. A mindenható Gondviselés az egyetlen törvényhozó, aki rettentő erővel sújt le a hűtlen, bűnös nemzetre, aki atyái sorozatos vétkei miatt is szenved. E büntetés eszköze a török s hiába vonulnának ellene Akhilleuszok, Hektorok és Scipiok erejével a vitézek, csak az Úr irgalmában és a magunk bűnbánatában reménykedhetünk.

„Ránk nehezednek atyáink vétkei: hajdani vétkek,
joggal vonták ránk rettenetes haragod.

Jöjj, és légy segedelmünk, törteknek, kegyes Isten,
hisz te teremtsz békét, s védve te is növeled,
és a te neved dicsőségéért ments meg minket!
És bocsásd meg vétkeinket a te nevedért.
Végre bocsásd meg, tévelygőknek, botladozásunk,
s fényleni láttassál mind a világ helyein.
Végy körül inkább irgalmaddal minket azonnal,
ments meg, mert immár szüntelenek bajaink.”⁸⁵

Megállapíthatjuk tehát, hogy Sylvester kiadványa noha valóban *erasmusi mintákat is követő*, a két verses mű együttese, ideológiai összefüggésük, a jól kitapintható eschatológikus jelleg, a török, mint virga Dei, s a zsoldárnak ebből adódó jelentése, a melanchtoni retorikai elvek érvényesítése, – mindez *jóval mélyebben ágyazódik a wittenbergi szellemi közegbe*, mint azt Balázs János úttörő vizsgálatai kijelölték s a korszak kutatása azóta is véli.

1566-ban adja ki G. Purkircher: *Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes, etc.* című művét. A bővített cím egyértelműen jelzi: a wittenbergi történetfilozófia világába lépünk, ahol már a Gondviselés, és csakis a Gondviselés szól Dávid király zsoldárából, a könyörgő fohász sem irányulhat máshová, csak az Úrhoz, hiszen „Öröködbe Uram pogányok jöttek, És szent Templomodat megfertezteték”. Ez a mű már a török halálos szorításában vergődő magyarság protestáns artikulációjú könyörgő panaszja: *Carmine redditus, pro Hungaria gravissime cum Turcis conflictante*. Ennek már nem lehetnek ókori írók-költők, ennek csak a Szentírás lehet a forrása, maga az isteni kinyilatkoztatás; ennek mintája a *Liber Hymnorum*. Legközvetlenebb mintája a címadó 79. zsoldár, ennek közel 60 sorát imitálja-parafrazálja szövegszerűen, de frazeológiájában, stilisztikájában az egész vers ezt követi, alapvetően a *biblicitás* válik meghatározójává. Többször fölbukkan a nagy szenvedő-panaszkodó, *Jeremiás* szavai visszhangoznak, különösen a *Lamentatio Ieremiae* soraihoz fordul.⁸⁶ Néhány sora a 21. és 63. zsoldárt visszhangozza. Már csak nyolc sornyi jut az ókori auktorok emlékének: Vergilius, *Aeneis*, *Georgica*; Ovidius, *Epistulae ex Ponto*, *Metamorphoses*; Horatius egy-egy sora, azonban még végig szabályos *disztichonok* kötik formailag is a verset az antik hagyományhoz. Purkircher a vers fölé írta: *Hungaria loquitur*; *Hungaria* egyes szám 1. személyben beszél, ez még valamelyest emlékeztet az *allegorikus heroidák* eljárására. Még az allegorikus jelleg emléke az is, hogy végig megőrzi az egyes szám első személyű beszélői pozíciót. Szavai már nem *Germania* soror-hoz szólnak dialógusszerűen, vagy monológ formájában, nem is az olvasóhoz, nem is monológ, hanem végig Istenhez intézett *könyörgés*, váltakozva a *querelával*: *Sancte parens...DEUS*. Már nem ragyogó királynőként jelenik meg, hanem alázasat könyörgőként, *mint egy gyülekezett szószólója, papja*. Purkircher műve retorikailag most is szervezett, azonban már nem *oratio*, hanem *concio*, ami inkább a homiletika eszköztárát kívánja. Múltjából *Hungaria* is inkább azt tartja számon és emlékeztet rá, ami egyértelműen keresztény erény, a reneszánsz értékvilágához tartozó profán erények elhomá-

lyosulnak, értéküket veszítik. Istennek emelt templomaikban aranyozott oszlopok emelkedtek, e templomokban a te dicsőséged válhatott híressé, itt mindenkinek Krisztus neve volt az ajkán.

„Scis Deus auratis ut erant mihi templa columnis,
Scis tuus hic fuerit quam celebratus honos.
Hic alios alii de relligione (sic!) docebant,
Omnibus hic Christi nomen in ore fuit.
Nunc sunt in spurcas furum mutata cloacas,
Proq; aris turpes inueniuntur harae.
Hic Christum contra blasphemus ore nefando
Eructant, scelus est et meminisse, sonos.”⁸⁷

A legfájdalmasabb, a hit veszteségeinek számavétele után, a világi értékek romlása fölött tart szemlét.

„Quid memorem Solymas? ager est ubi moenia stabant,
Turcorum patitur florida terra iugum.
Ante oculos mihi sunt nostrae, notae omnibus, urbes,
Ah utinam, nostrae, dicere laeta queam.
Has premit iniusta furiosus lege tyrannus,
Orba suo veteri tecta nitore ruunt.
Marmoreae steterant ubi summis turribus aulae,
Uccupat hunc isto tempore caula locum.
Omnia desertis uideas immixta ruinis,
Et rudera in pulchris urbibus ampla uides...
Aspicias in putidis nudata cadauera campis,
Cernis ut haec turpes esca saginet aues.”⁸⁸

Az egész mező már a kiontott vértől tajtékzik, nincs aki eltemetné a szerencsétleneket, de a rég eltemetetteket gyalázatosan kiforgatja sírjukból a vad ellenség. Megláthatod, Uram, a mezőkön a mezítelen holttesteket, amelyek ocsmány madarak eledeléül szolgálnak. Egykori sírokat fosztanak ki; hol vannak most Sékesfehérváron hajdani királyaink fejedelmi nyughelyei? Ahol a kövér disznó a földön fetreng. A királyok urnái, tumbai szétszórva hevernek itt, tagjaik, csontjaik pedig szerteszéjjel a földön, szemétben.

„Mortua iam totos obscurant corpora campos,
Non est qui miseros vel sepelire queat.
Et violat clausos imis gens prava sepulchris,
Nec sinit hos placida posse quiete frui.
Et tumulis nostri generis crudeliter artus,
Ut nostrum crescat dedecus inde trahunt.

Ut fuerit notum est mea Regibus Alba sepulchrum,
Regius ut tumulis occidit omnis honos?
Porcus ut in pingue sese tellure volutat,
Sordifico roseum spargit et ore solum:
Regales sic sunt laceratae turpiter urnae,
Eruta nunc passim regia membra iacent.”⁸⁹

Gonosz szomszédaim gyalázatos gúnyolódással fogadják szenvedéseimet, segítséget azonban egyikük sem hoz. A 69. sortól meghatározóvá válik a zoltár eredeti gondolatmenete, a bűn – bűnbánat – irgalom – bűnbocsánat mechanizmus a válik döntővé. Nemcsak egyenlően vagyunk Isten előtt bűnösök, de a magyarság még többet vétkezett bűneivel, amiért a büntető Úrtól bűnhődnie kell. Könyörülj azonban rajtunk Uram, hiszen még bűnbánatra is csak segítséggel vagyunk képesek, de a mi szenvedéseinkben Krisztus sebei is fájnak. Azonban könyörülj rajtunk, hiszen mi a te nyájad vagyunk. Elesettségünket látván a mi ellenségeink gonoszul kérdezik: hol van a te segítő Istened? Hozz nekünk Uram gyorsan segdedelmet, elhat hozzád a mi panaszkodásunk.

„Auxilium cito fer, cunctando destitues me,
Ut nimium pauper sim, deus ecce uides...
Tu Deus es nisi nostra salus, largire salutem,
Non me sed nomen respice quaeso tuum.
Libera sim Duce te, meae et obliuiscere culpae,
Nominis inde tui gloria maior erit.”⁹⁰

Evilági erőtől nem is kér, nem is remél segítséget, így önmaga sem alkalmas a pogány elleni védekezésre, erre csak a bűnbánat és bűnbocsánat megszerzése után van esélye. Ezért aztán szót sem ejt a nemzet – másutt olyannyira méltányolt – *korábbi katonai erényeiről*. Isteni segítséggel azonban minden veszteséget visszanyerheti az ország, a magyarság; a befejezés Krisztusnak, mint vezérnek a segítségül hívása.

„Hungariae reddes primum decus atque nitorem,
Omnis ager Christum rursus ut ante colat.
Et nati natorum et qui nascentur ab illis
Grates pro tanto munere semper agent.
Aut cupiunt penitus saeuos extinguere Turcos,
Aut pro Christe tua religione (sic!) mori.
Adsis Christe tuis, et eos in praelia ducas.
Te Duce quis nobis hotstis obesse volet?”⁹¹

Itt már nyomát sem találjuk annak a föltétlen és reményteli várakozásnak, amellyel a Habsburgokra tekintett. Ebben vélhetően szerepet játszott a megjelenés évének keserves történelmi tanulsága: 1566-ban elveszíteni kényszerült

az ország Gyula és Szigetvár várát, az udvar legkisebb segítségét is nélkülözve. A befejezés kissé kilép a zsoldár logikájából, mivel korábban szóba sem hozta a törökkel szembeni eredményes fegyveres küzdelem lehetőségét, most a verszárlatban mégis erre gondol: *Aut cupiunt penitus saevos extinguere Turcos*. Igaz, e fegyveres harc áldozata már a mártíromság jegyeit viseli magán inkább, s ez *nem evilági győzelem* esélyét helyezi kilátásba. A humanista változatban a hősi, katonai erényekkel végzett cselekvés irányultsága evilági volt: patria, gens, gloria, fama, laus. A mártíromság eredendően számol az erők egyenlőtlenségével, az ellenfél túlerejével s a magunk halálra-szántságával, fölládozásával. A mártíriumnak ez nem passzív változata, de a fegyveres erényeknek csak annyiban van létjogosultsága, értéke, amennyiben Isten bűnös – ám bűneitől szabadulni akaró – népe (*Integra turba tibi*) pogányok elleni küzdelemben elszenvedett halálával önnön bűneitől megszabadulhat. Purkircher is inkább a Krisztusért és a kereszténységért vállalt mártíriumhoz vezető útnak tekinti a fegyveres harcot: *Aut pro Christe tua religione mori*. Két alternatívát helyez kilátásba; az elsőnek azonban nincs meg a nemzet immanens értékeiben nyugvó fedezete és az azt serkentő elszánás, érezhetően a második látszik esélyesebbnek és a nemzet számára üdvösebbnek. (Aut...Aut) (A magyar költészetben és politikai gondolkodásban nagy jövő előtt áll az ilyen kétségbeesett alternatívák kényszerű mérlegelése!) Ez a gondolatmenet a humanista szemlélet bizonyos részeleleit fölhasználja, vállalja, azonban lényegesen módosítja is azokat, új értékek kontextusába helyezi. A mártíromság ezen változata dinamikus szerkezetű, hiszen az arra törekvő a legodaadóbb, a legtöbbet kívánó emberi erőfeszítésre – fegyveres harcban akár a halálra is – elszánt. A mártíriumért küzdőnek más a kockázata, mint az evilági értékekért harcolóknak, hiszen nem leselkedik rá a bukás, megsemmisülés réme. Hősies cselekvésre, vakmerőségre éppen a mártírium lényege ösztönzi: minél jobban képes leszámolni saját szenvedéseinek visszatartó erejével, annál biztosabb és hamarább bekövetkező ennek isteni elismerése, jutalmazása. Ugyanennek a műnek Purkircher német nyelvű változatát is elkészítette: *Der 79. Psalm Davids, Herr es find Heyden in dein Erbe gefallen*.⁹² A cím után illesztett mondat elárulja, milyen szándék is vezérelte a szerzőt: *in disem (sic!) Krieglleuffen wider den Türcken gantz nötig zu singen*. Azzal, hogy a török ellen vívott háborúban Purkircher felettébb szükségesnek tartja a zsoldár éneklését, nem egyéni ízlését juttatja kifejezésre, műve illeszkedik a német példák sorozatába: maga is *Türkengebetnek* tekinti, amint a latin nyelvű vers is az. Föltétlenül igazat kell adnunk *Turóczi-Trostler Józsefnek*, amikor a kereszténység (fokozottabb mértékben a magyarság) törökellenes küzdelme erkölcsfilozófiai megítélésének humanista és protestáns irodalmi változatát egymástól elkülöníti: „A humanizmus elhomályosítja a gondolat (u. i.: hogy a kereszténységet-magyarságot nem a fatum, hanem bűneiért a Gondviselés sújtja a törökkel. I.M.) erkölcsi vonatkozásait, a „tragikus vétség” magvát, inkább csak arra szorítkozik, hogy *esztétizálja, heroizálja a küzdelmet és eseményeit*. A reformáció viszont újra etikai tartalmat önt a heroizmusba, újra jogaiba iktatja a bűn és bűnhődés dialektikus folyamatát...”⁹³ Ezt bizonyította

P. Rubigallus, J. Sambucus, G. Rotaller, A. Gerardus műveinek sora, a Luctus Pannoniae kötet költeményei, amelyek az esztétizáló-heroizáló látásmód jellemzőit hordozzák; míg J. Sylvester és G. Purkircher munkái már részben a wittenbergi szemlélet irányába mozdulnak el.

Az 1570-es években születik a *Christian Schesaeus*-nak tulajdonítható latin nyelvű parafrázis. A 28 soros disztichon elég szorosán követi az eredeti zsoltárt: *Psalmus LXXIX.*, hangulatában azoban tartózkodóbb, az eredeti megrázóbb szenvedéseket drámaibb érzelmekkel fejez ki, amint könyörgése is mélyebbről, nagyobb esettségéből szárnyal föl. Szerzője most is *könyörgésnek* tekinti, verséből azonban hiányoznak a történelmi aktualizálások, általában az egyház üldözőiről beszél: *Deus, venerunt gentes etc. – Continens precationem contra persecutores ecclesiae.*⁹⁴ A XVI. században már csak magyar nyelvű földolgozásokról tudunk.

Bencédi Székely István 1548-as zsoltárkönyvében prózai fordítást olvashatunk, egyáltalán nem törekszik aktualizálásra, nem is tulajdonít ennek a zsoltárnak valamely különleges jelentőséget a többihez viszonyítva. *Huszár Gál* 1560–61-es énekeskönyve már csak válogatást ad a zsoltárokból, igaz: verses változatukat közli. A 79. zsoltárnak azonban mindjárt *két változatát* s megtaláljuk, ily kezdőszóval: *Felseges Isten neked ieletyüic mi nagy nyaualyankot; Keresztyenek nec istene, te vagy hiueknec örzője.* Az ismeretlen szerző határozottan krisztianizál, vele aktualizál is: *Mind el pusztítác Ierusalemet, az Keresztyenseget, más felöl benne Christust kergetic az egy iduösséget.*

„Oltalmazd a te nepedet,
nyomorult Keresztyenidet,
fordits reanc kegyesseged,
hadd lassuc te szent szinyedet,
Christus Iesusnac érdeme,
kit nekünc adtal iduössegre,
tartson meg minket hitben.

Ur Isten az te haragod,
ime most mi reanc szallott,
országunc meg pusztítatott,
te szent templomod el romlott...

Szent David a Soltar könyvben
Keresztyenek nec képében,
könyörgest teszen ecképpen,
mi es köüessüc őt ebben,
hogy Isten az pogansagot
rolunc el vegye az fogsagot,
es adgyon szabadságot.”⁹⁵

A szerző szándéka szerint *könyörgés (imádság)* a zsoldár, azt azonban csak gyaníthatjuk, hogy német párhuzamaihoz hasonlóan szabályozták használatát. Valószínű, hogy magyar közegben is megmaradt Türkengebet jellege, ennek minden föltétele adott volt. A magyar gyülekezeti éneklés történetét azonban nem ismerjük oly részletesen, hogy erre eligazítást kapnánk, maguk az énekeskönyvek pedig ilyesfajta intenciót nem közölnek. Az azonban bizonyos, hogy nagyon ismert, elterjedt volt mindkét változat. Jelentéktelen változtatással meg is találjuk a *Váradai énekeskönyvben* (1566), *Szegedi Gergely* Enekes könyvében (1569), *Huszár Gál* komjáti Graduáljában (1574) és *Bornemisza Péter* Enekes Harom Rendbe című (1582) monumentális antológiájában.⁹⁶ Ez lényeges változás a tekintetben is, hogy *énekversként gyülekezeti énekké* vált, most hatott igazán a Lehrer paradigmarendszerében. Annak azonban nem sikerült eddig a nyomára bukkanni, hogy megőrzött volna valamit a zsoldár német közegben hordozott jelentéseiből, úgy mint apokaliptikus-eschatológikus, a végítélet váradalmához kötődő sajátosságából. Éppen az látszik valószínűnek, hogy magyar közegben ez erősen kopik, mérséklődik a század második felében. Azzal azonban, hogy a magyar nyelvű parafrázisok kevésbé aktualizálnak, nem kötődnek konkrétan koruk történelmi-politikai-konfesszionális körülményeihez, hanem csak teológiai-erkölcsi közvetettséggel, ezzel a változással a 79. psalmus ezen alakváltozatai *csak részben* folytathatják a *Querela Hungariae* költői átörökítését. A toposz eredeti formájához Sylvester és Purkircher latin nyelvű parafrázisai közelebb állnak.

JEGYZETEK

1. Jelen írásunk egy jóval terjedelmesebb értekezés részlete, vö. IMRE Mihály, *A Querela Hungariae toposz kialakulása a 16. század költészetében*, Studia Litteraria XXVIII. Debrecen, 1991. 9–49, uő.: *Egy rímtoposz históriája (nép-szép-kép-ép... tép)* ItK 1984. 399–426. (Klny. is *Reneszánsz Füzetek* 70.), uő.: *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, ItK 1987.–1988/1–2. 20–46. Klny. is, uő.: *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*, in *Körösök Vidéke*, 1989. Gyula, 5–19.
2. EBERMANN, Richard, *Die Türkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit*, Halle, 1904. 15.
3. WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történeti irodalma a 16. században*, Bp. 1937. 71–72.
4. LUTHERS, Martin, *Werke*, Kritische Gesamtausgabe, Weimar, Bd. 30/II. 97–107. E *Türkenliteratur-ról* igen gazdag áttekintést ad éppen e kritikai kiadás jegyzetapparátusa, különösen a *Vom Kriege wider die Türken* bevezetője. (A továbbiakban: LW)
5. Uo.: 120.
6. Uo.: 126.
7. Uo.: 149. vö.: LAMPARTER, Helmut, *Luthers Stellung zum Türkenkrieg*, München, 1940. passim
8. LW, 30/II. 151–154.
9. Uo.: 161–162.
10. Uo.

11. Uo.: 171.
12. Uo.: 162.
13. Uo.: 166.
14. Uo.: 171.
15. Uo.: 183.
16. Uo.: 149–150.
17. Vö.: PRESSEL, Theodor, *Justus Jonas*, Elberfeld, 1862. 56–60, 130–131.
18. LW, 30/II. 148.
19. VEIT, Dietrich, *Wie man das volck zur Büsz, und ernstlichem gebet wider den Türcken auff der Canczel vermanen sol.* Sambt einer untrricht vom gebet und einer kurzen auslegung des LXXIX. Psalmen. Nürnberg, 1542. c3/r, f3/v.
20. REUSNER, Nicolaus, *Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor*, Lipsiæ, 1596. II. 354.
21. Uo.: 350.
22. Uo.: 356.
23. LW, Bd. 51. 578.
24. Uo.
25. Uo.: 580–582.
26. Uo.: 614.
27. Uo.: 608–610.
28. Uo.: 606–608.
29. Uo.
30. Vö.: KRAUS, Hans-Joachim, *Psalmen*, Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1978. 1–2. Bd., és LAMPARTER, Helmut, *Das Buch der Psalmen*, Stuttgart, 1965. 53–58.
31. KRAUS, 1978. Bd. 2. 80–84.
32. LAMPARTER, 1965. 58.
33. Országos Széchényi Könyvtár, Antikva 5948.
34. BOVADILLUS, 1532. Aiiii/v – Av/r
35. Uo.: Av/r – v.
36. MUSCULUS, Wolfgangus, *In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii*, Basileae, 1556.
37. Uo.: 547.
38. Uo.: 388.
39. Uo.: 609.
40. Uo.: 704.
41. Vö.: PAYR Sándor, *Cordatus Konrád könyvecskéje Magyarország és Ausztria romlásáról*, Ösvény, 1929. 163–171.
42. CORDATUS, 1529. Dii/V – Biii/v.
43. KÖRBER, Otho, *Der 79. Psalm, wider den grausamen erbfeindt der Christen, den Türcken gesangs weyse verendert*, Bamberg, 1537.
44. Uo.: ii/r.
45. Uo.: ii/r – v.
46. SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország*, Bp. 1933. 114.
47. VEIT, 1542. f3/v.
48. Uo.: c3/v.
49. Uo.: f3/v.
50. Uo.:
51. Vö.: GÖLLNER, Carl, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, 1–2. Baden-Baden (Bibliotheca Bibliographica Aureliana IV.) Bd. 2. 529.
52. ALTHAUS, Paul *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur in Reformationsjahrhundert*, Leipzig, 1914. 90–91.
53. Uo.: 10.
54. VEIT, Dietrich, *Agend-Büchlein für die Pfarrherren auff dem Land*, Nürnberg, 1553. b3/r – v.

55. WACKERNAGEL, K. E. Ph., *Das deutsche Kirchenlied von ältester Zeit bis zu Anfang des 17. Jahrhunderts*, I–V. Leipzig, 1863–1876. III. 43–44. és vö.: KOCH, E. E. *Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs der christlichen, insbesondere der deutschen evangelischen Kirche*, Stuttgart, 1866–1869. 1–5. Bd. 1. 266–267.
56. WACKERNAGEL, III. 212–214, KOCH, I. 421–427.
57. WACKERNAGEL, III. 561–563, KOCH, I. 331–335.
58. WACKERNAGEL, uo.
59. Uo.: 985–986.
60. Uo.: 1013–1014.
61. Uo.: 931–932., KOCH, I. 372–376.
62. WACKERNAGEL, uo.: 486–487.
63. Uo.: 534–535, KOCH, I. 469–470.
64. WACKERNAGEL, V. 98–99.
65. Uo.: 389., KOCH, 2. 219–223.
66. Vö.: KATHONA, Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világgépe*, Debrecen, 1943.
67. A kérdés kimerítő alapossggal tárgyalja COSACK, C.J., *Zur Literatur der Türkengebete im 16. und 17. Jahrhundert*, Basel-Ludwigsburg, 1871. 188.
68. Uo.: 184–196.
69. Uo.: 203–204.
70. Uo.
71. Uo.
72. Uo.: 210–216, 221–222.
73. Uo.
74. A folionál is nagyobb fametszet megtalálható Hódmezővásárhelyen, a Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárának példányában, a címlapot követően. (Jelzete: BK 1134.) A szakirodalomban ez a metszet eddig teljesen ismeretlen; BUCSAY Mihály sem tud róla: vö.: *Szegedi Kis István Speculum*, in *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből* (Studia et Acta Ecclesiastica III.) Bp. 1973. 107–175.
75. KATHONA, 1943. 42.
76. *KÁROLYI GÁSPÁR, a gönci prédikátor*, 1984. kiad. SZABÓ András, 96.
77. Uo.: 96–99.
78. Magyarul: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, kiad. KLANICZAY Tibor, 1982. 348–349. CSORBA Győző fordítása.
79. Uo.: 352.
80. BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, 1958. 336–356., az idézet: 356.
81. RMK III. 354. A2/r.
82. BALÁZS, 1958. 345.
83. KLANICZAY, 1982. 353.
84. Uo.: 359.
85. Uo.: 360–361.
86. RMK III. 547, PURKIRCHER, Georgius, *Opera quae supersunt omnia*, 1988. Edidit OKÁL, Miloslaus, 217–218.
87. Uo.: 130.
88. Uo.
89. Uo.: 132.
90. Uo.
91. Uo.: 133.
92. Uo.: 133–137.
93. TURÓCZI-TROSTLER József, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, in *Magyar irodalom Világirodalom*, Bp. 1961. I. 154.
94. SCHESAUS, Christianus, *Opera quae supersunt omnia*, Bp. 1979. Edidit Franciscus CSONKA, 447.
95. HUSZÁR Gál, *A keresztyéni Gyülekezetben való Isteni Dicheretec*, MDLX. V5/r – Vr/v.
96. Váradí ékv. 1566. 82–85, SZEGEDI Gergely, 1569. 51–52, HUSZÁR, 1574/3. LXXI–LXXIII., BORNEMISZA, 1582. CXIII/r–CXV/v.

**DIE FUNKTION DES 79-STEN PSALMES IN DER
ENTSTEHUNG DES TOPOS QUERELA HUNGARIAE**

Im Jahre 1541-gleich nach der Besetzung von Ofen-verfaßt Luther seine „Vermahnung zum Gebet wider den Türken“. Die Aussage des Werkes läßt sich etwa so formulieren: das wichtigste Ziel des Kampfes besteht nicht nur in der militärischen Besiegung der Türken. Man sollte durch eine andachtsvolle Buße das Jüngste Gericht, das bald auf der Niederlage der Türken erfolgen wird, herbeiführen. Deshalb ist es so wichtig, die Kämpfer zum Gebet und zur Buße aufzufordern. Dabei kommt dem 79-sten Psalm eine entscheidende Rolle zu. Deshalb hat Luther ihn als das wichtigste Gemeindelied und Bußgebet für die Bereithaltung der Seele im apokalyptischen und eschatologischen Kampf gegen den Türken genannt. Diese Sonderposition erklärt einem sein eigenartiges „Schicksal“ in exegetischen Werken, lyrischen Gattungen, Predigten und Gebeten des deutschen XVI-en Jahrhunderts. Diese Interpretation beeinflußt solche exegetischen Werke, wie die bei W. Musculus (1556), C. Cordatus (1529), O. Körber (1537), D. Veit (1542), J. Assum (1595), A. Zigler (1566), H. Garber (1594). Auch in seinen Bearbeitungen als Versdichtung ist dieser „Türkengebetcharakter“ maßgebend. So bei J. Jonas (1546), J. Freder (1546), D. Veit (1544), L. Kettner (1546), C. Adler (1547), J. Spangenberg (1545), J. Lackern (1566), W. Planck (1567).

Auch in der ungarischen Literatur ist diese Sonderstellung des 79-sten Psalmes da. Der Gedankeführung Luthers war am meisten Gáspár Károlyi gefolgt (s. Zwei Bücher 1563). Seine Bearbeitung als Versdichtung bei János Sylvester (*De bello Turcis inferendo* 1544), bei G. Purkircher (LXXIX. Psalmus, Der 79. Psalm Davids), bei C. Schesaeus (Psalm LXXIX.). Seine Versionen in ungarischer Sprache: Gál Huszár: Gesangbuch (1560–61, 1574), Váradi Gesangbuch (1566), Gergely Szegedi: Gesangbuch (1569), Bornemisza: Gesangbuch (1582).

EPHRAIM PAGITT ÉS LEVELE TOLNAI DALI JÁNOSHOZ

A British Library Kézirattára a Harleian kéziratok között¹ őriz egy vékony folio kötetet, amelyet valószínűleg Ephraim Pagitt (1575?–1647) londoni, royalistaként számon tartott² lelkipásztor megbízásából másoltak és Pagitt leveleit tartalmazza. A levelek latin és görög nyelven íródtak, kettőnek angol nyelvű változata is szerepel a gyűjteményben. A levelek dátumuk (a Kyrillos Loukaris konstantinápolyi patriarkához írott levél 1638 májusában kelt) vagy tartalmuk alapján az 1630-as évek második felére tehető. A dátummal el nem látott levelek hasonló keletkezési idejére utal tartalmuk: Pagitt az először 1635-ben megjelent *Christianographie* című könyvét ajánlja a konstantinápolyi, alexandriai, antiochiai, jeruzsálemi patriarchák és a keleti egyház püspökei figyelmébe (fol. 1) vagy a moszkvai patriarchához fordulva, szigorúan pontokba szedve kérdéseit tudakozódik a keleti egyház hitvallása iránt (fol. 29), vagy a konstantinápolyi patriarchának panaszkodik, a katolikusok nem tekintik a görög egyház hivatalos hitvallásának a Pagitt által összefoglalt tételeket (fol. 42–43). A leveleskönyv egységes külalakja, és tematikussága alapján feltételezhetjük, hogy Pagitt egy korszak, a *Christianographie* (1635), *A relation of the Christians of the World* (1639) és *Heresiography* (1645) című könyveinek keletkezésével, fogadtatásával kapcsolatos levelezését akarta megőrizni lemásoltatásával.

E levelek között, sajnos szintén dátum nélkül, foglal helyet Tolnai Jánoshoz (1606?–1660), a magyar puritanizmus egyik legradikálisabb alakjához, az 1639-től kezdődő sárospataki tanügyi reformok kezdeményezőjéhez írott rövid latin levele (fol. 36). Pagitt leírja, a földkerekség eklézsiáinak lelkiismeretes kutatása során tudomására jutott, Erdély a kegyes fejedelem, Rákóczi György uralma alatt Róma zsarnokságától szabadon, az evangélium tiszta tanait követve él régóta. Ugyanakkor tud arról is, hogy az arianus Blandrata tanai okoznak zavart ebben az eklézsiában. Rákóczi fejedelem hosszú életéért könyörögve Istenhez ez eretnekekre vonatkozó további információért fordul Tolnaihoz.

Ephraim Pagitt a nonkonformizmusa, elsősorban a *Book of Common Prayer* elutasítása miatt több ízben felfüggesztett Eusebius Pagitt (1547?–1613)³ fia volt. Nagy nyelvész hírében állt. Már huszonhat évesen 15 vagy 16 nyelven értett.⁴ Az oxfordi Christ's College-ban végzett tanulmányai után 1601 augusztusa óta folyamatosan a St Edmund the King egyházközség lelkésze volt. Az egyházközség a City tehető, központi részében foglalt helyet néhány perc járóföldre a gazdag, radikálisan presbiteriánus és szintén Tolnai emlékét idéző St Mary Aldermanbury egyházközségtől. Ennek lelkipásztora John Stoughton (1589–1639) *Ultima Felicitas* (1640) című pedagógiai művét Tolnai Dali Jánoshoz írott levél formájában öntötte. A Samuel Hartlib által gondozott poszthu-

musz könyvecske ajánlása is Rákóczi Györgynek és Tolnainak szól. A Pagitt vezette egyházközség csak körülbelül 80 adozó háztartást számlált, de befolyásos polgárok is lakták; 1638-ban két városi tanácstag (senior Alderman) is kikerült lakosai közül és bár a radikális puritánusok két világi vezetője itt lakott (David Watkins és Tobias Dixon), a többség mérsékelt vagy kifejezetten konzervatív beállítottságú volt (Sir George Whitmore, és Sir Nicholas Rainton a londoni royalisták két vezéralakja).

Pagitt a St. Edmund lelkészeként jelentős irodalmi munkásságot folytatott: 1635-ben *Christianographie*⁵ című művét, mely alcímének tanúsága szerint „a világ azon sok különféle keresztényeinek leírása, akik nem alattvalói a pápának. Az ő egységük, és egyetértésük velünk azon különbség főbb pontjaiban, amely köztünk és a római egyház között fennáll.” A könyv népszerűvé vált, 1636-ban második, 1640-ben harmadik kiadása is napvilágot látott.

Az elie-i püspöknek ajánlott könyv célja, hogy

„nevek listája helyett, egyházak sorát mutassam fel előttük, amelyekben sok millió keresztény élt és él most is, akik eddig is és most is tanúskodnak a mi általunk vallott igazság és a mi vallásunk mellett, minden főbb vitapontban köztünk és a római egyház között, mint a görög egyház, amelynek négy nagy patriarchája van.”⁶

A római egyházzal szembenálló egyházak előszámlálásához egy tudós alaposágával fog. Az előre vázolt gondolatmenetet követve az első és második fejezetben leírja a világ keresztényeinek egyházait, amelyek nincsenek alárendelve a pápának, vagy vallásukban különböznek tőle és bemutatja Eurázsia és Afrika térképeivel is szemléltetve azokat a régiókat, ahol élnek. Minden ország leírását forrásainak megjelölésével teszi teljessé. A harmadik fejezetet a római egyház és a többi keresztény egyház közötti főbb különbségek fejtegetéseinek szenteli: beszél a keresztény egyházak egységéről „és hogy hogyan értenek egyet velünk az alapvető vitapontokban köztünk és a Római Egyház között,” ezen egyházak ősi voltáról, „néhány közülük régebbi, mint a Római Egyház”⁷ és annak a véleményének ad hangot, hogy ezek az egyházak nem eretnekek, hanem orthodoxok.⁸ A különböző reformált egyházak hitvallásával bizonyítja egységüket. A sok helyen két hasábra osztott oldalakon az angol szöveg érveit latin, görög, héber idézetekkel támasztja alá. Műve további fejezeteiben ismerteti a „püspökök sorát patriarchális egyházukban egyéb püspöki megyékben” és, hogy „Hogyan kerekedett a Római egyház a többi egyház felé...”. Eurázsia és Afrika térképébe beírt ország- és egyháznevekkel szemlélteti „a római egyháznál ősbibb”⁹ egyházak elhelyezkedését és az egyes országok leírásánál mindig megjelöli a margón információinak forrását. Magyarországról, Erdélyről szólva forrásaként a matematikus és csillagász professzor Edward Brerewood (1565?–1613) népszerű, több kiadást megért *Enquiries touching the diversity of languages and religions* című művét¹⁰ használta:

„Magyarországon a protestánsok nagy tömegekben laknak és többen úgy tartják, hogy ők alkotják a nagyobb részt, különösen ha csak azokhoz hasonlítjuk őket, akik a római babonáknak engedték át magukat.”

„És Transylvániában bizonyos értelemben a lakosság összessége protestáns volt, Báthory Gábornak, egykori fejedelmüknek köszönhetően, aki száműzött mindenkit, aki a jezsuita frakcióhoz tartozott.”¹¹

A relation of the Christians of the World című 1639-ben megjelent, William Laud canterbury érseknek ajánlott könyve¹² alapvetően a korábbi témával foglalkozik: a világ keresztény egyházai, a protestánsok, a keletiek („Muscovites and Greeks”)¹³ és a koptok¹⁴ egyöntetűen eretneknek minősítik mindazt a 14 „dogmatikai újítást”, amely a római egyház különállásának alapját képezik.

„A fentebb említett keresztények közösségei (a rómaiak kivételével) mind általánosan tagadják (ahogyan azt én tapasztaltam) a pápák fennhatóságát, azaz

Először, hogy minden lélek alájuk rendelt üdvözülésük feltételeként.

Másodszor, azt állítják, hogy a Római Püspökök más püspökhöz hasonlóan tévedhetnek.

Harmadszor, tagadják, hogy hatalma volna királyok és királyságuk fölött rendelkezni.

Negyedszer, nem ismerik el a supererogatiót.

Ötödször, nem ismerik a Purgatoriumot.

Hatodszor, nem imádkoznak a lelkek megszabadításáért semmiféle túlvilági átmeneti büntetés alól.

Hetedszer, visszautasítják a bűnbocsánat és búcsú római doktrínáját.

Nyolcadszor, nem engedik a nem nyilvános Miséket.

Kilencedszer, az úrvacsorát két szín alatt szolgáltatják (nem merik visszatartani a serleget, Krisztus Urunk szimbolumát a világiaktól).

Tizedszer, nem hisznek a római átlényegülésben.

Tizenegedszer, abban sem, hogy urunk Jézus Krisztus igazi áldozatának célja, hogy a lelkeket kihozza a Purgatóriumból.

Tizenkettedszer, papjaik házasodhatnak.

Tizenharmadszor, nincsen istenábrázolásuk.

Tizennegedszer, legtöbbjük saját vagy egy ismert nyelven tartja istentiszteletét.”¹⁵

Pagitt már megfigyelt gondossága e pontok összeállításában is tetten érhető (bár például a 13. pont igazsága ingatag alapokon áll). Ezekről és hasonlókról kérdezte Theodor és Kyrilla patriarchákat leveleiben.

Gondolatmenetét azonban minduntalan megszakítják aggódó vagy méltatlankodó megjegyzések az angliai állapotokat illetően:

„Ez a reformáció, hogy püspökeiket megfosztják megélhetésüktől [...]? Ez a reformáció, hogy kisajátítják maguknak, vagy profán célra használják tudós lelkipásztoraik javadalmait? Ez a reformáció, hogy megfosztják és lehántják templomaik aranyozását és gazdag díszítését? Ez a reformáció, hogy lecsupasztják a templomokat... Ezek nemcsak a római egyház híveit sértik, hanem azokat is akik elutasítják a római babonákat és doktrínákat és örömeit elhatárolnák magukat tőlük, de ebben a reformációban nem a gaztetteik elutasítását látják, hanem sokkal inkább minden hagyománytól való elfordulást. Szerény véleményem szerint, elutasítani azt az irányvonalat és berendezkedést, amelyet Krisztus vezetett be egyházába és mind a mai napig fennmaradt, és az összes többi egyházban deformáció. Ezeket nem azért írom, hogy a reformált dolgokat kárhoztassam, hanem, hogy a deformáltakat javítsam, amit a Mindenható Isten a maga idejében meg is ad. Az áldott emlékű Erzsébet királynő szokta volt mondani, hogy bizonyos szempontból a szegény és alantas papság olyan mintha nem is lenne.”¹⁶ „Ugyanakkor néhányan azt hiszik, a reformáció leglényegesebb pontjai a püspökök letétele és az egyházi Javadalmak megszüntetése és helyettük fizetés bevezetése a lelkészeknek. Úgy gondolom, hogy az egyház számára nagy nehézséget jelent, hogy lelkészeik fizetést kapnak: és így saját híveik jóindulatától függenek... [A lelkészeket] számtalan esetben üres erszénnyel, szemrehányó szavakkal küldték el ... mindet alantas sorban álló emberek, cipészek, szabók, timárok és mindazok akik készek megszegyeníteni szegény lelkészeket mondván „a mi szolgálunk vagytok, mi fizetünk benneteket.”¹⁷

Annak eldöntése, hogy ezek a panaszai egy következetes, bár kissé ódivatú, erzsébeti ideálokat követő kálvinista félelmei-e a túlzott demokratizálódástól, a gazdag ember hírében álló lelkész¹⁸ idegenkedése a díszeitől lehántott templomoktól vagy a korabeli püspöki kar Laud vezette arminiánus szárnyának nézeteivel¹⁹ is egyetértett-e, további vizsgálódásokat kívánna. Műveiben nem látszik utalni a predestináció és szabad akarat kérdéseire semmilyen összefüggésben. A *Heresiography: or a description of the Hereticks and Sectaries of these latter times* sem foglalkozik ezzel a dilemmával sem az egyik sem a másik oldal védelmében.

Pagitt e harmadik műve az egyházpolitikai kérdésekben állásfoglalásra kényszerítő 1640-es években készült és első kiadása 1645-ben jelent meg. Még ebben az évben sor került a második kiadásra is, amely nemcsak a nyomdászok boltjában volt kapható, hanem Pagitt egyházközségének templomában is árulták.²⁰ A második kiadás városi tanácsstagokhoz (alderman) szóló ajánlása keserűen ír a hirtelen a legmélyebb nyomorúságba zuhant országról:

„eltűnődöm magamban e királyság korábbi boldogságán és a hirtelen változáson, ami történt vele, a jólét magasságából lezuhant a szenvedés legmélyebb pontjára és ezt nem egy idegen nemzet betörése okozta,

hanem saját gyermekei, akik egymás vérében áztatják kezüket nem kevesebb embertelenséggel mint a kannibálok vagy emberevők, minden vonakodás nélkül: a fiú az apa ellen, és az apa a fiú ellen a legkegyetlenebb háborút viseli a béke minden reménye nélkül.

Ráadásul arra gondolok, (ami mindennél rosszabb) hogy egyházi embe-reink közül néhányan (akiknek Mózesekként kellene a szakadéokban állniuk, hogy lecsillapítsák Isten haragját) ugyanezt erősítik nemcsak fűjva a tüzet hanem hibáikkal és szakadárságukkal, amelyeket minduntalan szóba hoznak és szítanak közöttünk; minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy az emberek lelkét ugyanolyan veszélynek tegyék ki mint testüket. De mindez Isten engedelmével történik, őrizzük meg lelkünk békéjét: ... és addig is minden ember tegye meg a tőle telhetőt a tűz elfojtásáért. Engem ezek a szomorú megfontolások vezettek *Christianography*-ám elhagyásához és egy *Heresiography* megírásához, hogy lefesse a mai eretnekeket és szakadókat... De az önök és a Parlamentben összegyűlt vallásos hazafiak segítsége nélkül [az eretnekségek] növekednek és növekedni fognak, akármit is teszünk.”

„Igen, Egyházkormányzatunk felfüggesztése óta, mindenki tetszése szerint prédikátor lehet, cipészek, foltozóvargák, gombosok, lovászok és más hasonlók a Szentírás magyarázatába fognak, feltolakszanak a szószékerekre és különös hitvallásokat adnak elő pártoskodást, lázadást, istenkáromlást terjesztve.

Mennyi bajt okoztak már ezek a szektáriánusok, mi, akik Londonban a lelkek gyógyításával foglalkozunk szívünk nagy bánatára látjuk ezt: gyülekezeteink cserben hagyják lelkipásztoraikat; a népünk Gad törzsévé vált, és csábítóit követi, mintha örült volna; a gyermekeket nem részesítik a keresztség szentségében; a férfiak visszautasítják az úrvacsorát, az Úri imádságot pedig utálatosnak tartják”²¹

A bevezető sorok után nem meglepő, hogy a legveszélyesebb eretnekségeknek szánt első helyeken az anabaptistákról, brownistákról, „semi-separatistákról” és independensekről van szó, vezéralakjaikról, elnevezésük eredetéről, főbb nézeteikről.

A brownisták, akiknek az Úri imádságra vonatkozó nézeteiket Tolnai könyvéből²² is ismerjük, nevüket Robert Brownról, a southwark-i St. Olaves iskola iskolamesterétől kapták; szeparatistáknak is hívják őket. Úgy tartják, hogy Isten egyháza csak az ő közösségeikre korlátozódik²³. Az anabaptistákkal sok nézetük közös: azt vallják, ha profán személyekkel közösen áldoznak, ők is osztoznak profánságukban, hogy az egyházon belül egyenlőségnek kell uralkodnia, hogy bárki, akinek elhivatása van, prédikálhat.²⁴ A laikus prédikáció egy elretentő példájával is találkozunk:

„a fanatikus brownisták profétáknak tartják magukat és feljogosítva érzik magukat, hogy Isten ígését prédikálják gyülekezeteik nyilvánossága előtt...”

Zavaros prédikációikról, vagy inkább locsogásukról Mr Simpson panasz-
kodik és különösen Ainsworth gyülekezetének prófétáiról... Például Tho-
mas Cocki prédikációjában Anglia ellen tanúskodik, hogy papjai anti-
krisztusiak, és mint ilyenek nem képesek igaz hitet támasztani, és ahol
nincs igaz hit, ott nem lehet igaz megváltás; ijesztő ítélet, véleményem
szerint... ”²⁵

A kötött formájú imádság elhagyását is az anabaptistáktól vették át, akik
Münsterben a biblia kivételével minden könyvet elégettek és egyébként is olyan
tudatlanok voltak, hogy nem tudtak olvasni, így kénytelenek voltak könyv nélkül
prédikálni. A kötött formájú imádságot emberi találmánynak tartották és a
lustaság melegágyának míg az egyedi ima a lélek munkája.²⁶ Megismerjük
különböző csoportjaikat is és azok egymás közti harcát²⁷ valamint néhány
elrettető történetet arról, hogy zsoldárok helyett mindenféle új dalokat énekel-
nek²⁸ és hogy hogyan élnek feleségeikkel.

Az independentsek eretnekek közé sorolása az 1640-es évek Londonában
politikai állásfoglalásnak számított, érdemes hát összefoglalni mit ír róluk: „azt
tanítják, hogy minden egyes kongregációt a saját törvényei alapján kellene
igazgatni, anélkül, hogy egyházi ügyekben bárkitől függene, anélkül, hogy
igazgatásában vagy viselkedésében engedelmessé „classis”-oknak vagy zsi-
natoknak vagy elismerné őket. ... Az első jelentős ember, akinek ez volt a
véleménye, egy bizonyos Mr. Robinson volt, aki ... szigorú brownistává vált; de
tanult emberekkel való tanácskozás után mérsékeltebb nézeteket kezdett valla-
ni.”²⁹ A tanult emberekkel való tanácskozás minden bizonnyal az az 1610-es
években lezajló levélváltás majd röpiratvita, amelyben William Ames (1576–
1633), Henry Jacob (1563–1624) és Robert Parker (1564–1614) igyekezett
meggyőzni az ekkor már Leydenben élő szeparatista lelkészt, hogy a szeparatisták
lelkiismeretük megsértése nélkül részt vehetnek az anglikán egyház gyü-
lekezeteinek istentiszteletein.³⁰

Nem csoda, hogy Pagitt óvakodik néven nevezni a vitában részt vevő tudós
teológusokat, hiszen ők egy másik, a „semi-separatista”, „Jacobite” eretnekség-
ről szóló fejezet főszereplői, akik nemcsak Robinson meggyőzésén fáradoztak
röpirataik megírásakor, hanem saját nézeteik is ekkor kristályosodtak ki.

„Master Jacob azt mondja, hogy tudom, a szeparatisták messze nem olyan
elvetemültek, mint ahogy általában képzelik róluk, de nem tagadhatom,
hogy bizonyos ügyekben határozottabbak mint szeretném. De az elszaká-
dás kérdésében én a magam részéről sem a múltban, sem a jelenben nem
határoltam el magam az angliai kongregációkkal való minden közösség-
től. Ezért elismerem, hogy esetenként vannak Angliában igaz látható
egyházak és lelkészek.”³¹

A következő kis életkép meggyőz arról, hogy Pagitt az ő londoni ténykedé-
süket is idegenkedve figyelte:

„Van a „semi-separatistáknak” egy olyan fajtája, akik meghallgatják prédikációinkat, de nem a mindennapi imáinkat; minden vasárnap láthatod őket utcáinkon a kapuink előtt ácsorogni és üdögélni, akik, ha az imádságok már véget értek, rohannak a templomba, hogy meghallgassák prédikációinkat.”³²

A szentháromságtagadókról írva Pagitt tudatja velünk, hogy az arianus eretnekséget felújítók 1593-ban jelentek meg Lengyelországban és a környező országokban, majd összefoglalja tételeiket traktátusában. Végezetül megemlíti a két antitrinitarianizmusa miatt 1611-ben máglyára küldött angol esetét.³³

Pagitt nemcsak írt és prédikált ebben az időszakban. Ő is csatlakozott a londoni lelkészek azon csoportjához, akik 1645-ben petíciót intéztek a parlament mindkét házához a presbiteriánus egyházkormányzat bevezetését sürgetve.³⁴ A harmadik classis tagjaként egyházközsége is megszervezte a helyi presbitériumot, amely azonban itt valószínűleg csak névleg és nagyon rövid ideig funkcionálhatott. 1646-ban Pagitt távozott lelkészi posztjáról és 1647-ben bekövetkezett haláláig a kenti Deptfordban élt. A St Edmund the King egyházközségi tanácsa (vestry) orthodox anglikán lelkész, William Launce kinevezését kérte távozása után.³⁵ A történeteket az egyháztörténészek kétféleképpen magyarázzák: a royalista Pagitt, aki a presbiteriánus petíciót is csak kisebb rosszként írta alá, *Heresiographia*-jával kihívta maga ellen az erősödő independensek haragját, lehetetlenné téve ezzel helyzetét Londonban.³⁶ Brook ugyanakkor kifejezetten puritán lelkészt lát benne, aki a presbiteriánus ügy előmozdítójává vált³⁷ (a Pagitt-könyv a presbiteriánusokat valóban nem szerepelteti az eretnekek között), és aki helyett konzervatív hívei orthodox lelkészt kerestek.

Tolnai Dali János Londonban tartózkodásának idején, 1633 és 1638 között ezek a fejlemények még csak csíráiban látszanak. Amint az Samuel Hartlib (c. 1600–1662), az 1625–1626-ban Cambridge-ben tanuló, majd 1628 után Angliában letelepedő lengyel kereskedőcsaládból származó tudománysszervező³⁸ naplójegyzeteiből kitűnik, Pagitt ebben az időben a pápasággal hadakozó műveiről híres:

„Mr Paget, a *Christianography* szerzője, igencsak gazdag ember, az utazókkal sokat szokott beszélgetni, Sir Thomas Roe-t ismeri, a pápa nagy ellensége, és most dolgozza át a könyvét, amely hamarosan újra megjelenik.”³⁹

Az utazókkal beszélgetni szerető Pagitt, ha találkozott is Tolnaival, a tőle nyert információkat nem sietett beépíteni *Christianographie*-ájába: az egyetlen aktualizálás, amit az 1613-ban elhunyt Brerewood Magyarországra és Erdélyre vonatkozó szövegén két évtized alatt történt (és talán már az *Enquiries* későbbi kiadásában így szerepel?), hogy Báthory Gábort Erdély „egykori” fejedelmének nevezi.

Sir Thomas Roe (1581?–1644), az 1621 és 1628 között a Portán tartózkodó angol követ is szolgálhatott volna adatokkal a Bethlen Gábor-i időkről, hiszen a harmincéves háború zűrzavari közepette a kis protestáns Erdély is felértékelődött. A korábban Nyugat-Indiát és a mogul udvart is megjárt Roe portai követként (1621–1628) nagy jelentőséget tulajdonított Bethlen Gábor megnyerésének Gusztáv Adolf svéd király megsegítésére. Pénzügyi támogatásáért az orániai hercegnél és I. Károly angol királynál is közbenjárt. Roe figyelme nem korlátozódott a harmincéves háború körüli diplomáciára. Sokirányú ténykedése az angol kereskedők kereskedelmi kiváltságainak kiterjesztésétől az algéri kalózok angol és a porta lengyel foglyainak kiváltásán át a lengyel-török béke közvetítéséig sok mindent magába foglalt. Törökországi tartózkodása idején a török orthodox egyház támogatójává vált, és személyes szálak fűzték pátriarchájához Kyrillos Loukarishoz, aki az ökumenikus gondolat híveként maga is kereste a kapcsolatot a nyugati egyházakkal. Roe görög kéziratok gyűjtésével is foglalkozott, és az ő közreműködésével ajándékozta Kyrillos Loukaris I. Jakab angol királynak az „Alexandriai kódexet”.⁴⁰ Ha nincs is okunk közvetlenül feltételezni, hogy Pagitt levelezésének útját a keleti egyház nagyjaival Thomas Roe egyengette, aki egyebként mozgalmas életének éppen az 1630 és 1638 közötti időszakát töltötte Angliában, visszavonultan, udvari megbízatás és egyben jövedelem nélkül, megállapíthatjuk a keleti egyházra vonatkozó ítéletük hasonlóságát. Mindketten a római egyház ellenében következetesen protestáns szemléletet képviseltek, – Thomas Roe több évtizeden keresztül pártfogolta Durnak és Hartlibnak az angol udvar által eltűrt, de nem támogatott erőfeszítéseit a protestáns egyházak egymáshoz való közelítésére és nem idegenkedtek az orthodoxok erőteljesen hierarchikus szemléletétől és „mágikus” szertartásaitól túlságosan ahhoz, hogy a keleti egyház példájával is a katolicizmus „tévta-nainak” cáfolatát erősítsék.

Tolnai és Pagitt felfogása első pillantásra homlokegyenest ellenkezőnek tűnik. Nehéz feltételezni, hogy a „semi-szeperatista eretnekségbe” esett Ames franekeri tanítványa – aki a londoni éveket Ames, Richard Stock kéziratok tanulmányozásának, Samuel Hartlib körében folytatott teológiai eszmecseréknek⁴¹ és az itthon nagy vihart kavart puritanus Liga alapításának szentelte⁴² – és Pagitt közelebbi kapcsolatba került volna egymással. Hiszen Pagitt Tolnai hazai ellenfeleit eszünkbe juttató kifejezésekkel⁴³ kárhoztatja a vargák, tímárok uralmát, kesereg a püspökük, templomok romlásán Laud érseknek ajánlott könyvében. Pagitt életének, munkásságának ugyanakkor voltak olyan elemei, amelyek közösséget teremthettek Tolnaival: apja, Eusebius Pagitt híres nonkonformista lelkész volt, ő maga érdeklődött a világ messzi tájai, és keresztény egyházai iránt, és élete végén, bár indítékait nem ismerjük, elfogadta a presbiteriánus egyházkormányzatot.

Az erdélyi Blandrata-követőről kérdezősködő levél, akár egy korábbi személyes ismeretség alapján, akár mások ajánlására született, biztos támpont kapcsolatunkban. A levél további sorsáról, Tolnai esetleges válaszáról nincs tudomásunk. Pagitt könyvében, bár szűkszavúan ír az újra feltámadt ariánus

eretnekségről, a szentháromságtagadásról, meg sem említi Erdélyt vagy Blandratát. Tolnai sem utal ránk maradt könyvében Pagitt-re, pedig Pagitt filológusi alaposágához hasonlóan, a korabeli értekezési és vitastílusra egyáltalán nem általánosan jellemzően név szerint, idézeteket alkalmazva hivatkozik sok peregrinációja során megismert angol mű szerzőjére is.

Bár Tolnai Pagitt-tal való kapcsolatáról magán a Pagitt-levélen és a közös ismerős, Hartlib személyén kívül több jel nem szól, ismeretségük érdekes adalék lehet a Tolnai irodalomhoz, amely főleg a sárospataki reformer puritán tanító-mestereire összpontosít.

JEGYZETEK

1. Harleian MSS, Cod. 825, Art. 17.
2. *Dictionary of National Biography*, ed. by Leslie Stephen and Leslie Lee, Oxford, Oxford University Press, 1917 (a továbbiakban DNB) vol. XV. p. 65.
3. Benjamin BROOK, *The Lives of the Puritans: containing a biographical account of those divines who distinguished themselves in the cause of religious liberty, from the reformation under Queen Elizabeth, to the act of uniformity in 1662*, London: Printed for James Black, 1813, Vol. 2, p. 253.
4. DNB Vol. XV. p. 65.
5. *Christianographie, or the Description of the multitude and sundry sorts of Christians in the World not subject to the Pope. With their Unitie and how they agree with us in the principall points of Difference between us and the Church of Rome.* (London, Printed by T.D. and W.J. for Matthew Costerden, Stationer, 1635.) (*Short-Title Catalogue of English Books 1475–1640*, A.W. Pollard & G.R. Redgrave London, Bibliographic society, 1926 – a továbbiakba STC – No. 19110, 19111, 19112).
6. *op. cit.* f. a3: „instead a Catalogue of Names, I would show them [the Papists] a Catalogue of Churches, in which there now are, and have beene many millions of Christians, who have generally borne witness, and now doe, to the truth professed by us, and our Religion, in the principall points in controversie betweene the Roman Church and us, as the Greeke Church, which hath foure great Patriarchs.”
7. *op. cit.* f. B verso
8. *op. cit.*, p. 55: „I find these Churches; not Hereticall, but Orthodoxicall in the maine”.
9. *op. cit.*, f. B. verso
10. 1614-es kiadás STC 3618, 1622-es kiadás STC 3619, 1624-es kiadás STC 3620, 1635-ös kiadás STC 3621.
11. *Christianography*, pp. 14–15.: „In Hungary the Protestants dwell in great multitudes and some thinke they make a greater part, especially being compared onely with such as are there addicted to the Romish superstition.”; p. 15.: „And in Transylvania in a manner the whole body of the inhabitants were protestants by the favour of Gabiell Batthorius, late their Prince, who did expell all such as were of the Iesuitical faction.”; p. 21.: „The Archdukes of Austrias countrey and Grats his, the kingdoms of Hungaria, Bohemia, and others, are Papists mingled with Protestants as before.”
12. *A relation of the Christians of the World*, London: I. Okes, 1639. (STC 19113)
13. *op. cit.*, p. 4.

14. *op. cit.*, p. 72.
15. *op. cit.*, pp. 70–71.: „The societies of Christians before named (excepting the Romanists) doe all generally (as I find) deny the Popes supremacy, viz.
 First, That every soule must bee subject to him upon necessity of salvation.
 Secondly, they affirme the Roman Bishops to be subject to Error, as other Bishops are.
 Thirdly, they deny that he hath power to dispose Kings, and to dispose of their Kingdoms.
 Fourthly, they teach not works of Supererogation.
 Fifthly, they admit not of Purgatory.
 Sixthly, nor pray for deliverance of souls, from any temporall punishment after this life.
 Seventhly, they reiect the Romish Doctrine of Pardons and Indulgences.
 Eighthly They allow not private Masses.
 Ninthly, they administer the Communion in both kinds (daring not to keep the cup) the symbol of our Lord Jesus Christ from the Laity.
 Tenthly, they believe not the Romish Transubstantiation.
 Eleventhly, nor the now reall sacrificing of our Lord Jesus Christ to quit soules out of Purgatory.
 Twelfthly, they have married Priests.
 Thirteenthly, they make no Images of God.
 Foureteenthly, they have most of them their Service in their owne or a knowne Language.”
16. *op. cit.*, pp. 38–41.: „Is this a Reformation to dispoyle their Bishops of their living [...]? Is this a Reformation to appropriate to themselves or convert to prophane uses the Livings of their learned Pastors? Is this a Reformation to pilfer and piel Churches of their Plate and Rich Ornaments? Is this a reformation to pluck down Churches ... they have given great offence, not only to the Romanists, but to them who are displeased with the Roman Superstitions and Doctrines, and would willingly make a separation from them: but they see in these Reformations, not a fecession from their enormities, but rather a defection from all Antiquities. In my poore opinion, to overthrow the Policie and Government instituted by Christ in his Church, and continued to this our age, and used in all churches else, cannot be a Reformation, but rather a Deformation. All this I write not that I blame which is reformed, but for the amendment of that which is deformed, which Almighty God grant in his good time. Queen Elizabeth of blessed memory, was wont to say. That it is in a manner all one to have no Clergie at all, as a beggerly or base one.”
17. *op. cit.* pp. 36–37.: „But whereas, some think, the chiefe points of Reformation to be put down Bishops, and to cease upon Church-livings, and to put their Ministers to stipends. I suppose it to be a great playne laid upon church, to make their Ministers stipendiaries: and so to depend upon the benevolence of their people...” [The Ministers] yet many times sent away with empty purses, and laiden with reproachfull words ... all by men of base conditions, as Shoemakers, Taylors, Curriers and who are ready to reproach their poor Ministers saying, You are our servents, we pay you your wages.”
18. lsd. 39. jegyzet
19. Alan G. R. SMITH, *The Emergence of a Nation State: The Commonwealth of England 1529–1660*, London, New York: Longman, 1984, p. 277.
20. *Heresiography: or A description of the Hereticks and Sectaries of these latter times. By E. Pagitt. The second Edition, with some Additions as in the Page following.* London, Printed by W. Wilson for John Marshall and Robert Trot, and are to be sold at their shops in Corn-hill over against the Exchange, and under the Church of Edmond the King in Lombard Street, 1645.
21. *op. cit.*, f. B4.: „Considering with my selfe the former happinesse of this Kingdom, and the sudden change that is betide it, it being fallen from the height of prosperitie to the lowest ebbe of misery, and this not by the incursion of a Forreign Nation, but by its own children, who imbue their hands in the bloud one of another with no lesse inhumanity then Cannibals or Meneaters, without any reluctance at all: the Sonne against the Father, and the Father against the Son, being involved in a most cruell Warre without any hopes of Peace.

And moreover (which is worst of all) when I consider that some of our clergymen (who should be like Moses stand in the gap to appease God anger) doe encrease the same, not only by blowing the fire, but by their Errors and Schismes which they broach and foment among us: by which they do as much as in them lyeth to put mens soules in as treat danger as their bodies.

But all this being Gods permitting, let us with patience possesse our souls: .. and in the meane season every man doe his best to quench this fire. For my own part, these sad considerations made me leave my Christianography, and write an Heresiography to describe the Heretics and Schismatics of this time... But without your helpe and the assistance of our Religious Patriots assembled in Parliament, they [Heresies] do and will encrease upon us do what we can.”; f. B3: „Yea, since the suspension of our Church-government, every one that listeth turneth Preacher, as Shoo-makers, Coblers, Buttonmakers, Hostlers and such like, take upon them to expound the holy Scriptures, intrude into our Pulpits, and vent strange doctrine, tending to faction, sedition, and blasphemie. What mischief these Sectaries have already done, we that have cure of soules in London find and see with great griefe of heart: Our Congregations forsaking their Pastors; our people becomming of the Tribe of Gad, running after seducers as if they wer mad; Infants not to be brought to the Sacrament of Baptisme; men refusing to receive the holy Communion, and the Lords Prayers accounted abominable, etc.”

22. *Daneus Rácai-i. Az-az, A Mi-Atyánk felől Igaz Értelmű Tanítóknak Magok Mentsége Váci-Andrásnak Usorás Vádja és Szidalma ellen. Tolnai Dali János munkája által, Sáros-patak, 1654; RMK I. 892.*
23. *Heresiography*, p. 50.: „agree in many things with the Donatists, who confined the holy Catholike Church to a corner of Africa, as the Brownists goe confine the Church of God to their Convecticles, excluding all other Christians pale of the Church that are not of their sect.”
24. *op. cit.*, p. 51.: „they comply in mant things with the Anabaptists... to receive the Communion with prophane persons is to partake of their prophanesse... all may preach having gift ... in the church there should be a parity ... dislike marriages in church”
25. *op. cit.*, pp. 63–64.: „...the fanatick Brownists take upon them to be Prophets, and to preach the word of God with all authority publickly in their Congregations... Of their confused preaching, or rather prating, heare Mr. Simpson complaine, and especially of the Prophets in Master Ainsworths Church... For example Thomas Cocki in his prophesie witnessing against England, their Ministry is Anti-Christian, and being so, cannot beget true faith, and where is no true faith, there is no true salvation, a fearefull sentence in my judgement. Again, our beloved, Mr. de Chese in his prophesie laboured to prove separation from a true Church for any corruption, obstinately stood in this doctrine, was by another in prophecying there shewed to be absolutely contrary to the place which how unsoundly it was concluded by our Teacher, was there observed by many...”
26. *op. cit.*, pp. 64–65.: „They will use no set forms of Prayers ... this they learnt of the Anabaptists, who burnt all the Books in Munster and in all the dominions of King John of Zion (except the Bible), moreover the Anabaptists were so ignorat that none of them could read... They had to pray without books... [the Brownists go even further] affirming set Prayers to be abominible in the eyes of Almighty God...”; p. 67.: „they quarrell at the Lords Prayer ... these sectaries quarrell at this prayer; and will not say it; as Barrow and Greenwood affirme it to be abominable, and as loathsomeunto God as swine s-flesh to a Jew.”
27. *op. cit.*, pp. 68–71.
28. *op. cit.*, p. 62.
29. *op. cit.*, p. 76.: „they tech that everie particular congregation ought to be governed by its owne particular Laws, without any depending of any in Ecclesiasticall matters, without obligation, acknowledge Classes or Synods for its government and conduct... the first man of note that held this opinion was one Mr. Robinson, who ... became a rigid Brownist; but afterwards by conference with learned men, he was brought to some moderation.”

30. KOLTAY Klára, „Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága” in: *Könyv és Könyvtár* XVI (1991) p. 46.
31. *Heresiography*, p. 76.: „[Master Jacob] affirmeth: Although (saith he) I know they of the Separation be very far from being so evill, as commonly they are held to be; yet I deny not but in some matters they are straiter then I wish they were. Howsoever, in the point of Separation, I for my part never was, nor am separated from all publicke communion with the Congregations of England. I acknowledge therefor, that in England there are true visible Churches and Ministers accidentally.”
32. *op. cit.*, p. 76.: „There is a sort of semi-separatist, that will heare our Sermons, but not our Common-prayers; and of these you may see every Sunday in our streets, sitting and standing about our doors; who when the Prayers are done rush into our Churches to heare our Sermons.”
33. *op. cit.*, pp. 124–126.
34. BROOK, p. 63.
35. LUI, Tai, *Puritan London a study of Religion and society in the City Parishes*, Newark: University of Delaware Press, 1986, pp. 30, 39, 135, 137, 229.
36. DBN, Vol. XV, p. 65.
37. BROOK, p. 63.
38. G.H. TURNBULL, *Hartlib, Dury and Comenius Gleanings from Hartlib's Papers*, London: Hodder and Strughton, 1947; Samuel Hartlib and the advancement of learning, ed. Charles Webster, Cambridge: University Press, 1970.
39. „Mr Paget author of the Christianography is a pretty rich man, a great converser with travellers, acquainted with S[ir] Th[omas] Roe, a great hater of the Pope, is now revising his book which is shortly to be reprinted.” *Ephemerides* 29/3/24B (Anno 1635) Köszönettel tartozom Mr. W J Hitchens-nek és a Hartlib Papers Project többi tagjának, hogy betekintést engedtek a Hartlib kéziratokba és a project munkálataiba.
40. *Dictionary of National Biography*, ed. by Leslie Stephen and Leslie Lee, Oxford, Oxford University Press, 1917 vol. XVII, p. 89.
41. *Ephemerides* 29/3 (Anno 1635)
42. ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911, pp. 24–36.
43. *Acta Synodi Nationalis* (1646) in: *Sárospataki Füzetek*, 1857, pp. 167–168.

KLÁRA KOLTAY

**EPHRAIM PAGITT AND HIS LETTER
TO JÁNOS TOLNAI DALI**

János Tolnai Dali (1606?–1660), a prominent figure of Hungarian Puritanism, who based his educational reform as the rector of the Reformed College in Sárospatak on the works and ideals of his professor, William Ames, is frequently described in terms of his Puritan connections and experience both in the Netherlands and England and back in Hungary. An interesting addition to this picture is a letter to him in the British Library, which was written by Ephraim Pagitt (1575–1647), a well-known and controversial figure of 17th century London. In the brief letter Pagitt, who is traditionally grouped with the Royalists, while others consider him a Puritan, asks Tolnai about the state of Arianism in Transylvania. The letter, which is unfortunately not dated, was probably written when Pagitt was to write his book on the various sorts of heretics and is copied into a book together with other Pagitt letters to the Patriarches of the Orthodox Church. (Harleian MSS, Cod. 825, Art. 17)

HERMASZ „PÁSZTORA” A KANONIZÁLÁS FOLYAMATÁBAN

Hermasz Pásztor (Pastor, Poimén) című munkája, amely Rómában keletkezett és végleges megszerkesztése az i.sz. 140-es évekre tehető, a korakeresztény iratok közül a legnagyobb terjedelmű és tartalmában is a legösszetettebb munka.¹ A Pásztor, bár nem tartozik az irodalmi szempontból elsőrendű alkotások közé,² sok szempontból megérdemli a figyelmet, és kiemelkedő jelentőségű az ókeresztény irodalomtörténetet tanulmányozók számára.

Hermasz Pásztorában a szerző³ látomásokban részesül, és ezalatt kinyilatkoztatásokat kap a keresztény egyház tagjainak bűnbánatára és bűnbocsánatára vonatkozóan. A látomások és kinyilatkoztatások elsősorban egy torony építésének a képe – mint legfontosabb kép – köré szerveződnek, amely torony a szerző által megálmodott, megtisztított, ideális egyházat jelképezi.⁴ A torony-egyházra vonatkozó kinyilatkoztatásokat előbb egy agg hölgy, majd egy pásztor, a bűnbánat angyala adja át a szerzőnek. Az egyházat jelképező torony az idők kezdetétől (Vis. I 3,3; Vis. II 4,1) az idők végezetéig (Vis. III 8,9) épül, azonban közel a torony befejezésének ideje (Sim. IX 4,4; vö. Sim. IX 3,2), a bűnösöknek gyorsan meg kell térniük, ha a toronyba akarnak jutni még annak befejezése előtt (Sim. IX 14,1–2; Sim. X 4,4). Miközben a torony-egyház épül, az építésre használt köveket – az egyház tagjait – az építést irányító szent angyalok megvizsgálják (Sim. IX 13,4), az igazakat felhasználják a torony építéséhez, a bűnösöket pedig átadják a bűnbánat angyalának (Sim. IX 7,1; vö. Sim. VIII 2,5) – megadva ezzel a mégegyszeri megtérés lehetőségét.

Hermasz felismerte azt, hogy a keresztény egyházak egységét és ezzel együtt létét a kételkedés és a széthúzó magatartás veszélyezteti. A Látomásokban (Visiones, Horaszeisz), a Parancsolatokban (Mandata, Entolai) és a Példázatokban (Similitudines, Parabolai) közvetített kinyilatkoztatások⁵ feltárlásának célja, hogy a keresztények levessék gyöngeségeiket, magukra öltsek a hitet és az Istentől való hit által megerősödjének (Vis. III 12,3). A szerző célja a hitben megfáradt, elpuhult és elerőtlenedett közösség megerősítése (Vis. III 11,1–3; vö. Sim. IX 18,2). Úgy véli, hogy a kételkedőket és a hitben elesetteket sem szabad végképp kirekeszteni az egyházból (Mand. VIII 10), hiszen az egyház-közösség tagjainak jelentős részét alkotják. Ezért műve alaptémájaként – céljával szoros összefüggésben – mint isteni kinyilatkoztatást (Vis. II 2,4–5) meghirdeti a keresztség utáni mégegyszeri bűnbánat és bűnbocsánat lehetőségét. A kinyilatkoztatást feltáróktól, az Úrnőtől és a Pászortól kapott személyes feladatként tünteti fel, hogy a könyvében foglaltakat hirdesse a keresztények között. Könyvének alapkérdését, hogy van-e bocsánat a keresztség utáni súlyos bűnökre és hogyan üdvözülhet az, aki különféle bűnöket követett el (Vis. I 2,1; Mand.

III 3; vö. Mt 19,25), mint magát személyesen érintő kérdést teszi fel, de nyilvánvaló, hogy ez elsősorban irodalmi eszköz nála – a személyes mozzanatok hitelességét ebben az esetben nem érdemes különösebben vitatni.

Hermasz Pásztor a görög nyelven íródott, de már a II. században lefordították latinra, majd hamarosan etióp és kopt nyelvre.⁶ A korai fordítások is mutatják, hogy keletkezése után nem sokkal jelentős népszerűsége tett szert az ókeresztény egyház tagjai körében, ami a művében felvetett kérdések időszerűségét bizonyítja. A II. és III. századi egyház nagy becsben tartotta: az ókeresztény írók a II. század második felétől kezdve említették, biznyságot téve ezzel a könyv széles körű használatáról. Az újszövetségi kánon kialakulásának folyamán neve és munkája szinte mindig felmerült, de a IV. századtól fogva már csak épületes könyvnek tekintették, aminek jó hasznát lehet venni az oktatásban; a 494-i római zsinat pedig végképp az apokrifok közé sorolta, de nem vette ki a hívők kezéből.

* * *

Az újszövetségi apokrif iratok elsősorban nem irodalomtörténeti, hanem sokkal inkább kortörténeti szempontból érdekesek.⁷ Hermasz könyve ezek közül is kiemelkedik mint a korai kereszténység tanulmányozásának fontos forrása a római történelem egyik legjelentősebb szakaszában.⁸ A Pásztor összetettsége, a benne lévő hagyományanyag sokrétősége következtében sok szempontból vizsgálható munka, s valóban sokszor fordultak is hozzá erkölcsi, egyházfegyelmi és dogmatikai kérdések, az egyházi hierarchia, a hagyományanyag tanulmányozásakor. Dogmatörténeti szempontból elsősorban a Pásztor elemzése során keresték a választ a II. század bűnbánati és bűnbocsánati gyakorlatának kérdéseire, a szentháromságtan fejlődése szempontjából pedig vizsgálták krisztológiai szemléletét.

A különböző szempontú megközelítések között is különösen érdekes annak vizsgálata, hogy a korakeresztény egyház hogyan viszonyult a Pásztorhoz a kanonizálás során. Népszerűsége, széles körű használata, helyenként szent könyvként való tisztelete, ugyanakkor a kánoninak elfogadott könyvek gyűjteményéből való kirekesztése jól tükrözi a „kanonidzein”, a kánonba helyezés – a gyűjtés, válogatás, szerkesztés, szövegmegállapítás – folyamatának jellegzetességeit, ezért fontos dokumentumként fordulhatnak a kutatók hozzá akkor is, amikor a kanonizálás folyamatát vizsgálják.⁹

Jelen tanulmány annak vázlatos áttekintésére tesz kísérletet, hogy e korakeresztény munka a nyugati és keleti egyházak kánonjaiban milyen megítéléssel szerepelt, a II. század közepétől a IV. század végéig; illetve a megítélések milyen mértékben tükrözték azokat a kritériumokat, normákat, amelyeket a keresztény egyház a kánon kialakításának történeti folyamatában tudatosan alkalmazott. Túl azon, hogy a folyamatnak sok részlete ma is homályos a kutatók számára, magának a Pásztornak ilyen szempontú vizsgálata is problémákat vet fel:

– A mű irodalmi egységét már korán megkérdőjelezték; ugyanakkor tudjuk, hogy az ókeresztény hagyomány egységes műként kezelte a Pásztort, ezért jelen esetben az irodalmi egység problémájától eltekinthetünk.

– Végleges megszerkesztésére is akkor került sor, amikor már valamennyi „újszövetségi” irat közismert volt, közkézen forgott, és a kánonképződés folyamata is megindult. Ennek ellenére a Pásztor története szorosan összefügg az újszövetségi kánon kialakulásának történetével, ami döntő szakaszába 140 után ért, s ez egybeesik a Pásztor végleges megszerkesztésének idejével.

* * *

Az újszövetségi kánon a keresztények Istentől sugalmazott, s ezért szent iratként elismert könyveinek hivatalos gyűjteménye, listája, amely a keresztény dogma és erkölcs szempontjából zsinórmértékké, mértékadóvá vált. A mai olvasó az Újszövetség könyveit mint lezárt egységet veszi kézbe, amelyben az iratok meghatározott – az Ószövetség Törvény, Próféták, Zsoltárok (vö. Lk 24,44) könyveivel egybecsengő műfaji és fontossági – sorrendben találhatók, s kevesen tudják, hogy mintegy 300 éves, lassú folyamat eredményeként jött létre, amelyet véglegesen csak a tridenti zsinat zárt le 1546. április 8-án, amikor az Újszövetség szent könyveinek („sacri libri”) felsorolását adta.

A mai ember számára a „szent könyv” és a „kánoni könyv” elnevezések ugyanazt jelentik, s ily módon nem érzékeli, hogy a kánon kialakítása az egyház műve: kánonivá csak akkor vált egy irat, ha az egyház elismerte sugalmazottságát.¹⁰ Jól tükrözi a folyamat kezdeteit, hogy a keresztény egyházban a II. századtól a kánon szót még „a hit kánona”, „az igazság kánona” értelemben használták, és csak a IV. századtól jelentett egyet a szent könyvek gyűjteményével.¹¹

Az Újszövetség 27 könyve nem egyetlen szerzőtől származik, nem egy időben keletkezett, nem mutat irodalmi egységet, és az iratok sorrendje nem egyezik meg keletkezési sorrendjükkel.¹² Mintegy 50–60 év alatt jöttek létre, de az iratok gyűjteménnyé szerveződése már lassúbb egyháztörténeti folyamat volt, s a hagyományozás során az iratok szövege is változhatott.¹³

A megszülető keresztény egyház az első évtizedekben nem rendelkezett saját iratokkal, és nem is igen gondolt ilyenek létrehozására. Az őskeresztények számára az Írás (hé grafé) az Ószövetség volt,¹⁴ amelyet azonban egyre inkább Krisztusról szóló tanúságként olvastak,¹⁵ a Názáreti Jézus tetteit és tanításait pedig a szóbeli igehirdetésben kezdték áthagyományozni.¹⁶ Írott anyagok a hagyományozás második és főleg harmadik fokán jöttek létre, arról pedig, hogy a különféle helyi egyházaknak vannak gyűjteményei, csak az I. század végéről, a II. század elejéről rendelkezünk adatokkal.¹⁷ A 2Pt 3,16 beszél Pál apostol leveleiről, amelyek feltehetően önálló gyűjteményként léteztek, s amelynek I. század végi létéről Római Szent Kelemen, Antiochiai Szent Ignatiosz és Szent Polükarposz levelei nyomán is következtethetünk. Polükarposz Filippiekhez írott levele (13,2), Korinthoszi Dionüsziosz rómaiakhoz írt levele (Euszebiosz,

HE IV, 23,11) pedig mutatja, hogy a hívek gyűjtötték, őrizték, kicserélték apostolaik iratait. Amit a kutatás az i.sz. 140-ig kialakult helyzetről mondhat, az a következő: ebben az időben már az egész egyházban létezett a négy evangélium és Pál 13 levelének gyűjteménye, ismert volt az Apostolok cselekedetei, a Jelenések könyve, a Zsidókhöz írt levél és a nagyobb katolikus levelek; nincs adat a Filemonhoz írt levél, a Judás levele és János harmadik levele használatáról.

Az újszövetségi kánon kialakulásának folyamatában fontos állomás volt a gnosztikus Markion fellépése (vö. HE IV,11), és a Lukács evangéliumának anti-judeista átdolgozásából és Pál 10 levelének gyűjteményéből álló kánonkatalógusának létrehozása 140 táján. Markion tanításai, a gnoszticizmus, a montanizmus és más vallási irányzatok fellépése az egyházat az apostoli eredetű hagyomány, a „legitim tradíció”¹⁸ meghatározására és megvédésére kényszerítette.

* * *

Hermasz Pásztorának végleges megszerkesztésére tehát akkor került sor, amikor „a kánon ma már névtelen megfogalmazói egy többarcúvá vált Egyház közös – Krisztusi és apostoli – eredetű iratait tudatosan az egység és sokrétűség jegyében gyűjtötték egybe, mint az egyházat létrehozó hagyomány megannyi, külön-külön csonka és töredékes, de együtt egészet alkotó okmányait.”¹⁹ Ez a tény – a késői keletkezés – sok tekintetben meghatározta a Pásztor további sorsát a kanonizálás vonatkozásában.

Amikor Hermasz művének a kanonizálás folyamatában elfoglalt helyét tanulmányozzuk, két irányból is közelíthetünk a műhöz: egyfelől megvizsgálhatjuk, hogy a Pásztor szövege milyen adalékokkal szolgál az újszövetségi könyvek akkori használatát, elterjedtségét illetően,²⁰ másfelől nyomon követhetjük, hogy magát a művet kik ismerték, milyen megítélés alá esett a különböző egyházak, szerzők kánonkatalógusaiban, azaz hogyan alakult a sorsa a kánonképződés folyamatában. Dolgozatunk ez utóbbira vállalkozik.

Az újszövetségi kánon kialakulásának kezdeteire már Markion katalógusából, Papiasz gyűjteményéből (HE III,39), Jusztinosz műveiből (I–II. Apológia, Dialógus), Hegeszipposz (HE II, 23,3–18; III, 20, 1–8) és Tatianosz (Diateszszaron) adataiból következtethetünk. Az első Pásztorra vonatkozó adatot a legrégebbi önálló szentírásgyűjteményekben, a *Muratori-töredék*ben (Fragmentum Muratorianum) találjuk.²¹ A 85 soros, elején és végén csonka kánon szerzője, keletkezési körülményei ismeretlenek: feltehetően egy római püspök állította össze 180 táján. A római egyházközösség kánongyűjteményét, az egyházban felolvasásra alkalmasnak tartott könyvek felsorolását tartalmazza: a Zsidókhöz írt levél, a Jakab levele, Péter első és második, valamint János harmadik levele kivételével valamennyi újszövetségi írást hozza – néhány szóval említést téve a könyvek keletkezéséről, jelentőségéről is. A később apokrifnek tekintett Salamon bölcsességének könyvével és a Péter apokalipszisével együtt említve, a

töredék 73–80. sora szól Hermasz Pásztoráról.²² Kijelenti, hogy a szerző Pius, római püspök (140–154) testvére. Akár igaz ez, akár nem, Hermasz is úgy jelenik meg saját művében, mint aki Rómában él, és a város közelében kapja látomásait (Vis. I 1,1 kk.). Ily módon a töredék a mű keletkezési idejének, szerzősége megállapításának is fontos dokumentuma. Bár a apostoli iratok között említi a Pásztort – ami a mű már korán meglévő népszerűségét mutatja –, mégsem ismeri el szent könyvnek, és indokai között az újszövetségi kánon könyveivel szemben támasztott fontos kritériumokra ismerhetünk rá.

Mindenekelőtt utal arra, hogy a Pásztor csak a „legutóbbi időben keletkezett” Rómában, ezért bármennyire hasznos könyv is, a töredék szerzője nem javasolja a próféták és apostolok könyvei közötti nyilvános felolvasásra, csupán magánhasználatra. (A könyvek nyilvános felolvasása olyan módon függött össze a kánonba kerülés kritériumaival, hogy az egyházakban azokból az iratokból olvastak fel az ószövetségi könyvek mellett, amelyekről a hagyományból mint sugalmazotról tudtak.) A Kánon Muratorianum szerzőjének megállapítása tükrözi, hogy az újszövetségi kánon a II. század végére már nagyjából kialakultnak mondható, bár a kánoni gyűjtemény lezárása még nem történt meg. Ettől kezdve a később kánonnak nyilvánított könyvek nagy részének szent írásként való használatáról nem folyik vita: ami fölött vitatkoznak, az az ún. deuterokanonikus könyvek²³ és néhány apokrif használata.

A töredék szerzője megkísérli, hogy a saját egyházában meghatározza azokat a szempontokat, amelyek alapján bizonyos könyveket mindenki szentnek tart, míg másokat nem akarnak vagy nem kell olvasni, illetve mint eretneket el kell vetni. Egy megállapítása – „A kijelentések közül csak János és Péter kijelentéseit vettük fel, melyet a mieink közül sokan a templomokban nem akarnak felolvasni.” – arra utal, hogy a szerző szempontjai valószínűleg nem minden tekintetben egyeztek meg saját egyháza előljáróinak, tagjainak – nem tudhatjuk, hogy a nyilvános felolvasásról kik és hogyan döntöttek – szempontjaival.

Ami valamennyi egyház számára döntő szempont volt, az az, hogy a szentírásként elfogadott iratnak sugalmazottnak kell lennie, ami nagyjából megfelelt annak, hogy apostoltól vagy apostol-tanítványtól kell származnia. Maga Hermasz sem vonta kétségbe az apostolok és tanítványaik – az első és második nemzedék – fontosságát. Ők azok, akik „az Isten szentsége szerint jártak, felügyelték, tanították és szolgálták az Isten választottjait, tisztán és szentül” (Vis. III 5,1; vö. Sim. IX 15,4), és ők azok, akik „hirdették az Isten Fiának a nevét” (Sim. IX 16,5; vö. Sim. IX 25,2). Az a szempont, hogy egy iratnak az apostoli korból kell származnia, időben meglehetősen korlátozta a szentté nyilvánítható könyvek körét. A Muratori-töredék szerzője is megemlíti a Pásztorral kapcsolatban, hogy az apostolok száma teljes, s mivel Hermasz műve nem támaszkodik apostoli tekintélyre, nem felel meg a kánonhoz tartozás normájának.

Az iratok apostoli eredetéről a hagyományból tudtak, hiszen a könyveket kezdetben nem látták el címmel. Az apostolok tekintélyének alapja Jézus Krisztus, a „Kijelentő” személye volt, akinek cselekedeteit, tanításait ők közvetítették

hitelesen (vö. Jézus missziói parancsával: Mt 28,18–20). Annak ellenére, hogy Római Szent Kelemen, Antiochiai Szent Ignatiosz, Szent Polükarposz levelei még mindig az „Úr szavaira” hivatkoznak mint tekintélyre, s egészen a II. század végéig az „evangelion” fontosabb volt az evangéliumoknál mint írott könyveknél, az apostoloknak mint a Krisztus-esemény szemtanúinak (vö. ApCsel 1,8; 1Kor 15,3; 2Pt 1,16) a tekintélye nagy, és az apostoli hagyomány fontos. Saját leveleinek gyűjtésére már Pál apostol felszólította a híveket (Kol 4,16), s az apostoli eredetű könyvek tekintélye később csak erősödött (vö. Polükarposz: Fil 13,2; HE IV, 23,11). Ignatiosz (Róm 4,3) és Polükarposz (Fil 3,1,2) már elhatárolták a maguk leveleit az apostoli iratoktól, pedig alig néhány évtized választotta el őket egymástól.

Nem tartozik szorosan vizsgálódásunk körébe, hogy az apostoliság kritériuma mennyiben volt tartalmi és mennyiben irodalmi, szerzőségi kritérium,²⁴ de azt látnunk kell, hogy a szerzőség kérdésében is elsősorban a tartalmi kritériumok érvényesültek: a később kánonivá vált iratok sugalmazottsága egyre nyilvánvalóbb volt a kánon megalkotói számára (vö. Jusztinosz: 1 Apol. XXXIII).

A Pásztor szerzője, annak ellenére, hogy egyházközössége egyszerű, laikus tagja volt, inspirált személynek tartotta magát. Az apokalipszis műfaji eszközeit használta fel annak elhitézésére, hogy a könyvében foglalt gondolatok isteni eredetűek. Miután a Lélek által ismeretlen helyre ragadtatott, az Egyházat jelképező agg Úrnőtől egy könyvet kapott lemásolásra (Vis. II 1,1–4). A könyvben foglalt gondolatokat terjeszteni kell, meg kell ismertetnie a kiválasztottakkal (Vis. II 4,3). Azonban az, hogy egy szerző inspiráltnak mondja-e az általa írottakat vagy sem, a hívő közösséget nem befolyásolja (vö. a Jelenések könyvének „sorsa” a kanonizálás folyamatában), „hisz sohasem keletkezett jövendölés emberi akaratból, hanem mindig csak a Szentlélektől” (2Pt 1,21).²⁵ Egy iratnak mindig az igaznak, az ortodoxnak tartott tanítás követelményeinek kell megfelelnie; a hit fő forrása pedig az apostoli tanítás, amely a teljes hitletéményt („depositum fidei”) tartalmazza. A Pásztor keletkezésének korában már hangsúlyozták a kinyilatkoztatás befejezettségét, elsősorban a kor gnosztikus és montanista eretnekeivel szemben.

A Muratori-töredék szerzőjének Hermasz Pásztorával szembeni elutasító magatartása érdekes módon nem befolyásolta a mű kortársi és későbbi megítélését a nyugati egyházban. *Szent Ireneusz*, lyoni püspök az eretnekségek ellen írott könyveiben (Adv. haer. IV, 20,2)²⁶ és Euszebiosz egyháztörténetében idézett – teljesnek nem tekinthető – kánonjában (HE V, 8,7) elismeri a pástort mint Írást (grafé). Az apostoli iratok csoportjában említi, a későbbi kánonikus iratokkal azonos tekintélyűnek tartja.²⁷ Ireneusz munkássága az újszövetségi kánon kialakulásának történetében kiemelkedő állomás: elsőként nevezi meg mind a négy evangélium hagyományos szerzőjét. Az evangéliumok négyes számát misztikus okokkal magyarázza (Adv. haer. III, 11,8), és a négy evangélium összetartójának az ugyanazon Lelket tartja. Ma már nehéz eldöntenuünk, hogy az általa fontosnak ítélt két szempont közül Hermasz Pástorát „apostoli”

jellege vagy a „Lélektől való ihletettsége” miatt tartotta-e sugalmazott írásnak. Mindenesetre Ireneusz a későbbi hagyományt erősen befolyásolta.

Tertullianus, akinek műveiben a korabeli észak-afrikai egyház kánonfelfogására vonatkozóan találunk adatokat, a Markion ellen írott művének negyedik könyvében – Markion kánonját bírálva – az evangéliumokkal kapcsolatban kifejti, hogy az evangéliumok szerzői apostolok, akik között a hit lényegét illetően egység van (Adv. Marc. IV,2), és az apostoli egyházaknál az apostoli hagyomány szent és sérthetetlen (Adv. Marc. IV,5).²⁸ A fenti elveket érvényesíti az általa elfogadott 22 újszövetségi könyvre, azonban ezeken kívül elismer még szentírásinak – egyháza felfogásával egybehangzóan – más munkákat is, így kezdetben Hermasz Pásztorát is. Az imádságról írott, a keresztény élettel kapcsolatos útmutatásokat tartalmazó művének Pásztorról írott sorai arról tanúskodnak, hogy a művet a templomi iratok közé sorolja, s híveivel együtt követésre méltónak tartja (De orat. 16).

Az életében 207 körül bekövetkezett jól ismert fordulat következtében Hermasz művét elvetette, apokrifnek mondta. Mint montanista elutasította és elítélte a könyvet a „házasságtörők Pásztorának” nevezve (De pudic. 10; 20), mert laza erkölcsűnek találta.²⁹ Szembe helyezkedett Hermasznak a bűnbánatról és bűnbocsánatról kifejtett tanításaival. Hermasz az ezzel kapcsolatos programjával eltért a korabeli keresztény irányzatoktól (Zsid 6,1–5; 10,26–31; 12,16; 1Jn 3,6), és tudatában is volt tanítása újszerűségének, ezért ezt mint isteni kinyilatkoztatást tüntette fel, hogy radikális követelése átörjék a korabeli szigorú elméleteket.³⁰ Felfogása ellentétben állt a legkorábbi idők szigorú askétizmusával és a montanisták szigorával. Abban a kérdésben, hogy a keresztség utáni súlyos bűnökre van-e bocsánat, a szigorú irányzat képviselői megtagadták az igenlő választ, és csak a keresztségben kapott egyszeri bűnbocsánat lehetőségét ismerték el. Úgy látták, hogy a keresztényeknek kötelező megőrizniük a keresztségben már megkapott szentséget, de ha mégis vétkeznek, örökre ki kell őket zárni az egyház közösségéből (vö. Zsid. 6,1–5). Ezzel szemben Hermasz megadja a bocsánat lehetőségét a keresztség után elkövetett bűnökre is, de csak egyszer.³¹

A kereszténység történetében fontos állomásnak számító niceai zsinat (325) a kanonizálás tekintetében nem hozott döntő fordulatot, de a IV. században már a nyugati egyházban is egyre kevesebb vita folyt a kánoni könyveket illetően. Két észak-afrikai latin kánonjegyzék is tükrözi ezt 350 tájáról: a *Kanon Mommisenianus* és a *Codex Claromontanus*,³² ez utóbbi Hermasz Pásztorát is kánoninak tartja. Nyugaton az újszövetségi kánon kialakulása lényegében a 382-es római zsinattal zárható le. Az atyák döntöttek arról, hogy mely – régtől fogva használatos – könyveket kell egységesen, kizárólagosan és kivétel nélkül szentnek tekinteni (DB 84).³³ A későbbi – hippói, 393 és karthagói, 397,419 – zsinatok lényegében ezt ismételték meg. Ezek a döntések a Pásztor háttérbe szorítását és a kánoni könyvek sorából való kirekesztését mutatják. *Szent Jeromos* is erről tanúskodik 392-ben A kiváló férfiakról című művében: „...megannyi régi egyházi író megbecsüléssel szól róla, de a latinoknál már majdnem ismeretlen” (De vir. ill. X.)³⁴

A nagyszámú egyiptomi töredék bizonyítja, hogy Hermasz Pásztor a keleti egyházban is széles körű népszerűsége tette szert, sőt jóval szélesebb körben volt elterjedve, mint nyugaton.³⁵ Kezdetben még kanonikus szerzőnek is tartották, akire hivatkozni lehet.³⁶ *Alexandriai Kelemen* nagyra értékelte, mint szentírást említette, egyéb őskeresztény írásokkal együtt, és úgy látta, hogy Hermasz látomásában az isteni hatalom szólt (Strom. I 2,9; vö. Vis. I 4; továbbá I, 17.29; II 1,9.12; VI 9; VI 15).³⁷

Bár a keleti egyház sem vont éles határt a kánoni és nem kánoni könyvek közé, mégis *Órigenész* az, akinek munkássága fontos szempontokat adott e tekintetben. Az általa kialakított kánonfogalom – az egyház által Istentől sugalmazottnak elfogadott könyvek gyűjteménye – ettől kezdve használatos volt, s ő maga is alaposan vizsgálta a sugalmazottság kérdését az egyes könyvek esetében. A Józsué könyvéhez írt VII. homiliájában az újszövetségi könyvek első teljes felsorolását adja (VII,1). Ebben a felsorolásban nem szerepel Hermasz Pásztor, amelynek megítélésében *Órigenész* erősen ingadozott. A szerzőt azonosnak tartotta a Pál apostol által említett Hermasszal, ugyanakkor kételkedett a mű sugalmazottságában (Róm 16,4; vö. *Órig.*: Ep. ad Rom. 10,21).³⁸ A Máté evangélium magyarázatához írott munkájában is úgy vélekedik, hogy bár a Pásztor az egyházi könyvek között van, de templomi olvasásra nem általánosan használatos és nem mindenki tartja szentírásnak (Comm. in Mt 14,21; vö. még In Num. Hom. VIII.).³⁹

Azt a háttérbe szorulást, ami a nyugati egyházban a Pásztor sorsát jellemezte, a keleti egyházban *Caesareai Euszebiosz* kánonja mutatja. Egyháztörténetében megtaláljuk azt, amit a régebbi íróknál az újszövetségi kánonra vonatkozóan talált, s ő maga is teljes felsorolását adja a szent iratoknak (HE III, 25).⁴⁰ A keleti egyházban már korábban elterjedt, és *Órigenész* munkáiban is világosan felismerhető osztályozási szempontokat átveszi. Lényegében négy osztályt állít fel: a „homologoumenák”, vitán felül állók csoportjába sorolja azokat a szentírási könyveket, amelyeket mindenki elfogad. A második csoportot, az „antilegomenák” osztályát két alcsoportra osztja: az egyik a vitatott, de a többség által mégis elfogadott, a másik a többség által elutasított könyveké. Ez utóbbi – „nothoi”, gyanúsak – kategóriába sorolja Hermasz Pásztorát is (HE III 25,4). A negyedik osztályban néhány olyan iratot említ, amelyek – bár apostolok neve alatt maradtak fenn – eretnek tanításokat tartalmaznak. A Pásztor nem sorolja tehát a heretikus írások közé. Megemlíti, hogy a szerzőről egyesek azt tartják, a Pál apostol által üdvözölt Hermasszal azonos (HE III 3,6). Bár rögtön itt megemlíti, hogy „egyesek ezt is elutasítják, úgyhogy nem számítják az általánosan hitelesnek elismert írások közé, mások viszont nagyon fontosnak ítélik, akik szerint nélkülözhetetlen a bevezető oktatásnál” (HE III 3,6), a szerzőség és az elutasítás, illetve elfogadás ténye között nem keres kapcsolatot. Tudomása van róla, hogy a templomokban nyilvánosan felolvassák, néhány régi író idézi (HE III 3,6), de nem firtatja, hogy milyen szempontok alapján. Az egyes iratok kánoni voltát aszerint állapítja meg, hogy a régebbi egyházi használatban hogyan kezelték őket.

A keleti egyházban *Szent Athanasziosz*, alexandriai püspök 367-ből való hűsvéti levele véglegesen kizárta Hermasz Pásztorát a kánonból (Ep. fest. 39). Csak az Újszövetség 27 könyvét fogadja el kánoninak, s felsorolása végén megjegyzi: „Ezek az üdv forrásai, melyekből a szomjazó bőven merítsen. E könyvek hirdetik a vallásosság tanítását. Senki belőlük el ne vegyen, de hozzájuk se adjon.”⁴¹ Ugyanakkor Athanasziosz megemlíti még más könyveket – köztük a Pásztort – is, amelyek régiiek voltak, és amelyeket a hagyomány alkalmasnak tartott a katekumenek oktatására. Az újonnan megtértek, a keresztségre készülők olvashatják; Athanasziosz különösen a második részt, a Parancsolatokat ajánlja magánolvasásra (Ep. fest. 39,11).⁴²

Érdekes megfigyelnünk ebben az esetben is, hogy míg a kanonizálás kezdetén késői származása miatt vetik el a Pásztort, kb. 200 év múlva, a kanonizálás folyamatának végén már mint a hagyományban régóta használatost és egyesek által sugalmazottnak tartottat nem rekesztik ki a magánhasználatból.

* * *

A kanonizálás IV. század végi lezárulásával sem nyugaton, se keleten nem fejeződik be a Pásztor használatának a története. A bibliai kódexekben a IV. század után is találunk olyan iratokat, amelyeket sem a római zsinat, sem Athanasziosz nem ismert el.

Hermasz Pásztor a görög nyelven íródott, de a középkor és az újkor nyugati egyházában 1856-ig csak egy régi latin fordításból volt ismeretes, amit a folyamatos változtatások pontatlanná tettek. Míg a Pásztor fentmaradt egy etióp és két latin fordításban, a teljes görög nyelvű szöveg nem került napvilágra.⁴³ A mű görög szövege, leszámítva a kisebb papirusztöredékeket, három kéziratban maradt ránk, de nem teljes szövegében: Codex Athos, Codex Sinaiticus és a Michigani papiruszok.

Az athoszi Szent György kolostorbéli szöveg (A; korábban G)⁴⁴, amely részben Lipcsében található, a legterjedelmesebb: a mű végének kivételével (Vis. I 1 – Sim. IX 30,2) a teljes munkát tartalmazza, de pontatlan, rossz szövegben.⁴⁵ Ebből a kódexből a görög nyelvű Pásztort először Rudolphus Anger és Guilielmus Dindorf adta ki 1856-ban.⁴⁶

A másik kéziratot, a Codex Sinaiticust (K, S, Sin), amelynek nagy részét jelenleg a londoni British Múzeumban őrzik,⁴⁷ Tischendorf fedezte fel a Sinai-hegyi Szent Katalin kolostorban.⁴⁸ Ebben a 393 lapos kéziratban a Pásztor egész szövegének valamivel több mint negyede, kb. a könyv első harmada található, a Mand. IV 3,6-ig. A Codex Sinaiticus az Újszövetség és a Barnabás-levél után közli a Vis. I 1 – Mand. IV 3,6 szövegét.⁴⁹

A három kézirat közül felfedezését tekintve az utolsó, keletkezési idejét tekintve viszont az első a michigani egyetem tulajdonában levő papiruszgyűjtemény (M, P¹²⁹), amely a Sim. II 8 – Sim. IX 5,1-et tartalmazza. A görög szöveget hitelesítő nagyszámú papirusz- és pergamentöredék közül, amelyek hosszabb-rövidebb részleteket tartalmaznak a könyv valamennyi részéből, a michigani

fragmentum keletkezési idejénél fogva emelkedik ki, mert a Pásztor eddig ismert valamennyi kéziratánál és szövegtöredékénél régebbi (III. szd. második fele). A michigani papirusz nem tartalmazza ugyan a Codex Athos-beli szöveg elvesztett befejező részét, de keletkezési koránál fogva így is jelentős lendületet adott a Pásztor kutatásának,⁵⁰ elsősorban a szövegkritika és a mű szerkezetének, kialakulásának terén. A töredéket Campbell Bonner adta ki 1934-ben.⁵¹

A Pásztor szövegének két latin fordítása is fennmaradt, melyek közül az egyik nem sokkal a Pásztor megjelenése után keletkezett, ezért elengedhetetlenül fontos a szöveg rekonstruálásához, még akkor is, ha a szövege romlott. Ez a régebbi fordítás, az ún. Vulgata (L¹), több kéziratban fennmaradt, és tartalmazza a mű elvesztett görög nyelvű befejezését (Sim. IX 30,3 – X 4,5). Ez a latin fordítás volt ismeretes 1856-ig, és addig is több ízben kiadták.⁵²

Hermasz művének másik ránk maradt latin fordítása az ún. Palatina (L²), amit Dressel fedezett fel a vatikáni könyvtárban, és adott ki.⁵³

A fenti görög szövegeken és latin nyelvű fordításokon kívül fennmaradt még a Pásztor egy etióp fordításban (E), valószínűleg a VI. századból,⁵⁴ két kopt változatban (C¹; C²), ezek csak töredékek, egy szintén töredékes közép-perzsa változatban, valamint egy ószláv átdolgozásban.⁵⁵ Érdekes módon eddig még nem találtak rá szíriai fordítás maradványaira.⁵⁶

A XIX. század közepén rendelkezésre álló öt változat (Codex Athos, Codex Sinaiticus, Vulgata, Palatina és az etióp fordítás) összehasonlítására és bírálatára elsőként Hilgenfeld tett kísérletet 1866-os görög nyelvű szövegkiadásának bőséges jegyzetanyagában.⁵⁷ Bár a Hilgenfeld-féle kiadás óta is születtek jelentős görög nyelvű szövegkiadások,⁵⁸ és a michigani papiruszok felfedezésével és kiadásával nagymértékben előrehaladt a Pásztor szövegkritikai vizsgálata, mindeddig nem volt sikeres a kísérlet, hogy a görög nyelvű változatok összevetésével kidolgozzanak egy „stemma”-t, mert nem bizonyítható függőségi viszony a kéziratok, a fordítások és a felhasználók idézetei között.⁵⁹ A latin változat kritikai kiadása is várat magára.⁶⁰

Hermasz Pásztorának eddig legjobbnak tekinthető szövegkiadása a Whittaker-féle.⁶¹ Jegyzetanyagában feltünteti a különböző kéziratok és töredékek szövegváltozatait, kiegészítve a kéziratok és töredékek legfontosabb adatainak, a legjelentősebb szövegkiadásoknak a felsorolásával. Utal az ókeresztény írók munkáinak azon helyeire, amelyek a Pásztor szövegét idézik, valamint feltünteti a Pásztor és a Biblia tartalmilag egyező részeit.

* * *

Tanulmányunkban Hermasz Pásztorát állítottuk középpontba, hogy bemutassuk, milyen megítélése, értékelése lehetett egy, az Újszövetség gyűjteményéből kimaradt ókeresztény műnek a kanonizálás századaiban. Ebből a szempontból a Pásztor azért is érdemes a tanulmányozásra, mert az apostoli atyák művei és az apokrif iratok közül a legtöbbre tartották. Összetettségénél, sokrétűségénél fogva a keresztény hallgatóság szinte minden őt érdeklő problémát, kérdést

megtalálhatott az iratban, az ezekre adott feleletekkel együtt. Hermasz műve nem tartalmazott eretnek tanítást – bár gnosztikus hatások kimutathatók benne – végül mégis kirekesztették a kánoni könyvek gyűjteményéből.

Ha nem is tudjuk világosan nyomon követni, hogy miért fogadták vagy utasították el az egyes szerzők és egyházak, a Pásztor esetében is látható, hogy az apostoliság hiánya és az apostoli kor utáni keletkezés a kánonból való kirekesztése döntő oka lehetett. Egyesek vallották ugyan, hogy Hermasz a Lélektől vezérelve, Isten erejével ír, a sugalmazottság kritériumának mégsem felelt meg, mert ez összekapcsolódott az apostoliság kritériumával. E két fontos szempont mellett később mások is feltűntek: az igaz tanítás, az ortodox hit és a nyilvános felolvasatás szempontjai, amelyek szintén összekapcsolódtak az apostoliság és a hagyományban való folyamatos jelenlét normáival. Külön vizsgálódást érdemelne, hogy a tartalmi és formai kritériumok fontossági sorrendje hogyan változott a kanonizálás folyamán, hogyan igyekezett ezeket az egyház a növekvő tradícióval szemben érvényesíteni, hogy végül kialakítsa azt a gyűjteményt, amelynek irataihoz aztán a hitét, erkölcsét, életét igazíthatta.

Hermasz Pásztorának története nem fejeződik be a IV. század végén. Mint láttuk, későbbi századok kódexeiben is megtalálhatjuk, és a középkori egyházakban is gyakran olvasták,⁶² de ennek áttekintése már egy másik tanulmány témája lehetne.

JEGYZETEK

1. Hermasz Pásztorát magyar nyelvre először RAFFAY Sándor fordította le. Felismerve az újszövetségi apokrifek jelentőségét, magyar nyelven először adott ki ezek szövegét tartalmazó gyűjteményt: Újszövetségi apokrifusok. Pozsony. 1905. A következő, hasonló vállalkozás KÜHÁR Flórisé volt, aki azonban a Pásztor szövegét csak szemelvényesen adta ki: Apostoli atyák. Bp. 1944. (Keresztény remekírók, 1.). A mű legfrissebb magyar nyelvű fordítása LADOSI Gáspár munkája: in Vanyó László szerkesztette Apostoli atyák. Bp. 1980. (Ókeresztény írók, 3.).
2. VANYÓ László szerk. Apostoli atyák. 246.
3. A Pásztor szerzőjére vonatkozó megállapításokat magából a mű szövegéből, illetve más egyházi írók munkáiból vonták le. A szerző személyére vonatkozó adatok eltérései következtében különböző nézetek alakultak ki a Pásztor íróját illetően. A legrégebbinek tekinthető elképzelés, mely szerint a szerző azonos Pálnak a rómaiakhoz frott levelében említett Hermasszal (vö. Róm 16,14), Órigenész (Ep. ad Rom. 10,31), Caesareai Eusebiosz (HE III, 3) és Szent Jeromos (De vir. ill. 10) azonosításából eredt, de ennek tarthatatlanságát a kutatók korán felismerték. Egy másik nézet szerint a Pásztor egy részének, a „Látomások”-nak a szerzősége egy Római Szent Kelemen kortársaként, Domitianus császár üldözése idején élt Hermasznak, a római egyház vénjének tulajdonítható, amit a valódi szerző is igyekszik elhitetni (Vis. II 4,3). Ellentmondásossága ellenére is az az elképzelés látszik a legelfogadhatóbbnak, amely a Muratori-töredék szerzőjének a megállapításaiból táplálkozik. E szerint a Pásztor című munka szerzője az a Hermasz nevű férfi lenne, akit a töredék mint Pius, római püspök (140–155) testvérét említ (Frag. Mur. 73–80). Bár a Pásztorban nem olvashatunk sehol Pius püspökre való utalást, a Muratori-töredék szerzője feltehetően jól ismerte a mű eredetére vonatkozó felfogást. A Pásztor szövegében található nevek ugyan nem támasztják ezt alá, de nem is mondanak neki ellent. Egy másik fontos forrás, a Liber Pontificalis is megemlíti Hermaszt Pius püspök neve alatt, de csak mint a „Parancsolatok” szerzőjét. A forrásoknak a szerző személyére vonatkozó eltérő adatai és a mű szerkezetének a vizsgálata vezetett ahhoz, hogy a mű irodalmi egységét kétségbe vonták és több szerzőnek tulajdonították, de a Pásztor egészének tartalmát és szerkezetét elemezve az a nézet látszik elfogadhatónak, hogy a mű egy szerző munkája. Hermasz, Pius testvére, valószínűleg felhasználta egy Domitianus-kori „Látomás” ötletét vagy töredékeit, azt azonban olyan mértékben átdolgozhatta és céljai, mondanivalója szolgálatába állíthatta, hogy tekinthetjük saját munkájának a Pásztor egész szövegét – eltekintve jelen esetben a megírási szakaszok kérdéséről.
4. A torony építésének allegóriája (Vis. III; Sim. IX) mintegy a búza közé keveredett konkoly (Mt 13,24–30. 36–43) allegóriája folytatásának tekinthető. Vö. HENNECKE, E.: New Testament Apocrypha. Ed. by W. SCHNEEMELCHER. Vol. II. Great Britain. 1975. 641.; The Interpreter's Dictionary of the Bible. Vol. 2. Nashville – New York. 1962. 584.
5. Hermasz Pásztor a szokásos keresztény művektől jelentősen eltér. A mű öt látomásra, tizenkét parancsolatra és tíz példázatra oszlik, melyeket az elbeszélő személye és az elbeszélőnek átadott kinyilatkoztatások fűznek egybe. A mű szerkezete azonban korántsem mutat ilyen egyszerű képet, mert a könyv felosztása e három nagy részre nem felel meg a valódi szerkezeti egységeknek. Az egyes szerkezeti egységek kérdése szoros kapcsolatot mutat a könyv egyes részeinek keletkezési problémájával. A szerkezeti elvek és problémák kérdéséhez ld.: QUASTEN, J.: Patrology. Vol. I. The Beginnings of Patristic Literature. Utrecht-Antwerpen. 1962. 92–93.; VANYÓ László szerk. Apostoli atyák. 247.; LAKE, K.: The Apostolic Fathers. II. London. 1913. 3.; HENNECKE, E.: i.m. 633–634. és 642.; GOODSPEED, E. – GRANT, M.: A History of Early Christian Literature. Chicago. 1942. 50–52.; BARBEL, J.: Christos Angelos. Bonn. 1941. 47–50.; VANYÓ László: Az ókeresztény egyház és irodalma. Bp. 1980. (Ókeresztény írók, 1.) 138. és az általa említett Giet, Joly-, Danielou-művek. A legélesebb határt az első négy Látomás és a mű többi része között lehet húzni, elsősorban a kinyilatkoztatás közvetítőjének a megváltozása

miatt: a Vis. I–IV-ben az egyházat jelképező és a látomások során megfiatalodó hölgy adja át Hermasznak a kinyilatkoztatásokat, míg az ötödik Látomástól a Parancsolatok és a Példázatok egészében a címadó Pásztor, a bűnbánat angyala a kinyilatkoztató. Ily módon az ötödik Látomás nem tartozik a megelőző négyhez, hanem bevezetést alkot a Parancsolatokhoz és a Példázatokhoz. De ez a határvonal sem elég éles, mert találunk parancsolatokat a Látomásokban és a Példázatokban is, és bukkannak fel látomások a Példázatok között is (Sim. VI–IX).

6. A fordítások, kéziratok, szövegkiadások kérdését lsd. később.
7. Vö. RAFFAY Sándor: i.m. 5.
8. RIDDLE, D.W.: The Messages of the Shepherd of Hermas: A Study in Social Control. *Journal of Religion*. 1927. 561.
9. Vö. The Cambridge History of the Bible. Vol. 1. From Beginnings to Jerome. Ed. by P.R. ACKROYD – C.F. EVANS. Cambridge. 1970. 300. és kk.
10. SZÖRÉNYI Andor: A Biblia világa. Az Újszövetség. Bp. 1966. 14.; PATAKY Arnold: Az újszövetségi kánon története az első nicezei zsinat koráig. Nagyvárad. 1906. 5–6.; VANYÓ László: Az ókeresztény kor dogmatörténete Kr. u. 325-ig. Bp. 1988. 19.; MARXSEN, W.: Az Újszövetség mint az egyház könyve. Bp. 1983. 12.
11. Vö. KÁLDY Zoltán: Bevezetés az Újszövetségbe. Bp. 1957. 223. A folyamatot mutatják a „kánon” szó jelentésváltozatai, illetve tartalmi bővülése. A kánon szó eredetét, a klasszikus és a bibliai görög nyelvben, a szentatyák és az egyház nyelvében való előfordulásait áttekinti: ZAHN, Th.: Grundriss der Geschichte des Neutestamentlichen Kanons. Leipzig. 1904. 1–14.; VIELHAUER, Ph.: Geschichte der urchristlichen Literatur. Berlin 1975. 774–775. Magyar nyelven: PATAKY Arnold: i.m. 1–5.; ERDŐS József: A κανών és ἁποκρυφός szó története. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 1908. 427–433.; VANYÓ László: Az ókeresztény kor dogmatörténete. 18–19.
12. Vö. MARXSEN, W.: i.m. 24–25.; PÁKOZDY László Márton: A szentkönyves vallások morfológiája. In: *Válogatott tanulmányok az általános és bibliai vallástörténet köréből. I/1*. Bp. 1984. 12–13.
13. PÁKOZDY László Márton: i.m. 18.
14. Vö. VIELHAUER, Ph.: i.m. 777–779.; CAMPENHAUSEN, H.F. von: Die Entstehung der christlichen Bibel. Berlin. 1968. 5–27. Az ún. palesztinai kánont, amit a protestánsok ószövetségi kánonnak neveznek, a zsidó írásmagyarázók az i.sz. I. század végén, a jamniai zsinaton zárták le, bár egyes könyvek fölött még folyt a vita (pl. Énekek éneke). A palesztinai zsidóság kánonfogalmát tükrözi JOSEPHUS FLAVIUS: κατὰ Ἀπίωνος c. irata (1,8). Magyarul: Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról. Bp. 1984. (Prométheusz könyvek, 5.) 10. Ettől terjedelmében, szövegében és sorrendjében is eltér az ún. alexandriai kánon, a Septuaginta (LXX), amelyet a diaszpórák zsidósága használt. Vö. VARGA Zsigmond: Újszövetségi bevezetés. Debrecen, 1979. 24.
15. PÁKOZDY László Márton: i.m. 17. A bibliai tipológia témaköréhez magyar nyelven lsd. A tipológiai szimbolizmus. Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből. Szeged. 1988. (Ikonológia és Műértelmezés, 4.)
16. A Dibelius és Bultmann nevével fémjelzett formatörténeti iskola módszereivel (Formgeschichtliche Methode) a kutatás feltárta a szinoptikus evangéliumok anyagának hagyományozódását az evangéliumok mint frott könyvek kialakulásáig.
17. Az újszövetségi kánon előtörténetének – mely a könyvek keletkezési módjával, idejével, az apostoli atyák korának idevágó forrásaival foglalkozik – tanulmányozása nem tartozik feladatunk közé. Lsd. ZAHN, Th.: i.m. 35–40.; CAMPENHAUSEN, H.F. von: i.m. 123–172. Apokryf Nowego Testamentu. Red. Ks. Marka STAROWIEYSKIEGO. Lublin. 1980. I. 27–83. p.; magyar nyelven: PATAKY Arnold: i.m. 25–83.; VARGA Zsigmond: i.m. 122.; HORVÁTH Pál: Az újszövetségi kánon kialakulása. *Világosság*. 1981. I. 1–3.
18. Az újszövetségi kánon kialakulásával kapcsolatos vitákhoz lsd. VIELHAUER, Ph.: i.m. 781–786.; PÁKOZDY LÁSZLÓ MÁRTON: i.m. 17–18.
19. *Mérleg*. 1984. 4. 389.: vö. még: PÁKOZDY László Márton: i.m. 11.
20. Hermasz mind az Ó-, mint az Újszövetség könyveit ismerte, merített bizonyos zsidó

- apokrif írásokból is. Használta a négy evangéliumot, bár konkrétan nem idézett belőlük: pl. Vis. III 7,3; Sim. IX 26,4 – Mt 13,20.22; Mk 4,18: a magvető példázata. Az Apostolok cselekedeteire utaló részleteket nem találunk, Pál levelei sem nagyon hatottak rá. Hivatkozik a Zsidókhoz írt levél-re (Vis. II 2,6; III 9,7), anélkül, hogy megnevezné. A katolikus levelek közül kimutatható az 1Pt, 2Pt, 1Jn, Jak ismerete, némelyek a 2Pt és a Pásztor között még irodalmi függést is feltételeznek. A Jelenések könyve nagy hatással volt az írat megformálására, különösen a képhasználat terén. Az apostoli atyák korának más iratai közül szoros kapcsolatot mutat a Didaché-val, Kelemen második levelével és a Barnabás-levéllel. Vö. SNYDER, G.F.: *The Apostolic Fathers*. Vol. 6. London. é.n. 13–18. (A New Translation and Commentary. Ed. by R. M. Grant)
21. A Muratori-töredék L.A. Muratori, milánói könyvtárossal kapta a nevét, aki 1740-ben kiadta az általa egy VIII. századi kéziratban megtalált töredéket. (*Antiquitates Italicae*, 3. kötet.)
  22. Szövegét lsd.: *Das Muratorische Fragment*. H. LIETZMANN. Bonn. 1908. (Kleine texte, 1.); ZAHN, Th.: i.m. függelékében. 76–81. Az idézett fordítást lsd. MARXSEN, W.: i.m. 11.
  23. A deuterokanonikus megnevezést az Újszövetség vonatkozásában Sienai Sixtus alkalmazta (*Bibliotheca Sancta*, 1,1. Velence. 1566.), és a következő könyveket értette alatta: Zsid, Jak, 2Pt, 2–3Jn, Jud, Jel.
  24. Vö. PATAKY Arnold: i.m. 8.; VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. 187–188.; MARXSEN, W.: i.m. 39.
  25. Vö. VOGELS, W.: *A Biblia ihletettsége nyelvészeti szempontból*. *Protestáns Szemle*. 1992. 3. 173.
  26. Szövegkiadását lsd. MIGNE J.P.: P.L. VII.
  27. Campenhausen szerint az általánosan elfogadott vélemény, hogy Irenaeusz a Pásztorra mint kanonikus írásra hivatkozik, nem állja meg a helyét. Véleménye szerint, ahol Irenaeusz Hermaszt idézi, ott mások felfogását ismerteti, nem a sajátját. I.m. 255.
  28. Magyarul: *Tertullianus művei*. Bp. 1986. (Ókeresztény írók, 12.)
  29. HILGENFELD, A.: *Novum Testamentum extra canonem receptum*. *Edidit, commentarium criticum et adnotationes addidit, librorum deperditorum fragmenta*. Lipsiae. 1866. XI–XII.; GOODSPEED, E. – GRANT, M.: i.m. 49. p.; VARGA Zsigmond: i.m. 52.
  30. HENNECKE, E.: i.m. 641.; vö. QUASTEN, J.: i.m. 98.
  31. VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. 139. és 153–154.; vö. GOODSPEED, E. – GRANT, M.: i.m. 47.
  32. Mindkettőt idézi: ZAHN, Th.: i.m. függelékében, 81–84.
  33. vö. HORVÁTH Pál: i.m. 1.
  34. Magyar nyelven: VANYÓ László szerk. *Apostoli atyák*. 16–90. vö. SPARKS, J.N.: i.m. 156.
  35. SPARKS, J.N.: i.m. 156.
  36. GOODSPEED, E. – GRANT, M.: i.m. 49.; vö. *The Cambridge History of the Bible*. Vol. 1. i. kiad. 302.
  37. Szövegkiadását lsd. *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*. Leipzig 1897–
  38. Szövegkiadása: MIGNE J.P.: P. G. XIII. és XIV. kötet. vö. még HE VI 25; PATAKY Arnold: i.m. 141.
  39. PG XIII, 1239–1240.
  40. Magyarul: *Eusebiosz Egyháztörténete*. Bp. 1983. (Ókeresztény írók, 4.)
  41. Szövegét lsd. ZAHN, Th.: i.m. függelékében, 87–88.; az idézett fordítást lsd. *Bevezető az újszövetségi szentíráshoz*. Összeállította: NÁDOR Ferenc. Bp. 1975. II. 119.
  42. GOODSPEED, E. – GRANT, M.: i.m. 49., 167–168.
  43. GOODSPEED, E. – GRANT, M.: i.m. 49.; *The Interpreter's Dictionary of the Bible*. I. kiad. 584.
  44. WHITTAKER, M.: *Die Apostolischen Väter*. I. *Der Hirt des Hermas*. Berlin. 1967. (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte.) IX.; LAKE, K.: The

- Apostolic Fathers. II. London. 1913. 3–4.; QUASTEN, J.: i.m. 104.
45. LAKE, K.: i.m. 3–4.; GOODSPEED, E. – GRANT, M.: i.m. 49.; HENNECKE, E.: i.m. 629.; HILGENFELD, A.: i.m. III–IV.; ZUBRICZKY Aladár: Ókeresztény irodalom és dogmatörténet. 1. Esztergom. 1906. 77.
46. *Hermæ Pastor graecæ. Primum ediderunt et interpretationem veteram latinam addiderunt R. ANGER et G. DINDORF. Lipsiae. 1856.; ALZOG, J.: A patológia kézikönyve vagy a régibb keresztény irodalom története. 2. Temesvár. 1881. 80.; Később: LAKE, K.: Facsimiles of the Athos Fragments of the Shepherd of Hermas. Oxford. 1907.*
47. WHITTAKER, M.: i.m. XI. p.; QUASTEN, J.: i.m. 104. p.; *The Cambridge History of the Bible. 605.; SNYDER, F.: i.m. 1.*
48. TISCHENDORF, C.: *Codex Sinaiticus. The ancient biblical manuscript now in the British Museum. Story and argument... London. 1934. 27–28.; Kiadása: LAKE, K.: Codex Sinaiticus Petropolitanus. The New Testament, the Epistle of Barnabus and the Shepherd of Hermas. Oxford. 1911.*
49. LAKE, K.: i.m. 3.; GOODSPEED, E. – GRANT, M.: i.m. 4.; Hennecke, E.: i.m. 630.
50. RIDDLE D.W.: i.m. 561.; QUASTEN, J.: i.m. 104.
51. BONNER, C.: *A Papyrus Codex of the Shepherd of Hermas (Similitudes 2–9) with a Fragment of the Mandates. Michigan. 1934. (University of Michigan Studies. Humanistic Series, 22.)*
52. Ezek közül mindenekelőtt LeFèvre kiadása említésre méltó, akinek 1498-ban megjelent művét úgy tekinthetjük, mint az apostoli atyák műveinek első kiadását: LEFÈVRE, J.: *Liber Pastoris. Paris. 1513. A másik említésre méltó kiadás Coteleriusé, aki 1672-ben két kötetben kiadta öt ókeresztény író munkáját, köztük Hermaszét is, és kiadása a későbbiek alapja lett: Patrum Apostolorum opera vera et suppositicia una cum Clementis, Ignatii, Polycarpi actis atque martyriis. Paris. 1672. vö. ALZOG, J.: i.m. 27.; ZUBRICZKY Aladár: i.m. 55¹. 1856-ig a latin és görög keresztény írók legteljesebb gyűjteményét Migne adta ki, a latinokat 212, a görögöket 104 kötetben: MIGNE J.P.: *Patrologiae cursus completus. Series Graeca. Series Latina. Paris. 1843–**
53. DRESSEL, H.: *Patres Apostoles. Lipsiae. 1857. Az 1863-as kiadásban a Tischendorf által felfedezett Codex Sinaiticus-beli szöveget is megjelentette.*
54. Kiadása: ABBADIE.: *Abhandlungen der deutschen morgenländischen. Gessellschaft Bd. II. Nr. 1. leipzig. 1860.*
55. LAKE, K.: i.m. 5.; HENNECKE, E.: i.m. 630. További kisebb-nagyobb töredékek felsorolása: LAKE, K.: i.m. 4–5.; QUASTEN, J.: i.m. 104.; WHITTAKER, M.: i.m. XIV–XVI.
56. *The Interpreter's Dictionary of the Bible. i. kiad. 584.*
57. HILGENFELD, A.: i.m. 3–149. Később kiadta a „Vulgatá”-t is (*Hermæ Pastor. Veterem Latinam interpretationem e codicibus edidit A. Hilgenfeld. Leipzig. 1873.*) A „Palatina” későbbi kiadásából a következő érdemel figyelmet: *Hermæ Pastor graecæ, addita versione latina recentiore e codice Palatino. Recensuerunt et illustraverunt O. GEBHARDT – A. HARNACK. Leipzig. 1877.*
58. Kiemelésre méltó: LIPSIUS, R.A. – BONNET, M.: *Acta Apostolorum Apocrypha. Vol. 1–2. Leipzig. 1891–1903.; FUNK, F.X.: Die Apostolischen Väter. 1–2. Tübingen. 1906.; LAKE, K.: The Apostolic Fathers. I–II. London 1912–1913.; JOLY, R.: *Hermas Le Pasteur. Introduction, texte critique, traduction et notes. Paris. 1958. (Sources Chretiennes, 53.)**
59. WHITTAKER, M.: i.m. XXI.
60. HENNECKE, E.: i.m. 630.
61. WHITTAKER, M. idézett kiadása.
62. RAFFAY Sándor: i.m. 189.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- Adv. haer. = Szent Ireneusz: Adversus Haereses (Az eretnokségek ellen, vagy a hamis gnószisz cáfolata)
- Adv. Marc. = Tertullianus: Adversus Marcionem (Markion ellen)
- ApCsel = Az Apostolok cselekedetei
- 1 Apol. = Szent Jusztinosz: I. Apológia
- Comm. in Mt = Órigenész: Commentaria in Mattheum (A Máté evangéliumához írt kommentárok)
- DB = Decretum Burchardi (Burchard, wormsi püspök dekrétuma)
- De orat. = Tertullianus: De oratione (Az imádságról)
- De pudic. = Tertullianus: De pudicitia (Az erkölcsösségről)
- De vir. ill. = Szent Jeromos: De viris illustribus (A kiváló férfiakra)
- Ep. ad Rom. = Órigenész: Epistola ad Romanos (A római levélhez írt kommentár)
- Ep. fest. = Szent Athanasziosz: Epistola festalis (Húsvéti levél)
- Fil = Szent Polükarposz: Levele a Filippiekhez
- Frag. Mur. = Fragmentum Muratorianum (Muratori-töredék)
- HE = Caesareai Euszebiosz: Historia Ecclesiastica (Egyháztörténet)
- In Num. Hom. VIII. = Órigenész: In Numeros Homilia VIII. (A Számok könyvéhez írt VIII. homiliája)
- Jak = Jakab apostol levele
- 1Jn = János apostol első levele
- 2Jn = János apostol második levele
- 3Jn = János apostol harmadik levele
- Jel = A Jelenések könyve
- Jud = Judás apostol levele
- 1Kor = A Korintusiaknak írt első levél
- Kol = A Kolosszeieknek írt levél
- Lk = Szent Lukács evangéliuma
- Mk = Szent Márk evangéliuma
- Mand = Hermasz: Pásztor, Mandatum (Parancsolat)
- Mt = Szent Máté evangéliuma
- PG = Migne: Patrologiae cursus completus. Series Graeca.
- PL = Migne: Patrologiae cursus completus. Series Latina.
- 1Pt = Péter apostol első levele
- 2Pt = Péter apostol második levele
- Róm = A Rómaiaknak írt levél (Pál apostol)
- Róm = Antiochiai Szent Ignatiosz: A Rómaiakhoz írt levél
- Sim = Hermasz: Pásztor, Similitudo (Példázat)
- Strom. = Alexandriai Kelemen: Stromata (Szőnyegek)
- Vis = Hermasz: Pásztor, Visio (Látomás)
- Zsid = A Zsidóknak írt levél

JUDIT D. TÓTH

„DER HIRT DES HERMAS“ IM PROZEß DER KANONISIERUNG

RESÜMEE

Der Verfasser des Aufsatzes versucht in kurzen Umrissen darzustellen, wie das in den 140-er Jahren nach Christi Geburt konstruierte Werk „Der Hirte des Hermas“ von der Mitte des zweiten bis zum Ende des vierten Jahrhunderts in den Kanons der westlichen und östlichen christlichen Kirchen beurteilt wurde; beziehungsweise, in welchem Maße spiegelten die Beurteilungen diejenigen Kriterien und Normen wider, die im geschichtlichen Prozeß der Gestaltung des Kanons von der christlichen Kirche bewußt angewandt wurden.

„Der Hirte“ kann infolge seiner Komplexität und der Vielfältigkeit der bewahrten Traditionen von mehreren Seiten untersucht werden. Besonders interessant ist es zu erforschen, wie sich die frühchristliche Kirche zu dem Werk verhalten hat. Die Popularität der Schrift, ihre weitverbreitete Benutzung, mancherorts sogar ihre Verehrung als heiligen Buch – gleichzeitig ihre Ausschließung aus den Büchern, die kanonisiert wurden, – spiegelt nämlich die Eigenartigkeit des Prozesses wider, wie ein Werk in den Kanon versetzt wird.

Zwar können wir nicht mit Gewissheit verfolgen, warum die einzelnen Verfasser und Kirchen den „Hirten“ angenommen oder abgelehnt haben, ist es ersichtlich, daß sein Mangel am Aposteltum und seine Entstehung nach der Apostelzeit die entscheidenden Motive zur Ausschließung aus dem Kanon führten.

DEBRECENI KÖNYVTÁROS DEÁKOK 1700 ELŐTT

Városunk Collegiuma oktatási intézményként és diákköztársaságként ismeretes, és ebben a művelődési együttesben különös hely illeti a könyvtárost. A legfelsőbb diáktisztség, a *senior* ügyvezető segítsége, ellenjegyzője (*contrascriba*), korreferátora volt, aki többnyire örökölte felettese tisztségét, mielőtt több éves külföldi tanulmányútra indult. Egyidejűleg más tisztséget is viselt.

Általában a tanári kar tagjának mondhatjuk, ha nem feledkezünk meg arról, hogy kivéve a legfelső szintet, amely a professzorokra volt bízva, a középszintű oktatásban tanársegédekkel (*collaborator, publicus paraceptor*), és a liturgikus vezetőkkel (*cantores*) együtt a nélkülözhetetlen felelősök közé számlálták. Később segéde, írnoka is volt (*scriba, vice-bibliothecarius* néven), s a 18. század közepétől felügyelő professzort rendelt fölé a megújított rendtartás – tehát a város és az államrend elvárása. A *bibliothecae praefectus* sem egészen azonos a későbbi igazgatóval, de mégis, az önálló diákkönyvtárosok szerepe ettől fogva átalakul.

Ez megokolja tehát, hogy áttekintsük, kik azok, akiket a hazai könyvtártörténetben és művelődéstörténetben megemlíthetünk a könyvtáros deákok sorában. Ezt a szemlét érdemes az 1700 előtti működők névsorával kezdenünk. Csillag (*) jelzi azok nevét, akiket eddig a szakirodalom egyáltalán nem említett. Néhányuk neve ismeretlen és bizonytalan, mert vagy esetleges a feloldás, tudniillik csupán nevük kezdőbetűje bukkant föl eddig, vagy mert könyvtáros szerepük csupán feltételes. Ezt zárójel [ ] mutatja, s ha szükséges, még kérdőjel – <?> – is.¹

Nem hiánytalan a névsor, körülbelül 1663–1695 közötti időből ismerjük a neveket, kevés kivétellel becsült működési év szerint. A körülbelüliség és más körülmények magyarázata alább következik. Betűrendben tehát így következnek a jelenleg ismert könyvtárosok:

Balkányi György
* Bánfihunyadi Ferenc
Dobrai György
* [Czégényi Mihály?]
Füzesgyarmati István
* [Gyöngyösi B. István?]
* Harsányi János
Hodosi Mihály
* Hosszúfalusi Márton
Kabai Ferenc

* Királyhelmecezi István
* Körmendi Sámuel
* Nánási N. István
* Nánási N. Miklós
Olcsai K. Mihály
Óri Balázs
* Rimaszombati [Kies?] István
Szilágyi Tönkő Márton
Váradai Sámuel

Miért hibás a korábbi tanulmányokból ismert működési év?

A diáktisztségeket általában az iskolai év régebbi menete szerint nyerték el és adták át egymásnak a diáknemzedékek. Augusztustól a következő év júliusáig tartott a könyvtáros működése. A hivatalával majd' mindig együttjáró contrascriba tisztséget is ugyanakkor vette át vagy adta tovább a rangsorban (és korban) utána következőnek, amint ő maga is továbblépett, s vagy vidékre ment tanítani, majd lelkészkedni, vagy seniori tisztsége betöltése után külföldi tanulmányútra. Nem minden diák vált a contrascriba és thecarius tisztség viselése után diákvezetővé, gyakran találtak még alkalmasabbat a diákévfolyamok. Akár kevésbé tudósat, aki azonban igyekvő, hatásosabb személyiség volt, s az érdemesebbek elől elhódította a magasabb tisztséggel járó előnyöket.²

Amint ismerjük, először LUGOSSY JÓZSEF próbálkozott azzal, hogy a könyvtárosi tisztséget viselő diákok nevét összegyűjtse. Mások az ő összeállítását közölték azóta, kiegészítés és ellenőrzés nem tapasztalható sem VARGA ZSIGMOND, sem NAGY SÁNDOR munkáiban. LUGOSSY többnyire tudta, hogy mikor iratkoztak be az illető diákok, s gyakran semmi többet.

A későbbi közlemények, így GÉRESI KÁLMÁN és VARGA ZSIGMOND ezt az illető diák könyvtárosi működése évének tekintették.³

Ennek következtében *egyől egyig hibás a diákok neve mellett közölt évszám, ha ezt könyvtárosságuk kezdetének véljük. S ezt pedig egyértelműen így tekintette eddig mindenki.*

Támogatta ezt az elgondolást, hogy hagyományosan az 1657. évi új (volta-képpen megújított) törvények és az ismert első könyvtáros diák ügyvélt működési éve egybeesett, tehát adódott a következtetés, hogy a korábbi könyvtárosi tisztség megváltozott. Valóban ésszerűnek látszik, hogy nem a senior intézi tovább 1658-tól a könyvtári ügyeket, hanem az immár önállósodott tisztségre megválasztott bibliothecarius. E feltételezésnek kapóra jött, hogy éppen 1658-ból ismerjük az első könyvtáros diák nevét.

Mindez többszörösen téves.

Ki s mikor volt könyvtáros?

Az elnyert tisztség és a beiratkozások közötti összefüggések azt mutatják, egyetlen egyszer sem történt meg, hogy valaki beiratkozása évétől viselt volna magasabb diáktisztséget. Olyanokkal sűrűn találkozunk, akik felsőbb tanulmányaik egyik részét másutt már elvégezték, tehát az öt-hatéves szokásos tanulmány helyett Debrecenben csupán két vagy három évet töltöttek tanulmányaikkal, mielőtt elindulhattak külföldre.⁴

Az első könyvtáros diákként említett DOBRAI GYÖRGY 1658-ban iratkozott be felsőbb tanulmányai végzésére.⁵

Vannak olyan diáktisztségek, amelyeknek elnyerését bejegyezték a beiratkozott diák neve mellé, későbbi pályájuk néhány adatával egyetemben. Legtöbb-

szőr a *cantor* tisztségét viselőkről tudhatjuk meg, mely évben működtek. Könyvtáros diákról nem maradt ilyen egyértelmű adat. A későbbi adatokkal azonban összevethetjük kevéske ismeretünket, s ez egyértelműen azt mutatja, a *thecarius* tisztségét a beiratkozás után öt, hat, hét esztendővel nyerték el az egymást váltó nemzedékek.

Más szempontból is hibás a legelsőnek állított könyvtáros diák és a törvények kapcsolata. A törvényekben tudniillik nincs semmiféle könyvtári szabályozás. Korábbi, és az éppen azévi lázadástól független volt a könyvek kezelésének, kötetésének, megőrzésének rendje. Valószínűleg a senior tisztségével kapcsolatosan. Akkor nem változott, és lényegében egészen a 18. század közepéig nem alakult át teljesen, míg a felügyelő tanár alá nem rendelte az újabb szabályozás a könyvtáros működését. Úgy vélhetjük, a tisztség kialakult a 16–17. század fordulójára, s attól kezdve lényegi változás csak a MARÓTHI GYÖRGY és PISKÁRKOSI SZILÁGYI SÁMUEL működése idején történt, amikor az utóbbi elnyerte a tanári kar és a város bizalmát az új tisztség betöltésére. A *bibliothecarius ordinarius* tisztséget viselő diákok nevét Lugossy megnevezetlen források nyomán állította össze. Még kiadatlan volt akkoriban a diáknévsor, s nem is subscriptio jegyzékekből dolgozott, mert többeket nem említett meg, akiknek neve mellé az eredeti anyakönyvben s másolatokban egyaránt oda jegyezték az utódok a *bibliothecarius* rangot. Másrészt olyan neveket is elsorol, akikről a tógátusok sorában nem tudják a későbbiek, hogy beöltötték volna ezt a tisztséget. THURY ETELE kiadása nem hibátlan, ám VARGA ZSIGMOND s mások azóta sem helyesbítették. Továbbra is csak azt ismerjük, ahogy LUGOSSYTÓL GÉRESI KÁLMÁN, s azóta mindenki elismétli. Kilenc nevet az 1660-as évekből. A kiegészített névsor, amennyire pillanatnyilag ismerjük, a következőket tartalmazza valószínű működési év szerint:

1662–1663 1663–1664 1664–1665 1665–1666	Dobrai György Szilágyi Tönkö Márton Balkányi György Hodosi Mihály
1670–1671 1671–1672 1672–1673 1673–1674	Füzesgyarmati István Hosszúfalusi Márton Rimaszombati Kies István Kabai Ferenc
1675–1676	Czégényi Mihály
1678–1679 1679–1680	Körmendi Sámuel Bánfihunyadi Ferenc
1680–1681 1681–1682	Váradai Sámuel Őri Balázs

1686–1687	Nánási N. Miklós
1689–1690	Nánási N. István
1691–1692	Harsányi János
1692–1693	Királyhelmecezi István
1693–1694	Gyöngyösi B. István
1694–1695	Olcsai K. Mihály

*****

Név és év maga nem mondhat sokat, csak az ismeretek teljes hiányához képest tekinthető eredménynek. Forrásaink és adataink gyér volta miatt e csekély elérhető életrajzi adalék összekeresése után könyvtárosi egyéniségekről is kívánatos volna némi áttekintést megkísérelnünk. Ez annyival inkább meghaladja lehetőségeinket, mert régen nem törődtek azzal, hogy a mindennapi élet lényegtelennek tekintett részleteit megörökítsék. Elszámolások révén a 18. század valamelyes könyvtárpolitikáját vagy néhány pályaképét megrajzolhatjuk, a 17. században jórészt találgatásokra és visszakövetkeztetésekre kell fanyalodnunk.

Következzék tehát itt betűsorban a könyvtárosokról összegyűlt csekélyke adalék.

Balkányi György (1640 körül – ?)

Beiratkozott 1659-ben. *Georgius Balkányi, praeceptor, thecarius, cocus, senior.* (A másodlat nem közli tisztségeit). BAKÓCZI (1657–1659/178) hozzáteszi: „promotus ad academias” – forrás megjelölése nélkül; külföldi értekezése nem ismeretes. Franekerben tanult 1665-ben, megfordult Utrechtben s másutt is, 1666-ban emléksorokat jegyzett SZATHMÁRI ANDRÁS albumába, SÁRPATAKI NAGY MIHÁLY és mások társaságában, akikkel *terhes bujdosása* telt Németalföldön. Későbbi működéséről nincs tisztázott adatunk.⁶

Bánfihunyadi Ferenc (1655 körül – ?)

Beiratkozott: *Anno 1675. die 13. Junii. Bánfi-Hunyadi* néven. Könyvbejegyzésből ismeretes könyvtárosi működése: *Liber Scholae Debrecinae et receptus in numerum Librorum Coetus Amplissimi. Francisco Banfi-Hunyadi pro tempore Scholae Thecario 1680 ipsis calendis Junij.* BAKÓCZI (1675/29) többlete: Leydában tanult 1683. Praeceptor sextariorum et etymologistarum, senior 1681. Tehát öt esztendővel beiratkozása után, a seniori tisztség előtti évben volt

könyvtáros. Kétrészes fránekeri disputája ismeretes VANDER WAYEN ÉS VITRINGA elnökletével, melyet nem csak védett, szerzőként is önmagát tünteti föl. Többek között az elnöklő professzoroknak, iskolájának, két nagybányai s egy bánfihunyadi polgárnak is ajánlotta munkáját, akik tanulmányútját támogathatták. (Vö. RMK III 3240).

Nem kétségtelen, hogy ugyanaz a kolozsvári diák, akit előbb Kolozsvárról Somlyóra vittek rektornak (ZOVÁNYI azonosítása, s HERPEI lehetséges megerősítése szerint), majd Leydában, s egy félév múlva Franekerában tanult 1682-ben. Hazai működése ismeretlen.⁷

Czégényi Mihály (1650 körül – ?)

Csak neve kezdőbetűit ismerjük. Legvalószínűbb, hogy ő az, aki 1666-ban vagy 1667-ben iratkozott be: *Michael Czégényi, Cocus 1667. secessit ad Calendas Graecas*. Az étkezés körüli teendők ellátásában tehát nem sérénykedett. BAKÓCZI (1667/6) elhagyja tisztségét. Alig valószínű, hogy az 1671-ben iratkozott MICHAEL FEJÉR CHEHI volna. CZÉGÉNYI családnevűek közül a század folyamán többen tanultak Debrecenben, valószínű, hogy e gyanítható könyvtáros is ároni családból ered. Későbbi CZÉGÉNYI (H.) MIHÁLY lehet, akit 1705-ben lelkésznek ordináltak Gacsályba (Szatmár megye), 1712-től Csengersima, 1721-től Mánd lelkésze, ahol megfosztották hivatalától.

Az F 542 jelzetű kötetben maradt könyvtárosságát tanúsító bejegyzés: *Annumerer Libris Scholae Debrecinae ex legatione Clarissimi Domini Krizbaj. 1675. Thecario MC*.

KRIZBAI FARKAS GYÖRGY halála után került a Református Kollégiumba az egykori diák, majd debreceni, később Erdélyben udvari lelkész könyvtára, amint az idézett bejegyzés mutatja, hagyatékként. Sem irat, sem maga a könyvtárjegyzék nem maradt korunkra. A ma is megtalálható kötetek közül csak ezen az egyen található évszám, a többit keltezetlenül iktatták állományba.⁸

Dobrai György (1640 körül – ?)

Beiratkozott 1657-ben: *Georgius Dobrai. Lotor, thecarius, ductus ad recturam Varinum*. (Az eredeti példányon másik kéz írásával, tehát később: **thecarius, ductus Varinum pro Rectoratu**. THURY a másodlatból összevonta a megjelölést; BAKÓCZI (1657–1659/89 olvasata téves: „Thecarius, ductus Vaczinum ad Recturam”). A tisztség elhagyása miatt bizonyos, *nem* az 1659-ben beiratkozott **másik** GEORGIUS DOBRAI a könyvtáros; az 1593-ban beiratkozotról sem tudhatjuk, ugyanazon család-e (DOBRAI nevűek tanultak Debrecenben többen, s szatmári, nyírségi falvakban lelkészkedtek).⁹

Füzesgyarmati István (1650 körül – ?)

Beiratkozott 1666-ban: *Thecarius, Contrascriba, Rector Kereszturiensis, inde in exilium missus et denuo receptus, ducitur Körösinum, ubi obdormivit in Christo. Idem praeceptor etymologistarum, syntaxistarum, poeseos oratoriae gravissimus* 1672.

A másodlat STEF. FÜ. GYARMATI néven írja, a GYARMATI F. ISTVÁN névalak nem helyes, de szintén előfordulhat, FÜZES GYARMATI is használható. Nem dönthetjük el, hogy melyik Keresztúrról van szó; könyvtárosi tisztségét valószínűleg 1672-ben is viselhette, praeceptorsággal egyidejűleg.¹⁰

Gyöngyösi B. István? (1670 után – ?)

Valószínűleg 1689-ben iratkozott be. STEPHANUS B. GYÖNGYÖSI néven, akinek adatait, további életét nem örökítették meg. BAKÓCZI (1689/12) GYÖNGYÖSI D. ISTVÁN néven ismeri.

Neve kezdőbetűit írta csupán az egyetlen megmaradt bejegyzésben könyvtárosként: *Liber Scholae Debrecinae 1695. 10. Maji. Th. II. 0.2. Lib. 12. S.G.* A feloldásra nincs kétségtelen adatunk.

Számba vehetők még: 1681-ben STEPHANUS GOMBOS GIDÓFALVI és STEPHANUS A. GYÖNGYÖSI, esetleg az 1679-ben secunda vice beiratkozott STEPHANUS GELEI. Mindegyik kevésbé valószínű, s egyikük neve mellett sincs könyvtáros tisztségre utaló megjegyzés.

1689-ből ismerjük egy GYÖNGYÖSI ISTVÁN nevét, aki Nagylétán volt lelkész; egy másik 1705-ben Balatonszabadin, egy harmadik 1712-ben Nagyszalontán. Sajnos, könyvtárosunkkal egyiket sem azonosíthatjuk.

Odavesztek a korai katalógusok, nem segít a megmaradt könyvjelzet sem, amelyet nincs hol visszakeresnünk, hogy működése részleteiről elképzelést alkossunk. Az ilyen típusú alfanumerikus tékajelzet már a 17. század végén használatos volt, s mint a 18. század elejéről maradt jegyzékek mutatják, még a következő évszázad közepén is volt három római számmal jelzett téka. Valószínűleg más helyiségben, mint a többi, s bizonyos külön kezelt könyveket tarthattak itt.¹¹

Harsányi [V.] János (1670 körül – ?)

Beiratkozott: *Johannes Harsányi 1687. die 12. junii. Praeceptor poeseos et oratoriae. Contrascriba, bibliothecarius et rector Beregszásziensis.* BAKÓCZI (1687/3) adaléka: 1698-ban Fránekerában van, 1699-ben is, mint akadémikus 1700. június 27-én Gesztre ordináltatott. Valószínűleg nem azonos vele az a HARSÁNYI JÁNOS, aki Köveskálón 1710-ben, Balatonhegyesen 1712-ben lelkész, más személy az is, aki Borosgyőrött lévő 1704-ben; de talán azonos az, aki az 1700-as évek elején Batiz valamint Mihályháza lelkésze.

Külföldi értekezései nem ismeretesek.¹²

Helmeczi (Királyhelmeczi) (Komoróczi) István (1670–1753)

Stephanus Király-Helmeczi. Subscripsi anno 1688. die 6. martii. Praeses iteratus sanae philosophiae, deinde philologiae et demum sanctae theologiae perutilis; post haec veros syntaxistarum, poeseos et eloquentiae praeceptor proficiuus, nec non Collegii contrascriba laudatus ut et bibliothecarius fatis ita volentibus ad rectoriam Jauriensem profector 1695. maj. – 1740. Constitutus episcopus ecclesiarum Cis Danubianarum. BAKÓCZI (1688/1) HELMECZI K. alakban írja nevét. A teljes névalak a hazai irodalomban szinte ismeretlen. Életrajza a többi könyvtároshoz képest a legteljesebb. Láthatóan későbbi pályafutása és híre miatt tartották számon ilyen részletesen diákkori tisztségeit a 18. század közepe táján, dunántúli püspökké választása után, valószínűleg már győri rektorként. Odera-Frankfurt (1697), Franeker (1697–1699) egyetemén tanult, majd Angliában járt, 1701-ben hadházi, 1703–1712-ben kállói, 1712–1722-ben szatmári, 1723–1746-ban kőrösi lelkész. Ismerjük franekeri dissertatioját (RMK III 4182), amely három részben, VANDER WAEYEN, VITRINGA és RÖELL elnökletével hangzott el. Az ajánlottak és versírók az ismeretségi kört tágasra szabják. Ezt a kört még tovább bővíti HELMECZINEK a ZILAH ANDRÁShoz (RMK III 4129) és GYÖNGYÖSI ÁRVA PÁLhoz (RMK III 4179) írott köszöntő verse.¹³

Hodosi Mihály (1640 után – ?)

Beiratkozott 1660-ban: *Michael Hodosi. Thecarius. Constrascriba, et postquam poesim oratoriam in Schola Debrecina laudabiliter docuisset et de promotione ab amplissimo coetu et senatu politico cercioratus fuisset, obdormivit in Domino.* A diáksors állandó része volt szépreményű ifjak váratlan (régen véletlennek mondták) halála, ekkor külföldi tanulmányút előtt, másoknál közben (Wittenbergben többeket elsirattak), hazafelé úton (KOCSEI CSERGŐ ISTVÁN 1726), vagy mindjárt a hazatérés után (pl. MURAKÖZI DÚS MÁRTON fiatal pataki tanáré 1624-ben, kinek könyveiből ma is található Debrecenben).¹⁴

Hosszúfalusi [Major] Márton (1650 körül – ?)

Beiratkozott 1665-ben: *Martinus Hosszúfalusi. Cocus. Etymologistarum et oratorum praeses, thecarius; contrascriba et senior.*

Az R 492 jelzetű albumot ő vásárolta 1672-ben, ebbe írták a seniorok az elszámolást. 1673-ben volt senior, egy bizonyos KAKAS JÁNOS és társai ügyében keletkezett iratot ő is aláírt, e dokumentum ma is megvan. Ugyanebben az évben már Oderafrankfurtban tanul június 30-tól, s Marburgba ment augusztus 20-án. *Transylvano Ungarus* származásúnak írja magát. Akadémikusként

ordinálják Rácböszörmény lelkészének (= a mai Hajdúböszörmény), s még 1681-ben itt működik, viszont 1683-ban Olaszliszván lelkész és consenior.

Külföldi értekezései nem ismeretesek.

Később, lelkészsége idején vagy már külföldi tanulmányútján KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY Bibliafordításának ügyét intézte, vagy itthoni kiadás és ellenőrzés munkálataiban vett részt, zsinati határozat megbízásából; s kéziratos példánya (nyomdakézirat?) ma az egri Lyceum könyvtárában található, oda feltehetően elkobzás után került a későbbi időben.¹⁵

Kabai [Th.] Ferenc (1670 körül – ?)

1668-ban iratkoott be. *Cocus 1668. praeceptor rudimentistarum, poetarum, thecarius, contrascriba, senior, tandem ductus Pápainum pro rectore.* BAKÓCZI (1668/28) megtoldja: Utrechtben tanult 1678. A szintén általa feljegyzett Th. névelem valószínűleg a szokásos TÓT/THÓT rövidítése.

A tisztségek sorolása talán a fokozatos időrendre utal. Gyászverse a peregrinációs útja végén az Odera folyóba fulladt RÁCBÖSZÖRMÉNYI JÁNOS emlékére született *Feralis ac inopinati occasus...* című kötetben található (RMK III 2842.)¹⁶

Körmendi Sámuel (1655 után – ?)

Beiratkozott: *Samuel Körmendi. Anno 1673. die 8. Februarii Lotor, thecarius, in Domino mortuus.* A másodlatban KÖRMÖNDI névalak, s csak a thecarius tisztség van. BAKÓCZI (1673/3) szintén KÖRMÖNDI névalakot ír, s csak cantor tisztségét ismeri.

Valószínűleg más személy az a KÖRMENDY SÁMUEL, aki 1704–1709 között Nemesdéd és Mezőcsokonya lelkésze, egy másik azonos nevű pedig Túrisszakállason lelkészkedett.¹⁷

Nánási N. István (1665 körül – ?)

Beiratkozott 1683-ban *Stephanus N. Nanasi.* Könyvtáros tisztsége többek között az E 108 jelzetű kötet címlapján található bejegyzésből bizonyos. Ő vette a könyvtár birtokába a KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY hagyatékából juttatott könyveket. – „*Cessit in usum Ampl(issimi) Coetus D(ebrecinensi) ex oblatione Generosi D(omi)ni Georg(ii). Cs(ipkés) Komaromi Theca(rio) Steph. N. Nánási*” – olvassuk annak a Vulgata szövegéhez készült latin konkordanciának a címlapján, amely egyben mutatja, hogy a tudós professzor fia nem csupán ama negyven héber Biblia, hanem egyéb könyvek juttatása által is gondot viselt a diákság színvonalas tanulásának biztosításáról. E kötet, mert ilyen szakkönyv-

vekből volt több példány is, a múlt század végén már a duplumok között hevert, de aztán visszakerült az állományba E 1793 jelzettel. Sajnos, nem maradt jegyzék a könyvekről, tehát azt nem tudhatjuk, mennyi könyv jutott 1689-ben a diákság birtokába, azt sem ismerjük, mi lett a professzor kéziratban maradt munkáival.

BÁTHORI G. MIHÁLY 1653-ban megjelent értekezésével együtt két tucatnyi más munka található abban a gyűjtőkötetben, amelyet VECSEI PÁL is költethetett egybe, mert nincs superexlibris a kötetben. Ennek előzékén találjuk ezt a beírást, a „*Mich. Bathorj Lugduni Batauoru(m)*” és a „*Pauli Vecsei*” nevek után: *Ex cujus donatione consignavit in usu Sch. Debr. Steph. N. Nanasi p.t. Thec. et Eloqu. Ptor. Th 14.0.4. 1.13.* (VECSEI lehetett az ajándékozó, tőle más kötet is jutott a könyvtárba).

Négysoros köszöntőverse alá (RMK I 1372, a két évvel később beiratkozott ERDÓDI JÁNOS, a század végén debreceni tanár fordítása elé írta) szintén így jegyzi tisztségét: „*Oratoriae Praeceptor és a' Collegiumnak Bibliothecariussa*”. A kötet 1689-ben jelent meg, tehát ez a dátum egyezik azzal, amit könyvcímlepon találunk. Ez újabb kétségtelen adalék, hogy a könyvtárosi tisztség a tógátusok sorába lépés után évek múlva következett. NÁNÁSI ISTVÁN beiratkozása után hat esztendővel működött ilyen tisztségében. Ezen kívül nem sikerült részletesebb adatok földerítése. Számos diák erőfeszítése olvadt bele névtelenül abba a művelődési kisugárzásba, mely a Kollégium hírnevét megalapozta.¹⁸

Nánási N. Miklós (1665 körül – ?)

Beiratkozott: *Nicolaus N. Nánási. Anno 1680. die 5. martii. Cocus, quintariorum, sextariorum, secundariorum, poeseos et oratoriae praeceptor, fructuosissimus, bibliothecarius contrascriba, senior, demum rector Scholae Szatmár-Németiensis.* BAKÓCZI (1683/2) szerint Cantor tisztsége is volt, és 1686-ban viselte a praceptor oratoriae és bibliothecarius tisztségét. Azt jelenti ez, hogy beiratkozása után hat esztendővel. Néhány versét ismerjük.

A *Brabeum vitae* egyik versírója. (RMK II 1517). Egy másik latin verse ismeretes, a *Hedera poetica* lapjairól. Későbbi életrajza ismeretlen, mint megannyi társáé.¹⁹

Olcsai K. Mihály (1670 után – ?)

Beiratkozott: *Michael K. Olcsai anno 1689. 21. februarii.* Téves olvasat szerint OLCSAI R. alakban írják családi nevét.

BAKÓCZI (1689/10) szerint „Zilahi Polgár és Posta Mester”.²⁰

Óri Balázs (1660 körül – ?)

Beiratkozott: *Basilius Eóri. Anno Domini 1677. die 17. septembris. Praeceptor rudimentistarum et oratoriae, thecarius, rector Szikszóviensis ex-lex.* BAKÓCZI adaléka: 1681 végén még deák. Lásd a NÓGRÁDI MÁTYÁS püspök feletti parentatiót. Keresztnevét szokás volt régebben Vazul alakban írni. (A másodlat csak thecarius tisztségét írja neve mellett).²¹

Rimaszombati [Kies?] István (1650 körül – ?)

Beiratkozott 1668-ban: *Stephanus Rimaszombati. Cocus, syntaxistarum praeses, thecarius, ductus Veszprémium.* BAKÓCZI (1668/33) R. SZOMBATI ISTVÁN néven ismeri, aki Utrechtben tanult 1676-ban. Vö. **RMK III. 3141, 2823, 3051** – valamint **4138** és **4153**.

Levéltári forrás alapján ismerjük könyvtárossága évét: 1673-ban SZOMBATI ISTVÁN néven említik. Ismét tanulmányai végeztével, ötesztendő idős szak lezárásaként könyvtáros. Ha a gályarab lelkész családjából való, a középső néveleme helyesen *KIES*, amit tévesen javítanak *KIS* alakra. A németalföldi értekezéseken található alakot helyesen *KIES* alakban írja Szabó Károly (de az nem bizonyos, hogy valamennyi köszöntővers szerzője ugyanaz a személy!) A hosszabb, háromelemű nevek teljes alakja igen ritkán található, ami közönséges és gyakori nevek azonosítását különösen nehezíti.²²

Szilágyi Tönkő Márton (senior) (1642–1700)

Beiratkozott 1659-ben: *Martinus Szilágyi. Nummis satisfecit, docendo classes absolvit, tandem thecarius, senior constitutus et in academias promotus, rector scholae Debrecinae factus utilis et fructuosus iam functus annos 24. dum sub 1693. Deus vivere sinat incomparabilem, tandem episcopus ecclesiarum Cis Tibiscanarum constitutus, postquam annorum 32 in professoratu gloriose decurrisset, obiit in domino, anno 1700. die 3. Januarii, horam 3. pomeridianam.* (THURY hibás olvasata miatt – thecarius helyett oeconomus – a könyvtárosok sorában ismeretlen volt. BAKÓCZI (1660.1661/33) szerint könyvtárnok 1659-ben. Az elírás kétszeres. Többször hónap és nap keltezés nélkül, nyilván egyszerre tartalmazza a subscriptiót az anyakönyv, itt is összevonás van, amelyet egybe sorszámozott BAKÓCZI. Nem veszi észre a kiáltó ellentmondást, hogy már előző évben könyvtáros lehetett a beiratkozó, hisz ő is (LUGOSSY nyomán?) a beiratkozás évét véli a könyvtárosság évének, ahol évszámot közöl.

APAFI MIHÁLY fejedelem látogatásakor 1681-ben az ő előadásai nyomán ajándékozta 3000 kőso jövedelmét a kollégiumi tanárok fizetésére.²³

Váradai Sámuel (1660 körül – 1695 után)

Beiratkozott: *Samuel Váradí. Receptus anno 1676. die 16. junii. Subscriptit. Praeceptor syntaxistarum diligentissimus, thecarius, contrascriba, senior laudabilis, ascendit in academias.* (A másodlatban csak a neve található, későbbi jegyzet nélkül). BAKÓCZI (1676/28) adaléka szerint 1681-ben senior, 1686. augusztus 11-én ordinálták Medgyesre, 1693-ban pedig Szatmárról Hosszúmezőre (Máramarosba) vitték lelkésznek. NÓGRÁDI MÁTYÁS parentatiojában is részes. Aranyosmegyesen volt tehát 1692-ig, majd Hosszúmezőn 1695-ig. További életrajza ismeretlen.

Nem azonos az 1691-től Lejda, Utrecht egyetemén tanult, debreceni s pataki lelkésszel, neve nem VÁRADI CELEK! De szintén nem lehet azonos azzal a diákkal sem, aki 1686-ban ZÓLYOMI ZSIGMONDOT helyettesítette kollégiumi tisztségében, míg lengyelországi küldetésben járt.

Könyvtárosi működésének emléke a következő bejegyzés a SÁRPATAKI NAGY MIHÁLY *Noe barkaja...* című munkájának (amely Kolosvárat 1681-ben, VERESEGYHÁZI MIHÁLY sajtóján készült, **RMK I. 1263**) előzékén található „*Receptit & consignavit Usui Scho. Debr. Librum hunc a Cl. D. Michaele Sárpataki oblatum & dedicatum A 1681 dje 11 Aug. Samuel Váradj Sch. Ill. Debr. Senior 1681.*” E bejegyzés fölveti, a korábbi ügyvélt senior-könyvtárosok nem hasonló módon csupán a tulajdonjogot jegyezték-e be, de a voltaképpen munkát utóduk, a könyvtáros deák végezte, míg a senior valójában már nem könyvtároskodott? A köteten egyébként ott található a címlevélen ekkortájt még szórványos bejegyzés: „*Liber Scholae Debrecinae.*” Valószínűleg volt még a lap alján valamilyen jelzet vagy más név, de a könyvkötő levágta, a kötet javításakor. A senior jegyzete csak megismétli azt a kacskaringós írással készült megörökítést, amelyet a második előzéken így olvashatunk. „*Th II. 03. L5. Est Liber Amplissimi Coetus Debrecinensis ab Anno Millesimo Sexcentesimo Octuagesimo primo, mensis Augusti die undecimo. Ex donatione Gnrsi Domini Authoris Cujus ut fama perenne precatur honesta cohors Juventuti Debr. Psalm 23. 1. In Senioratu Samuelis Váradí etc. Aurea difficili crescit sub pondere palma. Perfer et obscura tibi proderit oljm Generalia.*”: A jegyzet olyan római számmal jelölt tékára utal, amelynek állományát nem találjuk a későbbi leírásban, illetve a könyvtári jegyzékekben, hisz az 1706-ban használatos arabszámok tékák között sincs, (más korabeli jelzetet is találunk a könyvben).²⁴

Viszonylagos életrajzi igénnyel csupán két volt könyvtáros diák pályája tisztázható, később viselt tisztségük miatt róluk maradt a kortársaktól feljegyzés. Névtelenek munkája olvadt e hamar fakuló múltba, s tovább hat későbbi törekvések hátterében.

A könyvtároskodás mindennapjairól, gyűjtés, katalogizálás, megőrzés, továbbadás mikéntjéről méginkább adatok szűkében elmélkedhetünk. Elporladt elődeink szellemi fegyvertára s lelki beállítottsága elég volt, hogy kíméletlen körülmények ellenére óvják s gyarapítsák az örökséget.²⁵

JEGYZETEK

1. Rövidítéssel hivatkozom a következőkre mindvégig:
Ad (kötetszámmal és lapszámmal) = *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez*. HERPEI JÁNOS cikkei. Bp.-Szeged 1965–1971.
Bakóczy = BAKÓCZI JÁNOS (1834–1900) adattári gyűjtése a debreceni tanárokról, diákokról, lelkészekről; a levéltári források sorában, **TiREL II. 28.**; a *Főiskolai diákok névsora 1588–1700. TiREL II. 28.a.* melyre a beiratkozási év (BAKÓCZI sorszáma rövidítéssel utalok. – További kiegészítéssel a Közép-Kelet-Európai Reformációkutató Intézet forrásjelölés nélküli cédulagyűjtésében próbálkoztam, valamint használtam még RÉVÉSZ IMRE: *A magyar református egyháztörténet általános könyvészete*. Bibliográfiai gyűjtemény. Bp. 1955–1960. Gépirat, a Nagykönyvtár kutatójában. A forrásjelölés nélkül említett kiegészítések innen valók.
PEIL = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*.
Szinnyei = *Magyar írók élete és munkái*. A MTA megbízásából írta SZINNYEI JÓZSEF. I–XIV. köt. Bp. 1891–1914.
Thury = *Iskolatörténeti adattár*. Szerk. THURY ETELE. II. kötet. Pápa 1908. (Lapszámmal utalok a főiskolai tanulók beiratkozási jegyzékének közreadására.) Az adatokat az eredetiben ellenőriztem (**TiREK** = Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Kézirattár, **R 495**), illetve a másolatok közül, ahol némelykor eltérő, vagy több későbbi jegyzet található, **másodlat** megjelöléssel az **R 496** jelzetű példányban.
TT = *Történelmi Tár*.
ZovLex = ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. bőv. kiad. Bp. 1977.
2. A tisztségekről ld. legutóbb: *A Debreceni Református Kollégium története*. Bp. 1988. 16–23 (további irodalommal).
3. GÉRESI KÁLMÁN: *A könyv- és szertárak története*. A) *A Főkönyvtár története*. 339–341. A Debreceni Ev. Ref. Főiskola értesítője az 1894–95. évről. Debrecen 1895. – VARGA ZSIGMOND: *A Kollégiumi Nagykönyvtár és vele kapcsolatos Múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*. Debrecen 1945. (A Debreceni Kollégium története.) 42. [Folytatása elmaradt.]
4. A beiratkozás és az életkor összefüggésére lásd MAKKAI LÁSZLÓ: *Debrecen mezőváros művelődéstörténete*. Debrecen története. I. Debrecen 1984. 215. jegyzete (a 667–668. lapon).
5. „1658-tól kezdve azonban az ifjúság külön könyvtárosokat választott és ezekre bízta a könyvtár kezelését.” VARGA ZSIGMOND op. cit. 41. (Lásd az előző jegyzetben, a DOBRAIra vonatkozó adatokat pedig a 9. számú jegyzetben.)
6. THURY 129. – **Ad III** 392–393, 408. – **TT** 1886 795
7. THURY 148. – **Ad III** 343
8. THURY 137. – A fordulat értelmezéséhez lásd: „...pro nunquam, quia Graeci non habent Kalendas more Latinorum, ut notant docti Editores...” D. DU CANGE *Glossarium mediae et infimae latinitatis*... 1885. 4. köt. 483. A coqus tisztségének körvonalazását lásd ZSIGMOND FERENC: *A debreceni református kollégium története*. Debrecen 1937, 51.
9. THURY 127, 122. (a 16. századi előd beiratkozása a 98. lapon). Családja tagjai közül többeket ismer az egyházkerület története, így a 17. század közepén DOBRAI BÁLINT Ecsed, DOBRAI ISTVÁN Demecser majd Mezővári, az 1651-ben subscribált DOBRAI MIHÁLY (THURY 120) Aranyosmeggyes, Kállósemjén, Nyírmeggyes lelkésze. Lásd DPL 1893. 120, EphK 1890. 322, BARCSA JÁNOS: *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme*. I. kötet, Debrecen 1906. 143, 191, 200.
10. THURY 136. – **Szinnyei** nem ismeri.
11. THURY 167. – **Szinnyei** nem ismeri. A régi könyvtári tékajelzettekkel kapcsolatban lásd korábbi közleményemet: MKSz 1980. 52–56.
12. THURY 165; lehetséges, hogy az 1639-ben beiratkozott Harsányi János leszármazottja, THURY 115.

13. THURY 165. Nem a KIRÁLYHELMECZI, hanem a HELMECZI KIRÁLY ISTVÁN alakot regisztrálja a mutatóban! A névírás ilyen eltorzult alakja a szakirodalomban gyakori, a latin névalak nyomán GYULASZIGETI és NAGYTÁLLYAI helyett SZIGETI GYULA ISTVÁN és TÁLLYAI NAGY BERTALAN szokásos, s ez természetesen az azonosítást összezavarja.
14. THURY 130.
15. THURY 135.
16. THURY 138. Rácböszörményi János külföldön nyomtatott értekezését ismerjük, ennek alapján említi Szinnyei XI. 336. Mászt nem tudunk róla.
17. THURY 146.
18. THURY 160. Versének kiadása: RMKT (XVII. század) 14. kötet 36. sz. – ERDŐDI JÁNOSHoz lásd Szinnyei II. 1406, ZovLex nem ismeri. – BÁTHORI értekezése: RMK III. 1839–1840, az F 321 (ma RMK 1155–1172) jelzetű kötetben található, ahol BÁTORI tulajdona az RMK III. 1814, 1834, 1835. munkákra is rájegyezve található, azaz személyes baráti körébe tartozhatott GELEJI KATONA ISTVÁN, SOMOSI PETKÓ JÁNOS és a többiek akikkel egyidőben tanult külföldön. – A másik VECSEI PÁLTól került kötet jelzete E 271, ebben WESTHEMERUS 16. századi munkáival (Zürich 1552, stb.) A kötet valószínűleg az 1586-ban Wittenbergben beiratkozott BÖRVEI MIHÁLYÉ volt, amint a M B 1589 superexlibris (MICHAEL BEORVEINUS) erre utal. A több nemzedéken át használt kötetbe a 17. század vége felé PANKOTAI PAP JÓZSEF írt indexet.
19. SZINNYEI IX. 811, BOROVSZKY SAMU: *Debreczeni írók és tanárok*, Bp. 1898. p. 14.
20. THURY 167.
21. THURY 151.
22. THURY 139. SZINNYEI XI. 1003. A radnóti zsinaton szereplő RIMASZOMBATI ISTVÁN más, ti. RÁKÓCZI ZSIGMOND papja, Ad I 488 (PrKözl 1889 344. 362.) Ad I 555–557! A KAKAS család okmányát közöltem, lásd *A Debreceni Református Kollégium története*. Bp. 1988. 405–406. (Lelőhelye: TtRELT II. 26. b.) Itt SZOMBATHI ISTVÁN névalakot találunk.
23. SZINNYEI XIII. 904–905.
24. SZINNYEI XIV. 871–872. PEIL 1847 25. sz. Egy korábbi, puritánnak vélhető VÁRADI SÁMUEL: Ad I 359–462.
25. A töredékes adatokkal együtt újabb kutatások által földértett bármely csekély pótlás további ismeretgyarapodást ígér, s lassan módosulhat az a kép, amelyet elegendő forrás és mai szempontú kutatások hiányában az első országos összegzés rajzolhatott Debrecenről. Lásd CSAPODI CSABA – TÓTH ANDRÁS – VÉRTESY MIKLÓS: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987.

KÖZLEMÉNYEK

AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR EGYETEMTÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNYE

A Kossuth Lajos Tudományegyetem 1993. április 22-én tartott tanácsulése támogatólag hagyta jóvá az Egyetemi Könyvtár előterjesztését, Kézirattári Különgyűjteményének keretében működő Egyetemtörténeti Gyűjtemény létrehozására.¹

Intézményünk számára a debreceni egyetem alapításának 75. évfordulójához kapcsolódó kiállítás előmunkálatai adták az indítékot ahhoz, hogy az egyetem történetének írott forrásait, a múlt eseményeit, jeles személyiségeit megőrkítő képi ábrázolásokat és tárgyi emlékeket felkutassa. E munka során szembesültünk azzal a helyzettel, hogy egyetemünk első korszakára (1912–1944) vonatkozóan írott források és képi dokumentumok széles köre áll rendelkezésünkre, tárgyi emlékek viszont alig találhatók. Az Egyetem irattára átkerült a Hajdú-Bihar megyei Levéltárba, ahol szakszerűen rendezték és a kutatás rendelkezésére áll.² Az egyetemi évkönyvek 1942-ig folyamatosan megjelentek, a II. világháború és az azt követő események miatt néhány évről ezek az összeállítások már nem kerülhettek nyomdába, de kéziratban fennmaradtak.³ Az első húsz esztendő eseményeit rendezett foto-gyűjtemény dokumentálja,⁴ s erről az időszakról szól Varga Zoltán történész professzor 1967-ben publikált munkája, a Debreceni Tudományegyetem történetének első kötete⁵, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Sajnos a II. világháború utáni időszak eseményeinek áttekintése egyetemtörténeti szempontból igen nehéz feladatnak bizonyult. Erről az időszakról alig készültek forrásértékű publikációk, a szokásos évfordulós megemlékezések nem csak szemléletük miatt, hanem adatszerűségükben is kétes értékűek.

Egyetemünk történetének fontosabb mozzanatait a háborút követő két évtizedre vonatkozóan lényegében sajtóforrásokból lehetett feltárni. Annak ellenére, hogy az 1960-as években egyetemtörténeti bizottság alakult – minden bizonnyal az 1960-ban rendezett egyetemi kiállítással kapcsolatosan – mégsem nevezhető eredményesnek ez a kezdeményezés, hiszen az 1962-ben esedékes 50. évfordulóról való megemlékezést sem lehetett megrendezni, a minisztérium elutasító magatartása miatt.⁶

Tudomásunk van arról, hogy időről-időre felmerült az igény az események dokumentációjának gyűjtésére, így került megőrzésre a Rektori Hivatal lelkiismeretes dolgozóinak jóvoltából az 1950-es évek végétől jelentős mennyiségű fénykép. Az Egyetem központi iratképző szerveinek iratállománya bizonyos időközönként raktározásra került. A tárgyi emlékekkel kapcsolatosan nem alakult ki olyan szemlélet, amely kortörténeti jelentőséget tulajdonított volna egyes

daraboknak, s e miatt fennmaradásuk véletlenszerű; öt évvel ezelőtt számbavételükre, nyilvántartásukra tett kísérletünket úgyszólván senki nem támogatta.

1945 után, a nagy szervezeti átalakulások, majd a selejtezések következtében sok intézménytörténeti szempontból értékes dokumentum és tárgyi emlék megsemmisült vagy elkallódott. Az ilyenek – ma már tudjuk – pótolhatatlan veszteségeink listáját szaporítják: az egyetem alapítását, illetve a központi épület felállítását megörökítő márványtáblák szövege csak fényképekről rekonstruálható,⁷ mert a táblákat 1945 után leszerelték és további sorsuk ismeretlen. A megsemmisítésre ítélt pecsétnyomók közül csak néhányat sikerült megmenteni, az egyetemi díszöltözékek többsége átkerült a múzeumba, így azok megmaradtak, nincs nyoma viszont a diákélet, a különböző ifjúsági egyesületek relikviáinak.

Az 1970-es évektől nagyobb figyelmet kapott az egyetem életének dokumentálása, 1972-ben újra megindult az évkönyvek sorozata, 1974-ben Papp László főtitkár javaslatot tett az Egyetem történeti emlékeinek, hagyományainak összegyűjtésére, feldolgozására és megőrzésére.⁸ E tervetben merült fel először, hogy a „munka szervezeti bázisaként az Egyetem Könyvtár szerepeljen.” Könyvtárunk néhány gyűjteményegysége (Kézirattár, Egyetemi Emlékkönyvtár) és bibliográfiai tevékenysége alapján ígérkezett alkalmasnak a munkálatok összefogására. Lehetőségeink határain belül igyekeztünk megfelelni a ránk háruló feladatoknak. Ez a törekvésünk elsősorban állományépítő munkánkban, másodsorban bibliográfiai eredményeinkben tükröződött: az eredetileg szerzői ajándékpéldányokból fejlesztett Egyetemi Emlékkönyvtár gyarapítására költségvetési keretből vásároltuk oktatóink, dolgozóink tudományos munkáit, s tesszük ezt folyamatosan. Másrészt a kurrens Egyetemi Bibliográfia mellett retrospektív egyetemi bibliográfiai munkák elvégzésére is vállalkoztunk, munkánk eredményeképpen megjelent a bölcsészkar oktatók 1956–1975-ig publikált munkáinak bibliográfiája, elkészült, de kéziratban maradt ugyanezen évekre vonatkozóan a Természettudományi Kar oktatóinak munkásságát regisztráló összeállítás. Megjelentettük időről-időre az egyetemünkön elfogadott doktori értekezések jegyzékét, megindítottuk az egyetem tudós tanárainak munkásságát bemutató személyi bibliográfiák sorát.⁹ Folyamatosan figyelemmel kísértük az Egyetem kiadványait, valamint azokat a kutatásokat és eredményeket, amelyek az egyetem történetéhez kapcsolódtak.

Könyvtárunkon kívül szervezett egyetemtörténeti munka azonban nem folyt, így az egyetem alapításának 75. évfordulójára tervezett megemlékezések előkészítésekor nem állt a szervezők és résztvevők rendelkezésére a teljes 75 esztendőt felölelő történeti leírás. E hiányt pótlandó, Némedi Lajos professzor vállalta a rövid kerettörténet felvázolását,¹⁰ másrészt az intézetek és tanszékek adatszolgáltatása alapján e sorok írója készítette el a kiállítás forgatókönyvét.¹¹ A rendelkezésünkre álló irodalom, források és adatok áttekintése után tanulságképpen megállapítottuk, hogy az irattár és képgyűjtemény szakszerű rendezése, hozzáférhetővé tétele alapvető követelménye az egyetemtörténeti kutatásoknak. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a témára vonatkozó iratok, képek és tárgyak

együvé gyűjtése és kezelése nem halogatható feladat. Az egységes gyűjtemény létrehozására tett javaslatunk 1988 óta többször lekerült az Egyetemi Tanács napirendjéről, mígnem Lipták András rektor úr 1993 tavaszán felkarolta ez ügyet. Időközben ugyanis javaslatunkat ki tudtuk egészíteni a gyűjtemény elhelyezésére vonatkozó tervvel: 1991 nyarán könyvtárunk Kézirattára beköltöztethetett végleges otthonába, a volt Egyetemi Templom kazettás mennyezete alatt kialakított reprezentatív helyiségbe, ahol nem csak helyet tudunk biztosítani az Egyetemtörténeti Gyűjtemény számára, hanem azok válogatott darabjainak kiállítás-szerű bemutatására is vállalkozhatunk.¹²

Az Egyetemi Könyvtár – miután gyűjteményében már korábban gondozásba vett egyetemtörténeti vonatkozású dokumentumokat – kész arra, hogy gyűjteményét tovább bővítse. A 75. évforduló alkalmából rendezett kiállítás után újabb iratok, fényképek és tárgyi emlékek kerültek gondozásunkba.

A gyűjtemény gyarapításának módját elsősorban az ajándékozásban látjuk; eddig is volt rá példa és a jövőben is számítunk arra, hogy az intézetek, tanszékek, hivatalok vagy magánosok becses tárgyakkal, iratokkal, képekkel fogják gyarapítani e különgyűjteményt, amelynek célja megőrizni múltunk emlékeit, azzal a szándékkal, hogy segítse az intézménytörténeti kutatásokat, közvetett módon a hazai értelmiségtörténet kutatását s az egyetemi hagyományok ápolását.

Az Egyetemtörténeti Gyűjtemény a következő dokumentum- és tárgytypusokat foglalja magába:

1. Nyomtatott dokumentumok

- 1.1. Egyetemi Emlékkönyvtár: az egyetem oktatóinak és dolgozóinak publikációiból, valamint az egyetemi kiadványokból 1–1 példány, személyi, illetve intézményi fondokba rendezve
- 1.2. Az Egyetem történetéhez kapcsolódó aprónyomtatványok, újságki-vágatok kollekcója, kronológikus rendben

2. Kéziratos dokumentumok

- 2.1. Az Egyetem működésével összefüggő hivatalos iratok, pl: kiadatlan évkönyvek kéziratái, egyes szervezeti egységek iratai, levéltárban gondozott iratok másolatai
- 2.2. Az Egyetemmel összefüggő egyéb intézmények irattára, pl: Nyári Egyetem iratai
- 2.3. Professzorok kéziratos hagyatéka, pl: Zoványi Jenő, Milleker Rezső, Hankiss János, Márton Béla, Kádár László, Balla Lajos kéziratái
- 2.4. Egyetemi pályamunkák, szakdolgozatok és doktori disszertációk gyűjteménye
- 2.5. Az Egyetem történetével foglalkozó publikálatlan dolgozatok, tanulmányok, visszaemlékezések, bibliográfiai és egyéb adatgyűjtések

3. Képek, fényképek, tervrajzok

4. Történeti vagy művészeti értékkel bíró kisebb tárgyak:

pecsétnyomók, jelvények, plakettek, érmék, sport trófeák, professzorok, egyetemi alkalmazottak kitüntetései, oklevelei, egyetemünknek ajándékozott dísz tárgyak, asztaldíszek.

5. Egyéb tárgyi emlékek:

egyetemi díszöltözékek, hagyományos diák viseleti darabok, zászlók, oktatáshoz használt régi műszerek, laboratóriumi felszerelések, térképek, glóbuszok, irodagépek, fotoapparátusok, kisebb használati és berendezési tárgyak.

6. Hang-archivum, film- és videotár:

az egyetem jeles személyiségeinek hangszalagra, filmre vett előadásai, visszaemlékezései, interjúk, egyetemi rendezvényeken készített hang-, film- és video-felvételek.

7. Nyilvántartó lapok:

egyes szervezeti egységek és magánszemélyek, valamint különböző nyilvános gyűjtemények tulajdonában lévő egyetemtörténeti szempontból jelentős tárgyokról és egyéb dokumentumokról, lehetőség szerint fényképpel.

Tekintettel arra, hogy a dokumentumok egy része a kéziratárban található, más dokumentumtípusok (pl. Egyetemi Emlékkönyvtár) önálló formában kapcsolódnak a kéziratári különgyűjteményhez; az Egyetemtörténeti Gyűjtemény szervesen beépül a kéziratárba, annak keretében fejleszhető. Önálló voltát katalógus-szinten kívánjuk megvalósítani, ezáltal az Egyetemtörténeti Gyűjtemény külön-katalógusa fogja egységbe a gyűjtemény valamennyi dokumentum- és tárgy típusát. E katalógus része lesz annak a feldolgozó és publikációs tevékenységnek, amely a gyűjteményről tájékoztatást nyújt az érdeklődőknek. Ilyen vonatkozásban legfontosabb feladataink a következők:

1. A kéziratban meglévő egyetemi évkönyvek közreadása
2. A nyomtatásban megjelent évkönyvek és almanachok összevont, retrospektív név- és tárgymutatójának összeállítása, megjelentetése
3. A külső kezelésben lévő egyetemi irattár válogatott darabjainak publikálása
4. Egyetemtörténeti kronológia összeállítása, kiadása
5. Az egyetem történetére vonatkozó irodalom bibliográfiájának elkészítése és kiadása
6. A retrospektív egyetemi bibliográfia hiányzó köteteinek megszerkesztése és közreadása
7. Az Egyetemtörténeti Gyűjtemény részletes katalógusának összeállítása, publikálása
8. Egyetemtörténeti dolgozatok kiadása
9. Az egyetem történetét ismertető kiadvány, video-film, esetleg CD-lemez készítése, tájékoztató és oktatási céllal.

Ahhoz, hogy a Könyvtár az Egyetemtörténeti Gyűjteménnyel kapcsolatos feladatait elláthassa, szükség van arra, hogy szakmai, erkölcsi és anyagi támogatást kapjon. Különösen a Történelmi Intézet oktatóinak segítségére számítunk abban, hogy egyes részkérdések szakdolgozati, pályázati témaként való meghirdetésével a hallgatóság érdeklődését, alkotókedvét e téma felé irányítsák. Számítunk az egyetem vezetőinek segítségére a fotogyűjtemény fejlesztésében, s abban, hogy az egyes szervezeti egységeket és mindazokat a személyeket, akik tárgyakkal vagy egyéb dokumentumokkal gyarapíthatják a gyűjteményt, e nemes tetre buzdítsák.

Természetesen bizonyos mértékű anyagi támogatásra is szükség van, hiszen előfordulhat, hogy különösen nagy értékkel bíró tárgyi emléket ma már csak vásárlás útján lehet visszaszerezni az egyetemnek, ezen kívül a tervezett kiadványok, kiadványsorozatok is költségigényesek.

JEGYZETEK

1. Tervezet a Kossuth Lajos Tudományegyetem Egyetemtörténeti Gyűjteményének megalapozására és működtetésére. Összeállította: Korompai Gáborné. – Debrecen, 1988. november 30.
DEK Kézirattár, Ms. 245/2
2. GAZDAG István: A Debreceni Tisza István Tudományegyetem levéltára. = Az egyetemi levéltárak. Szerk. Dóka Klára. – Bp. 1986. 111–112. l.
3. A Debreceni ... Tudományegyetem Évkönyve, 1918/19, 1919/20, 1942/43, 1943/44, 1944/45, 1945/46, 1946/47
DEK Kézirattár, Ms. 7/1–7
4. Kiss Zsigmond egyetemtörténeti foto-albumai, I–XII.
DEK Kézirattár, Ms. 71/1–12
5. VARGA Zoltán: A Debreceni Tudományegyetem története, I. 1914–1944. – (Debrecen, 1967) 385,2 l.
6. Művelődésügyi Minisztérium leirata Sulán Béla rektorhoz, Budapest, 1962. aug. 14.
Ügyiratszám: 30356/1962. VI.
7. KOROMPAI Gáborné: Létrehozása ma is példaértékű. Hatvan éve avatták fel a debreceni egyetem központi épületét. = Hajdú-Bihari Napló, 1992. május 16.
8. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Rektori Hivatalának körlevele, Debrecen, 1974. április 25.
Ügyiratszám: 197/III.48–1974.
9. Debreceni Egyetemi Bibliográfia, 1. rész. Természettudományi Kar, 1914–1955. Szerk. Módis László – Ludányi Valéria. – Bp. 1956. Tankönyvkiadó. 300 l.
Debreceni Egyetemi Bibliográfia, 2. rész. Bölcsészettudományi Kar, 1956–1975. (Szerk. Korompai Gáborné) – Debrecen, 1981. KLTE Könyvtára. 307 l.
A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karához benyújtott pályamunkák, tanári szakdolgozatok és doktori értekezések bibliográfiája, 1914–1950. (Szerk. Ember Ernő – Ludányi Valéria – Módis László) – Debrecen, 1955. KLTE Könyvtára, 168 l.
A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi és Bölcsészettudományi Karához benyújtott doktori értekezések jegyzéke, 1956–1975. (Szerk. Korompai Gáborné) – Debrecen, 1976. KLTE Könyvtára, 53 l.
A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi és Bölcsészettudományi Karához benyújtott doktori értekezések jegyzéke, 1976–1985. (Szerk. Berényi Ernőné) – Debrecen, 1989. KLTE Könyvtára. 47 l.
A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága című sorozatban megjelent: Szabó István, Gunda Béla, Kéz Andor, Juhász Géza, Hankiss János, Bán Imre, Barta János, Kardos Pál, Julow Viktor, Haraszty Árpád, Bognár Rezső, Beck Mihály és Nánási Pál személyi bibliográfiája.
10. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem 75 éve. (Szerk. Némedi Lajos, a képeket válogatta: Korompai Gáborné) – Debrecen, 1988. KLTE 91 l. 47 t.
11. A debreceni egyetem 75 éve c. kiállítás forgatókönyve. Összeállította Korompai Gáborné. – Debrecen, 1988. DEK Kézirattár, Ms 245/1.
12. Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában 1992. szept. 19 – 1993. márc. 20-ig egyetemünk névadója, Kossuth Lajos tiszteletére rendezett kiállítás látható. A kiállítás anyagát Dr. Bakó Elemér, a washingtoni Kossuth-kiállítás rendezője ajándékozta kézriattárunknak.

MARIA KOROMPAI

**DIE UNIVERSITÄTSHISTORISCHE SAMMLUNG IN
DER DEBRECENER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK
(ZUSAMMENFASSUNG)**

Der Universitätsrat genehmigte 1993 die Gründung einer Universitätshistorischen Sammlung, die im Rahmen des Handschriftenarchivs der Debrecener Universitätsbibliothek tätig ist. In der Universitätshistorischen Sammlung werden gedruckte Dokumente, Manuscripte, Hinterlassenschaft und Tonbandaufnahmen gesammelt. Auch die ausser der Sammlung aufbewahrten, aber für die Universität brauchbaren Schriften, Bilder und Gegenstände werden registriert. Die Gründung der Sammlung hat die Absicht, die Andenken der Vergangenheit unserer Universität zu bewahren, zu bearbeiten und zu präsentieren.

XVIII. SZÁZADI CIRILL-SZLÁV KÉZIRATOS ZSOLTÁRKÖNYV
A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN
(A BEREZNAI ZSOLTÁRKÖNYV)

1. Nemzeti kultúránk értékes és sajátos darabjai azok a nyomtatott és kéziratos cirill betűs¹ szláv liturgikus könyvek, amelyeket hazánk különböző - állami és egyházi - könyvtáraiban őriznek. Ezen cirill-szláv fondok katalógizálása és leírása sürgős feladatként jelentkezik napjainkban is a szaktudomány számára. Szubjektív okok miatt azonban a mai idők nem kedveznek ennek a munkának². Pedig minél tovább halasztódik a munka, annál több könyv, dokumentum, írásos emlék marad ismeretlen az általános kultúra, az egyháztörténet, a szlavisztika számára.

1.1. Magyarországon már korábban is érdeklődtek ezen régi emlékek iránt, de valójában csak néhány évtizede folyamatos ezek feldolgozása. Hasznos és figyelemfelkeltő hatással volt az ilyen jellegű szlavisztikai kutatásokra a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi és Irodalom-

tudományi Osztálya által rendezett szlavisztikai napok vitaindító előadása, a hozzákapcsolódó hozzászólások és a IV. (moszkvai) Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszus felhívása³.

Különösen eredményes volt az a munka, amelyet az ősnyomatványok (nyomtatott könyvek) feldolgozása területén végeztek⁴.

1.2. A kéziratos, liturgikus könyvek feltárására, leírására a hetvenes évek második felében egy munkacsoport alakult Király Péter egyetemi tanár vezetésével. Jelen közlemény szerzője is részt vállalt a munkában, amelynek során lehetősége volt arra, hogy megismerje a Debreceni Egyetemi Könyvtár 16 tagos szláv kéziratos fondját és a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának 31 tagos cirill-szláv gyűjteményét. Ez utóbbiról bibliográfiai jegyzetet készített, néhány 16. századi könyvről pedig részletesebb leírást adott⁵. A jól szervezett munka ellenére a feltárás és feldolgozás lassan haladt és halad, hisz a csonka, rossz állapotban lévő, dátumra és locus-ra vonatkozóan semmi információt nem tartalmazó írásos emlékek azonosítása, keltezése, provenientiájának megállapítása sok más forrás adatainak összehasonlítása segít-

ségével hosszú időt vesz igénybe. A munka nem hoz gyors, látványos eredményt.

2. Jelen közlemény tárgya a Ms 106/5 jelzet alatti Zsoltárkönyv, amely a Debreceni Egyetemi Könyvtár kézirat-tárában őrzött máriapócsi fond⁶ értékes tagja és azon cirill-szláv liturgikus könyvek körébe tartozik, amelyeket a történeti Magyarország területén, az ortodox Szlávia perifériáján alapított monostorokban másoltak abból a célból, hogy az országba bevándorolt és betelepített ortodox, illetve görög katolikus románok, ruszinok, szerbek vallásuknak megfelelő hitéletet tudjanak élni. Tekintettel azonban arra, hogy hazánkban a falusi papság a 18. század első felében rendkívül nehéz anyagi körülmények között élt, a drága nyomtatott könyveket megvásárolni nem tudták⁷, kézenfekvő volt, hogy a monostorokban működő scriptoriumokban könyveket másoljanak és azokat használják. Az Ms 106/5 jelzetű Zsoltárkönyvről az első híradást Ojtozi Eszter adta⁸, felhíván figyelmünket erre a nyelvileg is értékes emlékre.

2.1. Az ortodox egyház mindig nagy jelentőséget biztosított a szertartásokon a Szentírásnak és benne a zsoltároknak. A zsoltárkönyv kedvenc könyve volt a

társadalom minden rétegének a középkorban. Benne mindenki megtalálta saját életét, élményeit. Belőle tanultak olvasni, jósolni, az erkölcsi nevelés forrása volt. Az embert elkísérte élete útján egészen a sírig. A monostorokban és az olyan parochiális templomokban is, ahol megtartják a mindennapi szolgálatot, hetenként felolvasásra kerül az egész Zsoltárfkönyv⁹, a keresztény istentisztelet egyik alapvető könyve, amely 20 kathizmára osztott 150 zsoltárt tartalmaz. Szláv nyelvre Cirill és Metód szláv apostolok fordították a 9. század első felében több más, a szent liturgiához szükséges könyvvel együtt.

A szlávoknál a liturgikus gyakorlatban kétféle zsoltárfkönyvet használnak; szertartáskönyvvel egyesített zsoltárfkönyvet és értelmező zsoltárfkönyvet¹⁰. Az Ms 106/5 jelzetű az első típushoz tartozik.

2.2. Mint már fentebb említettük az Ms 106/5 jelzetű Zsoltárfkönyv a máriapócsi fondhoz tartozik. A gyűjteményhez tartozó két 16. századi (Ms 106/5; Ms 106/16) emléket már publikáltunk¹¹. A Zsoltárfkönyv publikálásával gyakorlatilag befejezést nyer a fond 16-18. századi kéziratos könyveinek rövid leírása. A korábbi emlékek leírásával ellentétben - ahol több tényező vizsgálatával és összevetésével lehetett

csak az emlékek korát és a másolás viszonylagos helyét meghatározni - a Zsoltárkönyv meghatározása, térben és időben való elhelyezése nem okozott komoly problémát, tekintettel arra, hogy már a címlapról (1. kép) megkapjuk a leglényegesebb információt, hogy "zsoltárkönyv, ószövetségi énekek, magasztalások, paszhália ..... készült Bereznában¹² a Szt.Miklós templom részére 1739-ben". Így a provenienciáját tekintve a könyv Bereznai Zsoltárkönyv néven kerül be a bibliográfiába. A másoló önmagáról is híradással van a 171 verzón "Ezt a pszaltirnak nevezett könyvet a nagyon bűnös rab, Berezovszkij Mihail diakónus írta őfelsége Károly, német császár uralkodása idején ..... a világ teremtése utáni $\cdot \overline{\text{3 cm}} \cdot$ (7247) és Krisztus születése utáni $\cdot \overline{\text{αυτο}} \cdot$ (1739) évben"¹³.

2.3. A Bereznai Zsoltárkönyv kötése szekundér, 19. századi. A kartonált kötéstáblák márványos papírral vannak borítva. Jelenlegi állapotában a könyv 175 papírlapot tartalmaz. A számozatlan lapok mérete 18x15 cm, a szövegmező (szövegtükör), amely három oldalról (felső, bal, alsó, ill. felső, jobb, alsó) dupla, a belső oldalról szimpla vonallal meghúzott keretben van, 16x12 cm. A sorok szám 15-23 között változó. A papíron lévő vízjelek nem azonosíthatók, mivel

azok a kötéskor a könyv gerincébe kerültek. Tekintettel azonban arra, hogy az írás idejére és helyére pontos információt kapunk, a vízjelek azonosító jelentősége (szerepe) leszűkül.

2.4. A könyvben használt írásmód közepes, délszláv poluuszta. Helyenként erőteljesen eltér az alapírástól, különösen ami a zsoltárok utáni részeket illeti. A zsoltárok másolásánál a scriptor igyekezett a hagyományoknak megfelelő írásmódot alkalmazni. Ennek ellenére az egész írott szövegre jellemző a késői poluuszta minden sajátossága: hiányzik a geometriai elv a betűk kialakításánál; a másoló nem tiszteli a sorok alsó és felső határát (sőt még az általa meghúzott keretet sem), a betűk magasság-szélesség viszonyainak stabilitását; gyakori a ѱ (u) ligatura jel használata; szembetűnő a megerősödött ortográfiai szabály, hogy a magánhangzó előtt az *u* helyett *i*-t használ stb. Egyébként a vonalvezetés iskolázott másolóra utal, aki jól ismerte kora kézírásos grafikájának sajátosságait, s akinek a keze alól valószínűleg több kézírásos könyv is kikerült.

A Bereznai Zsoltárkönyv külső megjelenését illetően esztétikailag sem olyan szép mint a 15-16. századi vagy még korábbi kézíratos könyvek. Hiányzik belőle a liturgikus

könyvekre jellemző vertikális és horizontális szimmetria, nincs kolumnadiszítés és díszes iniciálé. A díszítés - ahol van - primitív, az alapírással azonos színű, barna tintával készült. Úgyszintén az iniciálék is (2. kép). Egyes lapokon értelmetlen irka-firka, mintha a tollat próbálták volna ki. Hiányzik a liturgikus emlékekre jellemző piros (cinóber) sor, illetve betűkiemelés is. Az egész könyv barna, illetve fekete tintával készült, bár a szertartási útmutatóban a 170 rektón, a különféle naptári táblázatokban mintha néhány színes (piros és arany) betű lett volna. Erre utalás is történik a szövegben. A rossz papír és tintaminőség miatt azonban ez ma már nehezen követhető nyomon. Másutt a tinta átívódott a papíron és szétfolyt. Ezeken a lapokon az írás szinte olvashatatlan.

A Zsoltárkönyvben sok a rövidített szó, amelyet vagy félkör alakú titlő (amely alatt egy-egy sor fölé emelt betű segíti a rövidítés feloldását), *НОНЫИ* (*небесныи*), *ГДИ* (*господи*), vagy sarkított titlő *fed*, *ги* (*господи*), *Бе* (*боже*), de titlő nélküli, betűkiemeléssel rövidített formák is gyakoriak *срци* (*сръдци*), *дввь* (*давидовь*), annak ellenére, hogy a hagyomány szerint a kiemelt betűt titlővel kellene fedni. A leggyakrabban kiemelt betűk: д, з, ж, к, л, м, с,

т, х, ц. A sor fölé emelt betűk közül a ж (zs) a folyóírás elemeiből áll, fekvő nyolcas, amelyet átszel egy függőleges vonal ϕ, a Т pedig nagyon rövid középső lábú т, s ily módon hasonlít a háromlábú π-hez.

A sor fölötti jelekhez tartozik a ѵ jel, amelyet a szókezdő magánhangzók viselnek ѵаще; ѵесть; ѵже; ѵуповахъ a kettős hangsúlyjel ѵ̂, amely az elhagyott szóvégi rövid i-t (и) helyettesíti моѵ̂; овидаѵ̂; воѵ̂носѵ̂; всеѵ̂ és a ѵ̄ jel, amely a gyenge helyzetű, kiesett ultrarövid (ъ, ъ) magánhangzók helyét jelöli вѵ̄родѵ̄; нестѵ̄ азѵ̄же stb.

Az ultrarövid magánhangzót jelölő betűk, a jerek (ъ, ъ) általában csak szóvégén használatosak, de a ъ gyakoribb. Ez az orosz egyházi szláv nyomtatott irodalom hatására utalhat.

A nazális magánhangzókat jelölő betűk, a juszok (ѧ; ѧ) közül csak a kis juszт (ѧ) használja a scriptor két kategóriában:

a) magánhangzót jelölő betűk után a j+a jelölésére:

ДОСТОѧНИЕ; МОѧ;

b) lágy mássalhangzót jelölő betű után (s', m', stb.)

са; ма ѧма. A pszi (ѷ) csak a pszaltir (ѷалтиръ) írásképében és számjelentésben (ѷ = 700) fordul elő, a ѷ szintén számjelentésben (ѷ = 9). A s, з (dzelo) azonban nemcsak szám-

jelentésben (s = 6) hanem más formákban is сѣѣе; сѣѣеѣ. Az omega (ω) leginkább csak az Ѡ (ot) előljáróban fordul elő az egyházi szláv gyakorlatnak megfelelően. Más formákban a használata nem rendszerszerű. Az l'epentheticum használata általában szabályos, de előfordul néhány helyen másodlagos l'epentheticum is. Ez a sajátosság inkább az ukrán nyelvjárásokra jellemző. Találkozhatunk azonban olyan formákkal is, ahonnan az l'epentheticum hiányzik, ez viszont bolgár nyelvi sajátosság.

Az OY digramma mellett az u hang jelölésére gyakori a Ѹ és Ѹ ligatura használata. Ugyancsak gyakori a Ѣ (TV) használata szóelején. Ugyancsak szóelején fordul elő a ѡ (ja), a ѡ (ju) pedig minden helyzetben előfordul, ahol j+u van. Egyéb jotáció nincs.

Az írásjelek közül a szöveg szegmentálására a pont (.), a vessző (,), a kettőspont (:), a hármaspont (:.) és a többespont (:.:), (:::) használatosak. A pont a versek és a versben lévő egyes mondatok elkülönítésére szolgál. A zsoltárok végét általában kettőspont, de leginkább hármas, illetve többespont zárja.

2.5. Nyelv egyházi szláv. Archaikus, amely magán viseli több szerkesztés nyomait. A benne fellelhető nyelvi

sajátosságok utalhatnak dél-nyugat bolgár (macedón), szerb, belorusz vagy ukrán hatásra. E problémák tisztázására további elemző munka szükséges. De az előzetes vizsgálódás során felszínre került sajátosságok közül a fonetika területről kiemelhetjük, hogy

a) a szóközben a gyenge helyzetű ultrarövid magánhangzók (ъ, ь) kiestek;

b) az előljárókban vagy vokalizálódtak в¹срци; возр¹ад¹ют vagy megmaradtak в¹ст¹ѣ. vagy kiestek в¹негда; в¹срци.

c) Az ősszlávból örökölt *tъrt, *tъlt, *tъrt, *tъlt hangcsoportokban a redukáltak vokalizált formában vannak jelen терпеливъ; верхъ vagy nem állapítható meg a változás, mivel rövidített formában fordulnak elő цркви; срце;

d) a jaty (ѣ) majdnem minden esetben etimológiailag helyesen használatos, kivételt képez néhány olyan eset, amikor a ѣ helyett и-t használ a scriptor és ez értelmi zavarhoz is vezethet; amikor az оѣвѣдите (tudjátok meg) helyett az оѣвидите (lássátok meg) formát használja.

e) Gyakori a jery (ы) felcserélése и (i)-re оѣслиша ма погинеете; молитви és fordítva възъискаючи ; възыше.

f) Az ősszláv *tj, *kt, *gt kapcsolatok helyén

mindenütt ш (št), a *dj helyén жд (žd) reflexet találunk.

2.6. A morfológiai sajátosságok közül érdemes megjegyezni

a) gyakran hiányzik az egyeztetés ѿ тем люди; ѿ когѣ его;

b) a duális használata néhány formában оѣстнама моима; пред очима твоима,

c) a perfectum formái mellett a régi aoristos formáinak használata посла; послалъ еси. A perfectum alakjaiban a segédige mindig jelen van.

d) Nagyon magas a személyes névmások rövid alakjainak használata ма; ми; та; ти; ѿ

e) az igék többsége prefigált formában fordul elő преѣдѣтъ; вселилъ ма еси; сокрѣшилъ еси.

2.7. A Bereznai Zsoltárkönyv szerkezete az alábbi sorrendet követi:

1 /b A zsoltárok éneklésének módjára való utasítás чинъ како подобаеѣ ꙗꙗти ѡдѣти⁹

2-128 A zsoltárok következnek 20 kathizmára osztva. Az eleje hiányzik. A második zsoltár végétől kezdődik (2:8) дам ти ѡзники достоѡние твоѡ (odaadom néked a pogányokat örökségül és ....)

129-142 a kilenc ószövetségi dal következik, de a kilencediket nem írja végig, csak elkezdi *величить дша моа* √ ∴ ∴ ∴ и проч: вса до кон√ца ... (és így tovább, egészen végig).

A 142/b-143 lapokon egy olyan ima leírása következik, amely nagyon ritkán fordul elő a szláv zsolnárkönyvekben. Az általunk ismert hasonló típusú és szerkezetű zsolnárkönyvek körül csak egy 16. századi szerb szerkesztésű, a Rilai kolostorban (Bulgária) őrzött¹⁴ pszaltirban találkoztunk csak vele: *многo мЛТИВЕ и преще√рьи ги рекій просите и приимете и аз надѣа са томѡ словеси ....*

143 - szertartások leírása, naptári jegyzetek s különféle naptári táblázatok vannak. Ezek részletes feldolgozása nagyon értékes egyháztörténeti információval szolgálhat.

3. Jelen munka célja az volt, hogy általános leírást adjon az Ms 106/6 jelzet alatti Zsolnárkönyvről. A vizsgálódások alkalmából felszínre került paleográfiai, fonetikai, morfológiai és szerkezeti sajátosságok bebizonyították, hogy a Bereznai Zsolnárkönyv nagyon értékes darabja a Debreceni Egyetemi Könyvtár kéziratosszűndjének. Már az eddig kapott információk is adalékul szolgálhatnak kulturtörténeti, egyháztörténeti és szlavisztikai kutatá-

sokhoz. A szlavista kutató számára a nyelvi sajátosságok még nagyon sok érdekes adalékkal szolgálhatnak. Egyháztörténeti adatai pedig a magyarországi ortodox egyház liturgikus gyakorlatához adhatnak fontos, értékes ismereteket.

Jegyzetek

¹ Szükségesnek tartjuk kiemelni a cirill betűs jelleget tekintettel arra, hogy az ortodox kereszténység és a Kelet-Északkelet-Magyarországon élő bizánci rítusú katolikusok évszázadokon át, hivatalosan 1910-ig az egyházi szláv liturgikus nyelvet használták. Az egyházi szláv szövegeket a cirill ábécé betűivel írták, ill. nyomtatták.

A hazai ortodoxia magyarországi történetéről Dr. Berki Feriz (Az ortodox kereszténység, Bp., 1975.) ad szinoptikus képet kronológiai sorrend szerint.

² Éppen ezért nagy megtiszteltetés számunkra, hogy a KERESKEDELMI BANK RT UNIVERSITAS ALAPÍTVÁNYA 85-I. 15/93. etsz-ú támogatásával anyagi segítséget nyújtott egyéves ösztöndíj formájában a feltáró munka folytatásához.

³ Kniezsa István, A magyar szlavisztika problémái és feladatai. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XII (1958), 68-90 l.; Meggyes Klára, Szlavisztikai napok (1957. dec. 18-19.). Ismertetés Nyelvtudományi Közlemények, LX (1958), 2, 505-506.

⁴ A kérdés problematikájának történetére vonatkozóan nagyon értékes, részletes - másutt így együtt fel nem lelhető -

információt kaphatunk Földvári Sándor-Ojtozi Eszter, Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill betűs és glagolita könyvei. Debrecen. 1992. V-VII. 1. munkájából. Ehhez a problémakörhöz tartozik még Ойтози Эстер, Фонды книг кирилловской печати XVI-XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики = Немировский, Е. Л. (ed.) Федоровские чтения, Москва, 1984. 123-125; Данные к реконструкции кирилло-славянского книжного фонда бывшей монастырской библиотеки Марияповчанских базилиан. Dissertationes Slavicae. Szeged. 1981. 21-27.

⁵ A jegyzék megtalálható a Debreceni Egyetemi Könyvtárban, a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában és a szerzőnél; M. Pandur Julianna. Két XVI. századi cirill-szláv tetraevangélium a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában (A "Piricsei Kódex" és a "Sárospataki evangélium"). Könyv és könyvtár XIV. 121-125.

⁶ Ojtozi Eszter. A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei. Debrecen, 1982.

⁷ Erre utal az a tény is, hogy III. Károly király 1733-ban létrehozta a lelkészpénztár (Cassa parochorum) intézményét;

Mária Terézia 1774. febr. 10-én elrendelte az egyházközségek anyagi helyzetének felmérését (Magyar történeti kronológia. Az őstörténettől 1970-ig. Bp., 1987).

⁸ lásd a 6. jegyzet

⁹ Николский, К. Пособие к изучению устава богослужения православной церкви. СПб, 1907. 149-156.

¹⁰ Б.С.Э. т. 35. стр. 225.

¹¹ M. Pandur Julianna. XVI. századi egyházi szláv kézirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban. A Máriapócsi Kódex. Könyv és Könyvtár. XIII. 137-147; Цветана Янакиева, Юлияна Пандур. Палеографическое и графикалингвистическое описание рукописи Ms 106/16 из библиотеки Дебреценского Университета им. Лайоша Кошута. *Paleobulgarica* (Старобългаристика) XI. (1987), 1. 86-94.; Ю. Пандур. За българската основа на Дебреценския кодекс. Кирило-Методиевски студии, кн. 4, 1987. стр. 389-392.

¹² Berezna (ruténül Berezovo). Orosz falu, Máramaros megyében a Nagy-Ág mellett. Lakói közül 675 görög katolikus. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest. 1815. I. k. 123.

Berezna (Berezovo) Districtus Huszthensis. Parochia antiqua. Eccl. ad S. Nicolaum. Lingua Ruthenica. = Schematismus ... cleri Graeci ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsiensis pro Anno Domini M D CCC XXII. Budae, Typ. Univ. 44.

¹³ Kettős dátumot a szláv nyomtatott könyvekben találunk: a szerbeknél XV-XVI. sz., a nyugatoroszoknál XVI-XVII. sz. a Moszkvaiaknál XVII. sz. második fele. В. Н. Щепкин. Русская падеография, Москва, 1967. 152.

XVIII. SZÁZADI CIRILL-SZLÁV KÉZIRATOS ZSOLTÁRKÖNYV
A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN

Rezümé

1. A közlemény tárgya a Debreceni Egyetemi Könyvtárban Ms 106/5 jelzet alatt őrzött szláv Zsoltárkönyv, amely a zsoltárokon kívül szertartáskönyvet is tartalmaz. Egyházi szláv nyelvű, délszláv poluusztaóval írott könyv. Bere-zovszkij Mihail másolta 1739-ben Bereznában. Így a provenientiáját tekintve BEREZNAI ZSOLTÁRKÖNYV néven kerül be a tudományos bibliográfiába.

2. A Bereznai Zsoltárkönyv a Debreceni Egyetemi Könyvtár kéziratárában őrzött máriapócsi cirillbetűs fond tagja. Leírásával gyakorlatilag befejezést nyert a gyűjteményhez tartozó 16.-18. századi cirill-szláv kéziratok könyvek leírása.

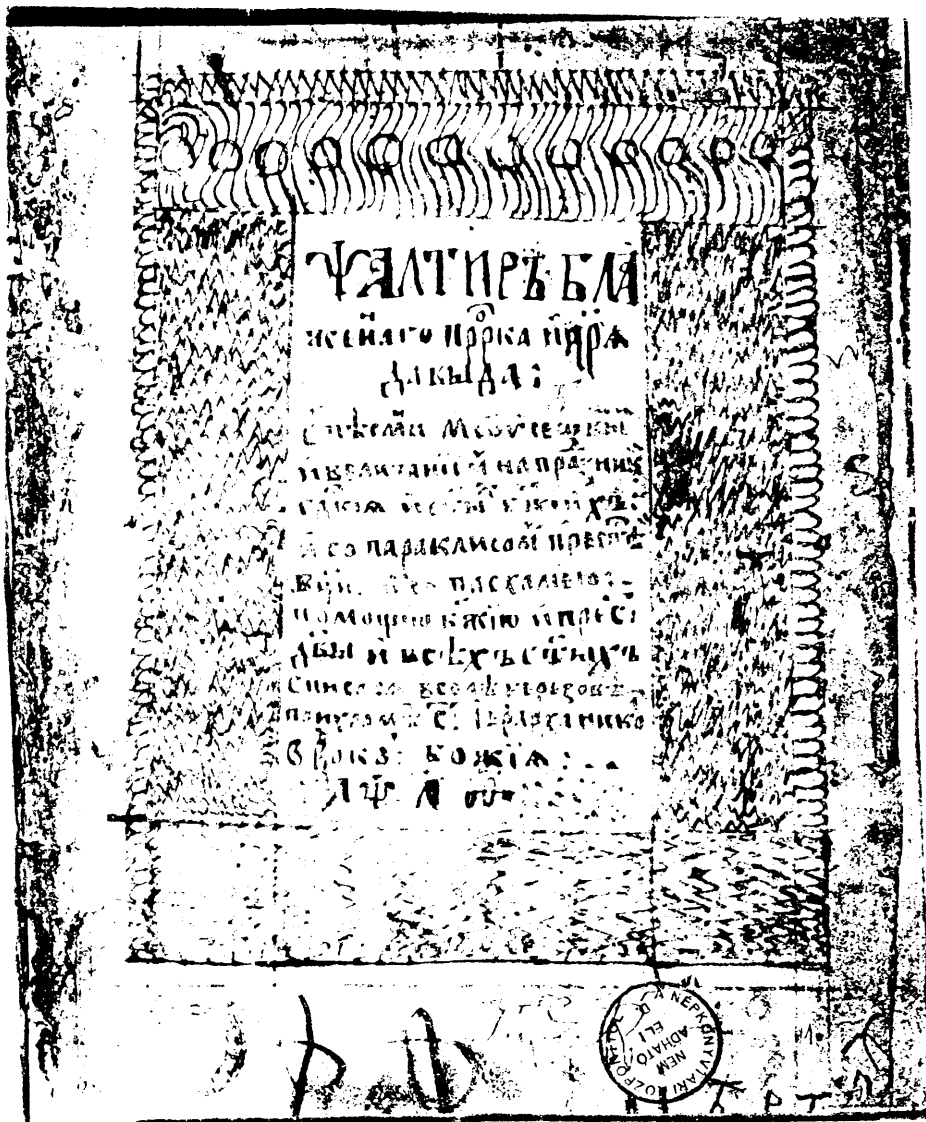
3. A könyv paleográfiai, ortográfiai, morfológiai és szerkezeti sajátosságaival értékes információval szolgál kulturtörténeti, egyháztörténeti és szlavisztikai kutatások vonatkozásában. Célszerű azonban a jelenlegi leírásból kapott információk további kutatásokkal való kibővítése, amelyek segítségével közelebb juthatnánk a prototípus azonosításához.

RÉSUMÉ

1. Le sujet de l'article est le Psautier slave conservé à la Bibliothèque Universitaire de Debrecen sous la cote Ms 106/5 qui comporte, en dehors des psaumes, un livre liturgique aussi. Il s'agit d'un livre de vieux slave écrit en poluustav sud-slave. C'est Mikhaïl Berezovski qui le copia en 1739 à Berezna. Ainsi, concernant sa provenance, il entre à la bibliographie scientifique sous le nom PSAUTIER DE BEREZNA.

2. Le Psautier de Berezna appartient au fonds de caractère cyrillique de Máriapócs, conservé au département des manuscrits de la Bibliothèque Universitaire de Debrecen. Par sa description on a terminé pratiquement la description des livres appartenant au fonds manuscrit cyrillique-slave du XVI-XVIIIe siècles.

3. Le livre, avec ses spécificités paléographiques, orthographiques, morphologiques et structurales, donne des informations précieuses pour les recherches sur l'histoire de l'Église et les études slavistes. Il serait cependant utile de développer les informations reçues de la présente description par des recherches complémentaires, à l'aide desquelles on pourrait parvenir à identifier le prototype.

ЧЛТИРЪ БМ

жсйаго пррка прра
дкыда:

Слжсая Мсвтеяны
мвсактантн на пранис
сакса востн кжонх
со параксамсои пррсе
внн. влс пасклатея
помощно кжко мпрс
двн н мсхъ снхъ
Синсго востнгогого
пнмнгого С. востнгого
востн: востн:
дш дш

1. kép

Címlap

КАНОСА БТОРА

Шаломъ: Аввъ: ^{всѣмъ д}сповѣмся тебѣ ^{гдѣ} гдѣ срдцѣмъ моимъ
повѣмъ вса удеся твоа. ^{кобее} кобее
люса и ворадуясь сѣ тебѣ пою и ме
ни коемъ выши. ^{въ негда} въ негда вобрачтитесь вра
гѣ моимъ воспѣ и знемогутъ и погнѣнѣтъ
шлща твоаго. ^{гдѣ} гдѣ сочворишь еси сѣ мой и
прю мою сѣлаъ еси на прѣчѣ, сѣлаъ правду
запрѣти еси гдѣзникомъ, и погнѣнѣ нечѣтнѣ
и ма его почрѣнилъ еси кобѣки и кобѣ вѣка

2. kerp

6. folio recto

A PROTESTÁNS TUDOMÁNYOSSÁG ÉS A CIGÁNYKUTATÁS KEZDETEI: SZATHMÁRI PAP MIHÁLY CIGÁNY SZÓJEGYZÉKE

I.

Elöljáróban hadd vázoljuk fel azt a művelődéstörténeti háttérrel, amely érthetővé teszi a címben jelölt gondolatot: a cigánykutatás kezdeteinek protestáns környezetbe helyezését. A németalföldi és a protestáns német egyetemeken folyó hebraisztikai és orientalisztikai kutatásokról van szó. Itt találjuk meg a gyökereit annak a tudós érdeklődésnek, amely a 18. századi erdélyi református prédikátort és teológus professzort, Szathmári Pap Mihályt is a cigányság nyelvének illetve eredetének vizsgálatára ösztönözte.

A humanista és a protestáns filológia a héber nyelv megfelelő ismeretét a tudományosság alapjának tekintette. A héber és a latin műveltség között korábban emelt válaszfalak, úgy tűnik, leomlanak, (de a katolicizmus, elismerve a hébernek „lingua primigenia” voltát, bibliai szövegek héberhez közelebb álló értelmezését továbbra is eretnekségnek nyilvánította).¹ Zsidó grammatikusok tanítványaként írta meg héber nyelvtanát Johannes Reuchlin.² Elija Levita³ előbb humanista, később protestáns tudósok mestere volt. Sebastian Münster tevékenységének is köszönhető, hogy a hitújítás idején már kézikönyvekként, tankönyvekként forgatták a héber nyelvtanokat. A protestáns oktatásban természetesen kiemelt szerep jutott az ószövetségi nyelv tanításának.

Az összehasonlító nyelvtudomány megteremtése is zsidó nyelvészek érdeme. A héber, arab, arámi nyelvek komparatív vizsgálata jelentette az alapot, és Judah ibn Kuraish, Judah ben David Hayyuj, Abu Al-Walid Merwan ibn Janah⁴ nyelvhasználatát a protestáns tudományosság elevenítette fel, a héber nyelvtudománynak éppen a protestáns környezet adott új lendületet. Más sémi nyelvek tanulmányozásához a poliglott bibliák és szótárak adtak ösztönzést. Ennek a korszaknak a képviselője volt De Dieu, Castellus, majd talán a legnevesebb, a leydeni Albert Schultens. A hebraisztika és a zsidó régiségek kutatása legtöbbször orientalisztikai érdeklődéssel is társult. Németalföldön a bibliai hébert és a keleti nyelveket nemcsak teológusok és akadémikusok tanulmányozták, de sok laikus is eredetiben tudta olvasni az ószövetség könyveit!⁵

Hollandia XVIII. századi hanyatlásával egyidőben a kutatás központja a protestáns Németország egyetemére kerül át, és az érdeklődés jobban a keleti nyelvek felé fordul, elsősorban Göttingenben és Hallében. Az iskolateremtők közül hadd emeljük ki az orientalista J.D. Michaelis, Ewald, illetve Gesenius nevét.⁶

Talán nem véletlen, hogy a maga korában különlegességnek számító cigány nyelv vizsgálatának, és általában a cigánykutatásnak a kezdeteit is az előbb tárgyalt hagyományokat őrző és gyarapító leydeni és göttingeni egyetemeken találjuk meg.

Európai megjelenésekor a cigányságot egyiptomi eredetűnek tartották. Erre utal angol, spanyol nevük, és a magyar szóhasználatban is gyakran emlegették őket „pharao népe”-ként. Egy leydeni professzor, Vulcanius Bonaventura (meghalt 1614-ben) volt az első, aki tudományos módszerrel kívánta bizonyítani egyiptomi származásukat: a cigány nyelvnek a núbiaival való összehasonlításával.⁷

A cigányság indiai eredetének felfedezését magyar tudósunk köszönhetjük.⁸ Wályi István, dunaalmási (Komárom mellett) református lelkész 1753/54-ben Utrecht és Leyden akadémiáin tanult.⁹ Leydenben Johannes Jacobus Schultens (Albert Schultens fia), Utrechtben Sebald Rau előadásait látogathatta. Schultens a keleti nyelvek professzoraként, a keleti irodalom ismeretében még apját is túlszárnyalta, Rau pedig kiváló orientalistaként egy sor neves tanítványt nevelt fel.¹⁰ Wályi Leydenben megismerkedett három malabári (Délnyugat-India) diákkal, és feltűnt neki, hogy nyelvük hasonlít a magyarországi cigányokéhoz. Ezernél több malabári szót jegyzett fel, és hazatérvén győri cigányoktól kérdezve a szavak jelentését, azok jórészt a cigányok le tudták fordítani. Wályi felfedezéséről Székely Sámuel¹¹ számolt be egy bécsi lapban, 1776-ban.¹² Székely tudósítását veszi át aztán H.M.G. Grellmann, akinek a külföldi irodalom a cigányok indiai származásának bizonyítását tulajdonítja.

Grellmann göttingeni diák volt, majd 1787–1804 között u.ott professzor, az első cigány monográfia szerzője.¹³ Maga Grellmann könyvében méltóan megemlékezik Wályi Istvánról, leírja, hogy az „Anzeigen”-ben megjelent írás indította arra, hogy a cigányság őshazáját Indiában keresse, valamint közli Székely levelét annak eredeti nyelvén: latinul. A forrásnak értékes és ritka volta indokolja, hogy jelen tanulmányban, magyarul is helyet kapjon.¹⁴

A Grellmannál szereplő levélrészlet latinul:

„Anno 1763. die 6. Nouemb. visitaverat me Stephanus Pap Szathmar Német-hi, Typographus Karoliensis, habito ad inuicem discursu, mihi retulit: Est in Comitatu Comaromiensi, in villa Almas, Pastor Reformatus, Stephanus Váli, is eidem retulit, dum Lugduni Batauorum studiorum academicorum caussa fuisset constitutus, se vsum fuisse familiaritate trium iuuenum Malabaricorum, qui semper terni ibi solent studere, nec nisi aliis ternis venientibus redire possunt ad suos. Ex horum amicitia hunc fructum hausit Stephanus Váli, quod mille et plura vocabula eorum lingae, cum significatione eorumdem, adnotauerat, obseruando plura nostris Zingaris esse communia. Ipsi enim Malabaribus asserentibus in Insula Malabarica esse prouinciam vel districtum, (qui tamen in mappa non conspicitur) quae Czigania vocatur. D. Váli redux a Zingaris Jaurinensibus perquisiuit eas voces a Malabaribus sibi dictatas, quarum significationes Jaurinenses zingari absque vlla difficultate eidem dixerunt; vnde Czinganos seu Cziganos ex prouincia Malabarica, Czigania, ortos concludi potest.

Velim autem scias, dulcis amice, Stephanum hunc Pap Nemethi esse unum ex eruditissimis Patriae nostrae, qui, antequam ad academias Belgicas exiisset, fuerat ciuis, et ex post senior Collegii Debrezinensis, nec ita credulum, ut sibi passus fuisset imponi a Valio Pastore Almassiensi.”

„1763 November 6-án meglátogatott Szathmár Némethi Pap István, károlyi nyomdász, s mindenféléről beszélgetvén elmondta, hogy Komárom vármegyében, Almás községben van egy református lelkész, Vályi István, aki néki a következőt mesélte: mikor akadémiai tanulmányok végett Leydenben időzött, jó ismeretséget kötött három ifjúval a malabáriak közül, kik hárman-hárman szoktak ott tanulni, míg másik három érkezével az övéikhez haza nem térhetnek. Vályi István számára ennek a barátságának a gyümölcse volt, hogy nyelvüknek ezernél több szavát jelentésükkel együtt feljegyezte, észrevéve, hogy azoknak többsége közös a nálunk használt cigány szavakkal. Közben maguk a malabáriak említették meg, hogy a Malabár-szigeten van egy tartomány, vagy inkább vidék, (jóllehet a térképen nincs rajta), ennek a neve Cigánia. Vályi uram hazatérvén a malabáriak által lediktált szavakat győri cigányoktól sorra megkérdezte, s azok jelentését a győri cigányok néki minden nehézség nélkül megmondták; ebből a cigánoknak vagy cigányoknak a malabár tartományból, Cigániából való származására lehet következtetni.

Szeretném pedig, ha tudnád, drága barátom, hogy ez a Némethi Pap István hazánk tudósai közül egy, aki belga akadémiai tanulmányai előtt a Debreceni Kollégiumnak volt polgára, majd seniora, és nem oly hiszékeny, hogy hagyta volna magát becsapni az almási lelkésztől, Vályitól.”)

Grellmann könyve bevezetőjében köszönetet mond a munkájához nyújtott segítségért a pesti Cornides Dánielnek is. Cornides Grellmann könyvének első kiadásáról értesítette az erdélyi tudóst, Benkő Józsefet,¹⁵ továbbá olyan cigányokról szóló tanulmányok, vagy cigány nyelvtan után érdeklődik, amely még nem jelent meg nyomtatásban.¹⁶ Ezekben az években készült Kolozsvárott az első „cigány-latin-magyar szótár”, Benkő József barátja, Szathmári Pap Mihály, kolozsvári teológus professzor irányításával.

II.

Szathmári Pap Mihály (1737–1812), Szathmári Pap Zsigmond erdélyi püspök fia.¹⁷ Korának legkedveltebb egyházi szónoka, a német, francia, angol, holland, arab, szír, görög, héber nyelvek ismerője. Jelentős, több ezer kötetes könyvtára volt, állományában ritkaságokkal, unicumokkal,¹⁸ továbbá érem-, felirat-, és régiséggyűjteménye.

Peregrinációs úton 1760/65 között járt Genfben, Utrechtben és Leydenben. Tanárai közül ugyanazokat emelhetjük ki, mint Vályi István esetében, sőt J.J. Schultens, a leydeni akadémia akkori régense barátjává fogadta.¹⁹ Több holland tudományos pályázat díjazott résztvevője, (pályamunkáit ki is nyomtatták).

Tagja az erdélyi országgyűlés irodalmi bizottságának, s a magyar nyelv-művelő társaság alapszabályait kidolgozó bizottságnak.

Szathmári Pap Mihály cigány szójegyzéke fent vázolt tudósi pályájába illeszkedik. A szójegyzék születéséhez pedig a közvetlen indíttatást akár Cornides Dániel fentebb említett levele is jelenthette.

Szathmári Pap számára Wályi Istvánnak a cigányok eredetét illető felfedezése Grellmann könyvének, vagy Székely Sámuel levelének az „Anzeigen”-ben való megjelenése előtt is ismert lehetett. Kettejük leydeni tanulmányait csupán hat-hét év választja el egymástól, és ha Wályi beszámolt megfigyeléséről professzorának, J.J. Schultensnek, ez minden bizonnyal szóba került Szathmári Pap és Schultens mindennapos beszélgetésein. Wályi almási lelkeszsége idején sem került a magyar szellemi élet perifériájára, rendszeresen levelezett a debreceni Weszprémi Istvánnal is,²⁰ numizmatikai érdeklődéséről „Római Imperatorok Tüköre” (Pozsony-Kassa 1778) című munkája vall. De Wályi tudós tevékenységének Szathmári Pap előtti ismertségét egyértelműen mutatja, hogy a kolozs-vári kéziratos cigány szójegyzékben, a „vocabularium” készítőjének, Szathmári Pap tanítványának, a cigány származású „civis togatus” Vistai Fekete Mihálynak írásától idegen írással (Szathmári Pap kezétől?) száznál több malabári és hindi szó került bejegyzésre.

A szójegyzék ismertetése eddig nem történt meg, kutató is ritkán forgathatta.²¹ Első említését (ahogy ezt a kézirat címlapján lévő későbbi bejegyzésben olvashatjuk) Beregszászi Pálnak „Über die Aehnlichkeit der Ungarischen Sprache mit den Morgenlandischen” (Leipzig 1796) című művében találjuk.²² Beregszászi soraiból kiderül, hogy a szójegyzék 1790 körül készült, s mint azt Vekerdi József a Beregszászi által idézett néhány szó alapján megállapítja, erdélyi magyar cigány nyelvjárásban.²³

A kézirat újrafelfedezése Markovics Sándornak köszönhető.²⁴ A József főherceg cigány nyelvtanának Ponori Thewrewk Emil által szerkesztett „Irodalmi Kalauz”-ában előrejelzett monográfiát azonban Markovics nem készítette el.²⁵ Későbbi cigánykutatóink, úgy tűnik, már nem vették/vehették kézbe a szójegyzéket. Vekerdi Józsefnek idézett művéből arra következtethetünk, hogy Vekerdi is annak csak a Beregszászi által hozott helyeit ismeri.

A kézirat címe: „Vocabularium Zingarico. – Latinum et Hungaricum. Quod fieri fecit, curiositatis caussa, Michaël Pap Szathmári. per Michaëlem Farkas, alias Vistai natum Zingarum, Collegii nostri, per aliquot Annos Civem Togatum”. Terjedelme 41 folio.

A kézirat lapjai közé vannak fűzve a következő, valamivel kisebb méretű műnek egyes lapjai: „Primitiva Lingvae Latinae Vocabula e Christophori Cellarii Libero Memoriali. in vsum infimarum Classium puerillium excerpta. Claudiopoli, Impress. Per Josephum S. Pataki, Anno 1768”.

A szójegyzék készítője Cellarius „Vocabula”-jának minden szavát sorszámmal látta el, és ahol a kéziratos lap terjedelme azt megengedte, mindjárt szemközt a szótár lapjaival, megadta a latin szónak cigány megfelelőjét. A kézirat végén a „leltár” is szerepel: „A.178 b.52 c.270 d.56 e.33 f.169 g.60 h.49

i.67 l.129 m.126 n.67 o.57 p.241 q.16 r.66 s.254 t.108 v.156 / 2148 szók és phrasisek”.

A 2148(!) cigány szóhoz vegyük hozzá a több százra tehető, idegen kéztől származó kiegészítést, amely más cigány dialektusból, valamint a malabáriból és a hindiből veszi példáit. Mint korábban már jeleztük, a malabári szavak forrásaként nem tudunk másra gondolni, mint Wályi szójegyzékére (ő maga 1781-ben meghalt), amelynek kézírata ezek szerint eljutott Szathmári Pap Mihályhoz, s abból Szathmári Pap legalább jegyzeteket készíthetett.

Ugyanattól a kéztől „Magyar és Indost szok” cím alatt rövidke (17 szavas) szöszedet is található. Már ebből is kiderül a hindi szavak forrása: a 17 magyar szó mellett három német főnévnek (Gans, Soldat, Warm) a hindi megfelelője is megtalálható (Hans, Tsoldar, Gorm), olyan alakban, ahogyan az a Grellmann könyvében lévő cigány-hindi-német szójegyzékben olvasható²⁶ (de Grellmann nem hoz malabári szavakat!). Továbbá a magyar „száz” és „ezer” szavak hindi párjának alakja is azonos a Grellmannnál szereplőkével (Hestra, Házár). Hogy Szathmári Paphoz eljuthatott Grellmann könyve, azt (más forrás – pl. könyvtárának jegyzéke – híján) Benkő Józseffel váltott levelei alapján is gondolhatjuk: leveleik visszatérő témája az új szakkönyvekről szóló híradás is, hogy hol, hogyan lehet azokhoz hozzájutni.²⁷ A fentiek indokolják tehát, hogy úgy véljük: az idegen kéztől bejegyzett szavak Szathmári Pap Mihálytól származnak.²⁸

Jelen tanulmányban csupán a figyelmet akartuk felhívni a szójegyzékre, mint immár tanulmányozható tudománytörténeti és nyelvészeti különlegességre, valamint létrejötté hátterének felvázolásával arra is igyekeztünk rámutatni, hogy a cigánykutatás kezdetei egyértelműen prótestáns környezetbe kötődnek.²⁹

III.

*Szemelvények a szójegyzékből.*³⁰

Caco, avi, atum, are . Ganéjlok.	Chinyáv. Perf. Chingyom. Sup. Chindo. <u>Mal: passang.</u>
Campus, i,m.2. Mező	Mál# Mező. Ph.Pe malhomász A mezőre voltam #Akm
Capio, cepi, captum capere 3. Fogom, kapom.	Nyikeráv Perf. Nyikergyom Sup. Nyi- keripo <u>Malab: Pagang.</u>
Cogito, avi, atum, are 1.	Gondináv. Gondolkodom. <u>Malabar.</u>
Gondolkodom, gondolom.	<u>fikir, berfikir, kira-kiradalam.-hári.</u>

Cras. (Adverb.) Holnap.	Teisze. Holnap. Teisze pa mol. Holnap bort iszom.# <u>#Malabarice: essoc cras. holnap.</u>
Dico, avi, atum, are. 1. Szentelem, ajánlom.	Phenav. Mondom. Per. Phénygom. Sup. Phéndo. <u>Mal.catta, catta-catta</u>
Dominus, i,m.2. UR,gazda.	Ráj. Dominus, Sztepinosz, Gazda. <u>Malice: Than.</u>
Duo, ae, o, (Plur.) Kettő.	Duj. Kettő. <i>Malabarice dua.</i>
Fero, tuli, latum, ferre.3. Hozok.	Anáv. Hozok. <u>Malab.bava.</u>
Fortis, e, 3. Erős, bátor.	Vogyam Bátor Barovogyihimu[?] Bátor vagy# <u>#Fortis Malabarice brani</u>
Frango, fregi, fractum, frangere. 3. Töröm, meg-rontom.	Phágéráv. p. Pháglyom sup. Phanglo inf. Págludo Töröm# <u>#frango malabarice: persia</u>
Frenum, i,n.2. Zabola.	Zábolá – Zabola <u>Malab: kecang-couda</u>
Fur, is,m.3. Lopó.	Tsor. – Lopó Dáro tsor hin kádá. Nagy tolvaj ez. <u>Malab.tsjouri,</u> <u>mentsjouri furtum facere</u> <u>Fur.is.malab. Dalam m.dalamnja f.</u>
Gravis, e,3. Nehéz, fontos, derék, alkalmas.	Phánor Nehéz phárp mónus hin kádá Nehéz Er[?] ez# <u>#gravis malaice: barát</u>
Habeo, ui, itum, ére. 2. Birok véle, vagon.	Mundrohin. p. mhósz. Bírok vélle. <u>mal. adda</u>
Iaceo, ui, ére. 2. Fekszem.	Poslyuváv – Fekszem Szo páslyosz Mit fekszel <u>Mal. sandal, basandal.</u>
Ignis, is, m. 3. Tűz.	Jág# Tűz <u>#Jál, jágo. Hindosz. Ag.</u>
Iudico, ávi, átum, áre. 1. ítéletet tészek, meg-ítélem.	Tsugy ekináv. Meg ítéllem <u>Tarnatanice: Gogouta [?]</u>

Iurgor (iurgo) átus sum (Dep.) 1.	Dumahá dávmán Beszédel veszekedem
Sémbelődöm, beszéddel veszekedem	<u>Mal: gousár, bagousár.</u>
Lego, legi, lectum, legere. 3. Szedek, olvasok, választok.	Genáv. Szedek, olvasok. <u>mal. batsja, membatsja</u>
Liber, ri, m.2. Könyv.	Lil.könyv. <u>Mal: kirab,sourár</u>
Luna, ae, f.1. Hold.	Tshomi# Hold <u>Hindost. Meina.</u> <u>#Tsemut. Mrasa.</u>
Magnus, i,m. 2. Nagy.	Bahro. Nagy. <u>Malabarice: besár.</u>
Mater, ris, m.3. Anya.	Daj.# Anya kadehin ..idaj. It van annyád. <u>#Daju. Dajo.</u> <u>Hind: Ma.</u>
#	<u>#Memoria. Rikevela. Hind. Ehad.</u>
#	<u>#Milliare. Jemia[?] Miga. Hind. Koss.</u>
Milvius (Milvus) i,m.2.	<u>#kangész, kányák #Viknia</u>
Modus, i,m.2. Mód, mérték, határ.	Modosz. # Mód, mérték, határ, <u>#Arti, Gosuro, Hindost. Gustur.</u>
Mors. tis, f.3. Halál.	<u>#Meripo Halál.</u> <u>#Merla. Hind. Mordanj. Mot.</u> <u>Mortuus, a, um Mojas. Hind. Mua. Vakka.</u>
Mulier, ris, f, 3. Aszszony.	Manusnyi Aszszony <u>malab. parampouan.</u>
Multus, a, um, Sok.	<u>#Butt Sok #Behir. Hind. Pot.</u>
Nasus,m (Nasum, i,) n 2. Orr.	Nach. Orr. <u>Nák. Hindost. Nakk.</u>
Nates, ium, (plur.) f.3. Far, alfel-pofa.	<u># Fárá Far, alfel pofája</u> <u>#Gév. Buhl. Hind. Isutter [?].</u>
Nemo, inis, c.3. Senki.	Chajtsino Senki <u>Mal. tida siappa. sa-orang.</u>

Nomen, inis, n.3. Név.	Náo. #Masc.[?] 2. Név. <u>#Lave. Hind. Nom.</u>
Nox, ctis, f.3. Éjtszaka. Éj.	Ratyi. f. 1. Étzaka. <u>Rastgin. Rat. Hindost: Rate.</u>
Nux, cis, f.3. Dió, Dió-fa, minden kemény-hajú-gyümölcs.	Achor #Dió <u>Malabarice soucar. #Pehenda.</u>
Obliviscor, oblitus sum, obli- visci (Dep.) 3. Elfelejttem.	Bisztáv. P.gyom, S.men, I tunó Elfelejttem. <u>malaice: loupa.</u>
Oculus, i,m.2. Szem, bimbó.	Jách. #Szem, bimbó. #Aok. Jaok, Jaka. <u>Po.Aran. Hind: Avk.</u>
Odor, oris, m.3. Szag.	#Sung lipo. Szag. <u>#Sung. Hind.Sunkh.</u>
Onus, eris, n.3. Tereh.	Haripo. Tereh. Paro, Birda. <u>Hind. Bharr. Birz. Zumma.</u>
Opus, eris, n.3. Munka.	#Butyi. f.1. Munka. <u>#Burin. Hind. Kar. Kam.</u>
Oro, ávi, átum, áre 1. Kérek, szólok.	Mángáv, P. llyom, S. lo, Inf gle. kérek, szóllók. <u>malab.doa,</u> <u>berdoa, minta. doa.</u>
Os, oris, n.3. Száj.	Muj. #Száj. <u>#Moj. Hind. Mu.</u>
Os, ossis, n.3. Tsont.	Kókálosz. Tsont. <u>Malab. toulang.</u>
Ovis, is, f.3. Juh.	Bákri, #Juh f.1. #Bakra, Bakro, <u>Hind. Bhiri, Bhira, Mindha.</u>
Ovum, i,n.2. Tojás.	Andro, #Tojás <u>Malab.teloor</u> <u>#János. Garum.</u>
Panis, is,m.3. Kenyér.	Mandro. #Kenyér. <u>#manra, maro, malum. Hind. Rutj.</u>
Pater, tris, m.3. Atya.	Dad. #Atya. <u>#Dade, dadi. Hind. Bab.</u>

Pauci, cae, ca,	Kevesen,	#Frimi, kevesen. Frimi manusá. Kevés ember. #Pisla. Hind. Joro
<u>Paupertas, atis</u>		<u>Tsorori. Hind. Gerisi, konkatyi.</u>
<u>Patruelis, is</u>		<u>Kako. Hind. tsetserabais.</u>
<u>Patruus, i</u>		<u>Dades krupral. Hindost. Tsatsa. m. Tsatsi. f.</u>
Pectus, oris, n.3.	Melly, szív.	Kolyím. #Melly, szív. #Kelin, Hindost. Tsatti.
<u>Pecunia, ae.</u>		<u>Love, Lôve. Hind. Pejsa.</u>
<u>Pepo, onis,</u>		<u>Herbuzho. Hindost: Terbus.</u>
<u>Pepa, ae.</u>		<u>Gono Hind.kisza.</u>
Pes, pedis, m.3.	Láb.	Pundro, m.2. #Láb Plur. Pundre malab: cáki. #Piro. Hind. Pauro.
<u>Periculus, i.</u>		<u>Iua, Tzua. Hindost. Iuj.</u>
Piper, is, n. 3.	Bors.	Pipérisz. m.2. #Bors. #Peperi. Hind: Miritz.
Pirum, i, n.2.	Körtvély.	#Ambrol[?] f.1. Körtvély. #Brohl. Hindost. Prohlo.
Piscis, is, m.3.	Hal.	Mátsho n.2. #Hal #Tzefniakro. Mulo, Matsu, Hindost: Mutsli.
Pluma, ae, f.1.	Pelyh, pih, tollatska.	#Porápihesz Plur. f.2. Pelly. #Por.For. Hind. Purr. Por.
Plumbum, i, n.2.	Fekete-ón.	#Kalo Artsits. n.2. Fekete ón #Mollivo. Hind. Mulva.
<u>Pluvia, ae.</u>		<u>Brisint. Brechindo. Hindost: Birrsat</u>
<u>Poculum</u>		<u>Bechari. Hind. Piala. tsosi.</u>
<u>Pollex, cis</u>		<u>Gazdho: Paltzo. Hind. Anguta.</u>

<u>Porcellus.</u>	<u>Balora.</u> <u>Hind. Surbatsa.</u>
<u>Potens, tis.</u>	<u>Sorlo.</u> <u>Hind. Icura.</u>
Precis, i,em,e. (Def.) f.3. (plur.) preces, um. Kérés, könyörgés.	#Manglipó kodél. kérés, könyörgés. #Mangava <u>Hind. Vrizi.</u>
Princeps, ipis (Subst.) m.3. Fedejelem.	Mujalo #Fejedelem. #Raja m. Raji f.
Proceres, um (pl.) m.3. Elöl-járó Fő-rendek.	Bareraja Elöl járó Fő rendek <u>Tarnatanice: Bobato.</u>
Procul (Adverb.) Meszsze	Dur. #Mesze[!] Dur hin. Mesze van. # <u>Hind.Isaura.</u>
<u>Principatus, us.</u>	<u>Ráz.</u> <u>Hind. Raz. Sudardj.</u>
<u>Profundus a.um.</u>	<u>Gor.</u> <u>Hind. Gehera.</u>
Puer, i.m.2. Gyermekek, inas.	Ráklo. #Gyermekek, inas. <u>Mal.annák.</u> #Tsovo. Tsab(<u>Hind. Lirka</u>). <u>Tsabe.</u> <u>Tsavo. (Hind. Tsonka.)</u>
<u>Puella. ae.</u>	<u>Tse. Tsai.</u> <u>Hind. Tsukuj.</u>
Pulex, icis, m.3. Balha.	Pusum. #Balha. f.1. # <u>Pusán</u> <u>Hind. Pise.</u>
<u>Quaestio.</u>	<u>Puszjum.</u> <u>Hind. Soval.</u>
Rana, ae.f.1. Béka.	Sámbá. f.1. Béka pl. Sámbész. Békák. <u>Hind. Beng. Mendouk.</u>
Res, ei, f.5. Dolog, jószág.	Butyi, #Dolog jószág. <u>Hind Tsijs.</u> # <u>Daga.</u>
<u>Responsio.</u>	<u>Pen.</u> <u>Hind. Bin. Jivah.</u>
Ros, ris, m.3. Harmat.	Bruma. f.1. #Harmat. # <u>Mrasa. Osch.</u> <u>Hindost. Osh.</u>
Sanguis, inis. m.3. Vér.	Rát. n.3. Vér. <u>Hindost. Lohu.</u>

<u>Sapo[r], onis.</u>	<u>Sapuni. Hind. Savin.</u>
<u>Scientia, ae.</u>	<u>Síkervava. Hindost. Talima.</u>
Scindo, scisi, scissum, scindere, scissum 3. Metszem.	Tshináv phranavad P.gyom, S.do, Metszem. <u>Mal: iris. iris-acan.</u>
<u>Sclopetum.</u>	<u>Puska. Banduk. Hind. Sarduk.</u>
Scribo, scripsi, scriptum, scribere 3. Irok	Imnáv, P.gyom, S.do, I.mén, Irok <u>Mal: toulis, menoulis.</u>
Scutica, ae. f.1. Ostor, korbács.	Tsuknyi, korbátsá. f.1. #Ostor. <u>#tsupni. Hind. Tsabuk.</u>
Securis, is. f.1. Fejsze, szekerce.	Fovér. n.3. #Fellysze. <u>#Fober. Hind. Kulkhari.</u>
Sédeo, sedi, sessum, sédére. 2. ülök	Besáv. p. Beslom. S. Beslo. ülök. <u>Mal: doudoc. berdoudo.</u>
<u>Sedes, is</u>	<u>Skaurpin. Hind. Tsukire</u>
Senex, is, n.3. Vén, öreg.	Phuro, phuri, phuro #Vén, öreg. <u>#Puro. Hind. Purana</u>
<u>Senectus, tutis</u>	<u>Buda, Purana. Hindost, Potdina.</u>
Séricum, i.n.2. Selyem.	Kes.n.3. #Sellyem, Késuno dichlo Séllyemruha. #Rézh. <u>Hind. Risssem.</u>
Silva, ae.f.1. Erdő.	Véss. n.3. Erdő. <u>Hind. Jungel.</u> <u>custossilvarum. Jagari[.]hiskro.</u>
<u>Simplex, icis</u>	<u>Ajecto. Hind. Ekara.</u>
Sitis, is.f.3. Szomjúság.	Trus, f.1. #Szomjúság. <u>#Truzilo. Hindost. Peas.</u>
Somnus., i.m.2. Álom.	#Szuno, n.3. Álom. <u>Malab.mimpi</u>
Statim (Adverb.) Mindjárt.	Ekh=var vel Mingyárt. <u>Malab: Sasahát.</u>

<u>Stramenutm. i.</u>	<u>Pul. Pos. Hind. Pual.</u>
Stultus, a, um. Bolond.	Bigogyakiro v. Dinyilo n.3. #Bolond #Dumino. Hind. Pagla.
Sus, suis, m.3. Disznó.	Báló n.3. #Disznó. #Bala. Hindost. Pala. Sur.
Templum, i.n.2. Templom.	Changeri f.1. Templom Changri Hindost.musif.]am
Tenuis, e. 3. Vékony.	Száno. f szányi #Vékony #Sano. Hindost. Sokano.
<u>Tentorium</u>	<u>Tsater, Chör. Hindost. Tsáter.</u>
<u>Timpanum. i.</u>	<u>Tombun. Hindost. Tumbur.</u>
Tollo, sustuli, sublatum, tollere Fel-emelem, el-vésem, meg-ölöm.	Andrekodé mikáv, p.llyom s.lo Mal.naic.
<u>Totus, tota, um.</u>	<u>Zelo. Hind. Sumutsa.</u>
Triticum, i.n.2. Búza.	Gyiv. m.2. #Buza #Jiv. Hindostanice: Giuw.
<u>Tumba. ae.</u>	<u>Gowr. Hind. Khir, vel kihr.</u>
Tussis, is, f.3. Hurut, köhögés.	Hászápo. Ghas. <u>Hnd.kassi.</u>
Vacca, ae. f.1. Tehén.	Gurunyi f.1. #Tehén. #kurkumni. Gurongars. Hindost. Gaj.
Udus, a,um Nedves, vizes.	Csindo, pányálo. #Nedves, vizes. #Kindo. Hind. Binge.
<u>Venator, oris.</u>	<u>Vezheskro. Hind. Seggar.</u>
<u>Venerandus. a. um.</u>	<u>Soker. Hind. Issekta. Hákabar.</u>
Venter, ris, m.3. Has.	Pebr. Has n.2. <u>Hind. Pitch.</u>
Ventus, i.m.2. Szél.	Bálvál. f.1. #Szél Bear. Hindost.Beiár.

Verbum. i.n.2. Szó.ige.	#Gáv, n.2. Szó, ige #Láb. Alo. Hind. Bat. kelam.
<u>Verus, a, um.</u>	<u>Tsa. Hind. Sutsa.</u>
Vicus, i.m.2. Utsza, falu.	Ulitzá, Utza. Gav #falu n.2. #Gave, Gal, Iegag. Hind. Gakw. Busti
Viduus, a,um. Özvegy, meg-fosztatott.	#Veduon Özvegy #Pevli. Hind. Rhenduj. Rand.
Vigil, is, o.3. Vigyázó, Strása.	#Strasá. Vigyázó. Sztrazirz. #Massób. Hind. kabirdar.
<u>Vigilo. avi.</u>	<u>Sentinilla. Hind. Para. Tsokki.</u>
Vinum. i.n.2. Bor.	Mol. f.1. Bor <u>Hindost. Angur. Schrab.</u>
Vir, viri, m.2. Férjfiú.	#Mars, m.2. Férfiú. #Romm. Manus. Gadze. <u>Hindost. Murd. Manus. Adami.</u>
Virgo, inis, f.3. Szűz-leány.	Susi Tákli f.1. #Szűz leány. #Tsek. (Hind. Tsekerin.)
<u>Vita. ae.</u>	<u>Tsivava. Hind. Tiuv. Rathbah.</u>
Vitulus, i,m.2. Borjú.	Bornyuosz #Bornyu. #Varjuhilo. Hindost: Batsera.
Unguis, is,m.3. Köröm.	Köröm. Naj. <u>Hindost. Nouk.</u>
Volo, ui, velle (Anom.) Akarom.	Kamáv. p.gyom. S. lo Akarom. <u>malab. mau.</u>
Vulnus, eris. n.3. Seb.	Duchaipo. n.2. #Seb. #Tsinneben. Hind. Zukkmi. Gatel.
Vultus, us,m.4. Ábrázat.	Ishám. f.1. Ábrázat. <u>Hindost. Gal.</u>
Uxor. oris. f.3. Feleség.	#Romnyi. f.1. Feleség. #Gadsi. Hind. Kassi. Iuru.

JEGYZETEK

1. A kérdésről kitűnő áttekintést nyújt: Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon.* (Budapest, 1973) című könyvének bevezetése.
2. Az első keresztyéneknek írt héber nyelvtan (Conradus Pellicanus, 1504) után két évvel adta ki Reuchlin a magáét David Kimhi nyelvtanára alapozva.
3. Elija Levita, vagy Eliás ben Áser (1468–1549), nagy hatású nyelvész, héber grammatika (Hábáchur. Róma 1518) és arámi szótár szerzője. Sebastian Münster és Paulus Faginus egyaránt Levita tanítványa volt.
4. E témáról lásd Leslie McFall: *The Enigma of the Hebrew Verbal Systems* című művét (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Ószövetségi Tanulmányi Füzetei. Debrecen, 1989. Ford.: Fekete Csaba). Judah ibn Kuraish 9. századi, Észak-Afrikában élt nyelvész és lexikográfus, az első olyan ismert nyelvész, aki a sémi nyelveket egymással összehasonlítva vizsgálta, és valószínűleg poliglott szótárt készített. Juidah ben David Hayyuj 10. századi spanyol-zsidó nyelvész, a „a héber grammatika atyja”, e tudományág alapjait mai napig az ő művei jelentik. Ibn Janah 11. századi szintén spanyol-zsidó tudós, fő műve a „Kitab al-Tankih” („az aprólékos kutatás könyve”), a héber szókincs és nyelvtan első teljes összefoglalása.
5. G. Henk van de Graaf, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795.* Kiadja: Egyetemi fokú Protestáns Teológiai Intézet 1979 148. l. A XVII. századot jellemezve: „Nem volt ritka látvány az olyan asszony, aki héber bibliával felfegyverkezve indult templomba. A héber nyelv tanulmányozásának lendülete nagyrészt a hollandiai zsidó tudomány hatásának köszönhető.”
6. Goldziher Ignác, *Adalékok a keleti tanulmányok magyar bibliográfiájához a múlt században.* EphK. 4. (1880), 113–129. l.
7. Lásd a Pallas Lexikonban Wlislöckinak „cigányok” szócikkét.
8. A tárgyalt téma legújabb és legteljesebb áttekintése: Vekerdi József, *A magyarországi cigánykutatások története.* Debrecen 1982. (Folklór és Etnográfia 7.)
9. Ld. Szinnyei XIV. 1425. Nem lehetünk biztosak abban, hogy Wályi – ahogy Vekerdy József írja – a debreceni Kollégium diákja lett volna. Az anyakönyvben két „Váli” Istvánal is találkozunk, de az egyik 1726-ban, a másik 1764-ben subscribált.
10. Van de Graaf i.m. 173. és 175. l.
11. Székely személyéről, és Wályival való kapcsolatáról ld. Ercsey Előd Wályiról szóló írását: „Egy Komárom megyei tudós a felvilágosodás korából.” Új Forrás 1971. 1. szám, 72–82. l.
12. *Allergnädigst-privilegierte Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern, V–VI. Jahrg. 1775–76.* 87–88. l.
13. *Historischer Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa, und dessen Ursprung.* Von H.M.G. Grellmann d.W.D. Zweyte, viel veränderte und vermehrte Auflage. Göttingen, bey Johann Christian Dietrich. 1787. Első kiadása megjelent Dessau és Lipcsében.
14. Grellmann i.m. 280. l. Az „Anzeigen”, tudomásom szerint, Magyarországon (közkönyvtárakban) el nem érhető, s Grellmann könyve is ritkaságnak számít.
15. Benkő József levelezése. Kiadja: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete 1988. 194. l. Cordines Dániel Benkő Józsefnek Marosvásárhely, 1783. szeptember 19.
16. „Habesne documentum aliquod de Zingaris. quod typis nondum vulgatum sit? Si habes, ut id mecum communicates, summis abs te contendo precibus. Grellmann non ita pridem de Zingaris librum in ovo Gottingae edidit, mihi tamen nondum visum. Grammaticam linguae Zingaricae sicubi nanciscerer, nae ego mihi gratularer impense.”
17. Szinnyei X. 345–351. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp., 1977. 576–577. Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története I–III.* Kolozsvár, 1905. II. kötet. 71–88. l.

18. Minden könyvébe beírta jelszavát: Est Deus in coelis.
19. Benkő J. levelezése 250. l. (Szathmári Pap Mihály Benkő Józsefnek, 1785. március 14.): „...az akkori Regens Schultens Jakab, a'ki nékem különös Jó Uram, sőt bizony Barátom volt; (mert egy nap 3. esztendők alatt alig tölt el, hogy vagy ő nállam, vagy én nálla ne lettem volna)...”
20. „Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia.” ford. Kővári Aladár. Második száz. Második rész. Bp. 1968. 376. l.
21. Valaha az Erdélyi Múzeum birtokában volt, annak felszámolása után a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárába került, a jelzete: Ms 370.
A kolozsvári kéziratárakban végzett kutatómunkánk támogatásáért itt mondunk köszönetet a debreceni KLTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára osztályvezetőjének, Korompai Gábornénak.
22. 132. l. jegyzete: „Die hier nach Magyarischer Orthographie angeführten zigeunerischen Wörter und Redensarten habe ich einem meiner Gönner Herrn Pap von Szathmár Professor zu Clausenburg in Siebenbürgen zu verdanken. Der gedachte Gelerhte hat die Güte gehabt mir solche aus dem kleinen Lateinisch-Zigeunerischen Wörterbuche mitzutheilen, das er vor einigen Jahren durch Michael Farkas, einen geborenen Zigeuner, der daselbst bis zur Philosophie studierte, hat verfertigen lassen.”
23. Vekerdi i.m. 2.l. Vekerdi a jegyzetben még hozzáteszi: „Vistán ma is ezt a cigány nyelv-járását beszélük”.
24. Nyelvész, magyar és német szakos tanár, 1880–1887 között a Nemzeti Múzeum könyvtáránál gyakornok, majd a győri főreáliskola tanára. A cigány nyelvvel, úgy tűnik, egy tanulmányában foglalkozott csupán (Czigány szók a magyarban. Magyar Nyelvőr, 1886).
25. „Czigány nyelvten. Románo Csibákero Sziklaribe. Írta József Főherczeg. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1888.” 303. l.
26. Grellmann i.m. 286. skk.
27. Szathmári Pap Mihály 1787. szept.8-án kelt levelében hosszú listát küldve, többek között az orientalista J.D. Michaelis könyvének megvételére kéri Benkőt.
28. Eddig nem volt módunk Szathmári Pap más kéziratban található írásával összevetni a bejegyzéseket, és az sem biztos, hogy az összevetés megnyugtató eredményt hozna.
29. Bár tanulmányunk tárgyához nem kapcsolódik, de utalni indokolt Verestői Györgyre, Vásárhelyi K. Péterre, Uri Jánosra, Kalmár Györgyre, Decsy Sámuelre, Körösi Csoma Sándorra, akik kolozsvári, debreceni, sárospataki, nagyenyedi diákévek után hasonló (leydeni, göttingeni, illetve oxfordi) indíttatással fordulnak a keleti nyelvek felé.
30. A kiemelések Szathmári Pap Mihály keze írását jelölik.

**DE ERUDITIONE PROTESTANTIUM ET
STUDIORUM ZINGARICORUM INITIIS**

**MICHAELIS PAP SZATHMARI VOCABULARIUM
ZINGARICO – LATINUM ET HUNGARICUM**

Constat grammaticos medii aevi Iudaeos in arte, quam nos grammaticam comparativam nuncupamus, praeter alios floruisse, quorum eventus et viri Protestantium eruditissimi (Münster, De Dieu, Castellus, Albertus Schultens) sibi arripere nec non renovare potuerunt. In Batavorum academiis Lugduni imprimis et Ultrajecti litteras Hebraicas studiis orientalibus quoque ditatas invenimus, quo loco (Lugduni) et noster Stephanus Walyi peregrinorum Hungarorum more litteris studens optimis gentem Zingarorum ex India esse ortam agnovit primusque eius rei mentionem apud viros doctos fecisse videtur. Nam linguam Zingarorum linguae Malabaricae comparavit, comparatasque inter se esse cognatas invenit. Illius vocabulo, quod nostra iam aetate nusquam reperitur, utebatur professor Theologiae in Collegio Claudipoliensi Michael Pap Szathmari (1767–1805) in suo vocabulario Zingarico-Latino et Hungarico, quod hic aliquot locis notum facere omnibusque optimo iure commendare nec non in medium proferre possumus.

ADATTÁR

EGY MILTON KÖTET ERDÉLYI JÁNOS KÖNYVTÁRÁBÓL

A Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveinek átvizsgálásakor került elő John Milton az angol nép védelmére írt pamfletjének egy példánya.¹

A kötetben a következő possessori nyomok találhatók:

I. Accessit Libris Sigism.[undi] Tóth Pápay Ex B[iblio]theca Samuelis Tóth Pápay 1823. (Első kéz írása). II. Erdélyi Jánosé. (Második kéz írása). III. A S.[áros] Pataki Állami Tanítóképezde. (Hosszú bélyegző lenyomata). Tóth Pápay Zsigmondról egy adatot sikerült találni; a Sárospataki Kollégiumi Könyvtárban őrzött, 1812-ből való „Nótás könyv” tulajdonosa volt.² Tóth Pápay Sámuelre vonatkozó kutatásom eredménytelenül zárult.

Erdélyi János possessori bejegyzése keltezetlen, de valószínűleg ő lehetett a második a tulajdonosok sorában. Könyvtárának állományáról egy rövid cikkből lehet tájékozódni³, amely azonban éppen angol illetve latin nyelvű könyveiről nem közöl adatokat.

A tárgyalt példány hátsó védőlapján egy latin vers található, fekete tintával, kalligrafikus írással jegyezték be. Szövege a következő:

Manibus Miltonis

Regum Potestati infensi dum
Cineres ejus Maussoleo inferrentur:
Augusti Regum Cineres Sanctaequ favillae
Parcite quod vestris infensum Regibus olim
Sedibus infertur nomen, liceatqu, supremis
Funeribus finire Odiat Mors obruat Iras.
Nunc sub Foederibus coeant feliciter una
Libertas et Jus Sacri inviolabile Sceptri
Rege sub Augusto fas sit laudare Catonem.

JEGYZETEK

1. MILTON Joannes: Pro populo Anglicano defensio contra Claudii Anonymi, alias Salmasii, defensionem regiam. Londini, 1651, typis Du-Gardianis. [18], 244 ff. 8° Raktári száma: 753.543
2. BÖRZSÖNYI József: A Tiszáninnen Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. Bp., 1986. 236.
3. T. ERDÉLYI Ilona: Erdélyi János könyvtára az 1840-es években. Magyar Könyvszemle, 1978, 268–279.

A KÖNYVTÁR ÉLETÉBŐL

**A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM EGYETEMI ÉS
NEMZETI KÖNYVTÁRA AUSZTRIA GYŰJTEMÉNYÉNEK
MEGNYITÓJÁN ELHANGZOTT ÜNNEPI BESZÉDEK
DEBRECEN 1993. OKTÓBER 20.**

ERÖFFNUNG DER ÖSTERREICH-BIBLIOTHEK AN DER LAJOS-KOSSUTH-UNIVERSITÄT DEBRECEN, 20.10.1993

Sehr geehrte Damen und Herren!

Zunächst darf ich Ihnen die besten Grüße und Glückwünsche des Herrn Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten Dr. Alois Mock zur Eröffnung der Österreich-Bibliothek an der Lajos-Kossuth-Universität überbringen.

Er bedauert es sehr, wegen politischer Verpflichtungen nicht selbst anwesend sein zu können.

Ich erinnere aus diesem Anlaß an jene Grundsatzerklärung, die Dr. Mock am 9. November 1989 vor dem österreichischen Parlament abgegeben hat. Er sagte damals:

„Für Österreich ist die Unterstützung der Reformprozesse in unserer Nachbarschaft eine moralische Pflicht, die auch unserer geschichtlichen Verbundenheit mit diesen Völkern ... entspricht.“

Dr. Mock, Vizekanzler Erhard Busek und die österreichische Bundesregierung ließen es nicht bei schönen Worten bewenden. Das Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten unterstützt seither u.a. die Einrichtung von Österreich-Bibliotheken, Dr. Busek schuf den Ostfonds für wissenschaftlichen Austausch. Die entsprechende Vereinbarung mit Ungarn hatte Beispielscharakter.

Ich erinnere mich gut, als der damalige ungarische Kulturminister Ferenc Glatz nach Wien kam und bat, ihm beim Ersatz des Russisch-Unterrichts durch Deutsch-Unterricht zu helfen. Innerhalb von zwei Monaten haben wir damals 60 österreichische Lektoren bereitgestellt. Wir waren selbst vom Erfolg unserer Bemühungen überrascht.

Ich glaube daher nicht, daß es nur ein Gefühl der moralischen Verpflichtung war, die diese und viele andere Nachbarschaftsaktionen österreichischer Institutionen und Privatpersonen in den letzten vier Jahren auslöste. Ich bin mir sicher, daß die Sympathie zu unserem Nachbarn, die alte und die neue, ebenso motivierend gewirkt hat.

Es war uns daher ein Anliegen, die Erstausrüstung der Österreich-Bibliothek hier in Debrecen nicht nur an der Bedeutung und am Profil der Lajos-Kossuth-Universität, sondern auch am Stellenwert unserer bilateralen Beziehungen zu messen.

Ich darf Ihnen auch die Grüße der Österreichischen Nationalbibliothek überbringen, die sich von ihrer Aufgabenstellung her in besonderer Weise mit den Österreich-Bibliotheken verbunden fühlt.

Im Kuppelgewölbe des Prunksaals unserer Bibliothek ist neben Maximilian I. auch Matthias Corvinus verewigt, der ebenso ein Förderer der Wissenschaft

und großer Büchersammler war. Er ist dort verewigt, obwohl er etwas mehr als hundert Jahre davor Wien erobert und dort residiert hatte. Die Beziehungen zwischen Wien und Budapest kannten eben nicht nur eheliche Harmonie. Wir werden 1994 im Prunksaal eine Ausstellung den wechselvollen Beziehungen unserer beiden Länder widmen und dabei unsere reichen Hungaricabestände zeigen. Die Ausstellung wird heißen: „K.u.K. – Kontakte und Konflikte einer Beziehung“.

Vor acht Jahren erschien im Residenz-Verlag in Salzburg das Buch „A Szív Segédigéi” (die Hilfsverben des Herzens) von Péter Esterházy. In diesem Buch zitiert Esterházy Jorge Luis Borges:

„Alle Sprache ist ein Alphabet aus Zeichen, deren Anwendung eine den Gesprächspartnern gemeinsame Vergangenheit voraussetzt.“

Ein allgemein gültiger Satz, der für die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn in besonderer Weise Gültigkeit hat.

Ich denke an dieser Stelle dankbar an György Sebestyén, den liebenswürdigen und vornehmen, unermüdlichen Vermittler zwischen österreichischer und ungarischer Literatur und langjährigen Chefredakteur des Magazins für europäische Zusammenarbeit Pannonia. Gemeinsam mit dem ungarischen Redakteur, Németh, hat Sebestyén Mitte der 70er Jahre die Zeitschrift bei der sowjetischen Agentur für Autorenschutz, WAAP, in Moskau vorgestellt. Die Verblüffung der sowjetischen Funktionäre über die Selbstverständlichkeit dieser systemüberschreitenden Aktion war offensichtlich.

Die Einrichtung von Österreich-Bibliotheken in Ungarn, Debrecen, ist bereits die vierte, ist daher mehr als ein Informationstransfer und ein Akt der Auslandskulturpolitik. Ich bin überzeugt, daß unsere ungarischen Freunde genauso handeln und denken würden, wären sie in unserer Situation.

Ich möchte die Eröffnung dieser Bibliothek auch verstanden wissen als einen Akt der Dankbarkeit und der Referenz gegenüber dem ungarischen Literaturschaffen.

Als ein Akt der Dankbarkeit für die vielen hervorragenden Übersetzungen österreichischer Autoren ins Ungarische und deren Rezeption in den letzten Jahrzehnten.

Als ein Akt der Referenz vor der ungarischen Literatur.

„Wie Moses einst mit seinem Volke
umhergeirrt im Wüstenmeer

.....

den Dichter, das erleuchtend schreite
dem Volk voran nach Kanaan.“

Österreich hat keine Dichter, die wie Sándor Petőfi, Vörösmarty, Arany oder Tompa, ihr Werk der Revolution und der nationalen Unabhängigkeit widmeten. Diese Literatur hatte aus österreichischer Sicht stets etwas heldenhaftes und

tragisches an sich, ganz im Gegensatz zur Gartenlaube – Poesie „im Wien der Jahrhundertwende“.

Nach 1945 begann erneut eine schwierige Zeit für die ungarischen Schriftsteller, die uns Respekt abverlangt.

Es war nicht leicht in jener Zeit, Sprachrohr des Gewissens (Julius Házy) zu sein. Wir haben es miterlebt, wie sich immer mehr Autoren weigerten, sich der verstaatlichten sowjetisierten Kulturpolitik zu unterwerfen und sich in die „Straßenbeleuchtung integrieren“ zu lassen (Zoltán Kodály).

Die Literatur wurde zum herausragenden Symbol für den Widerstand der Gesellschaft gegen den totalitären Staat. Namen wie Gyula Illyés, István Csúrkó, Miklós Haraszti, Árpád Göncz, György Konrád, György Dalos, sind Leuchttürme dieser Entwicklung.

Mit der Referenz vor der ungarischen Literatur meine ich aber nicht nur die Dichter- und Schriftstellerpersönlichkeiten, sondern auch die Literatur selbst. Ich meine z.B. die ungarische Zeitschriftenkultur, ein ungarisches Spezifikum, dem Österreich nichts Gleichwertiges entgegenzusetzen hat:

Ich erwähne die Zeitschriften von Lajos Kassák „Tett (Tat) Ma (heute) Szép Szó (Schöne Welt), um Attila József, Válasz (Antwort) Korunk (unsere Zeit) und vor allem Nyugat (Westen).

Auch nach dem Zweiten Weltkrieg erfüllten Zeitschriften eine wichtige Funktion wie z.B. Valóság (Wahrheit) und Jelenkor (Gegenwart) für die Reformversuche in den 60er Jahren und natürlich die Samisdat-Zeitschrift Beszélő (Sprecher). Das Aufheben des Zeitschriftenwesens nach der Wende ist aus unserer Sicht geradezu phantastisch.

Die Qualitäten der österreichischen Literatur liegen auf anderen Gebieten. Der Leiter des Suhrkamp-Verlages, Unseld, mit dem ich vor kurzem auf der Frankfurter Buchmesse ein Gespräch führte, ist wie viele Literaturkritiker der Ansicht, daß die österreichische Literatur im 20. Jahrhundert bedeutender sei als jene im gesamten übrigen deutschen Sprachraum.

Es wundert daher nicht, daß viele österreichische Autoren auch schon vor der Wende in Ungarn herausgebracht wurden und eine lebhaftere Rezeption fanden. Darunter waren Autoren wie Rainer Maria Rilke, Hermann Broch, Elias Canetti, Ödön von Horváth, Robert Musil, Joseph Roth, H.C. Artmann, Ingeborg Bachmann, Thomas Bernhard, Barbara Frischmuth, Peter Handke, Ernst Jandl, Ilse Tielsch, Peter Turrini.

Allein in den 80er Jahren erschienen in Ungarn sieben Anthologien mit österreichischen Autoren.

Weit weniger gut sah es vor der Wende in umgekehrter Richtung aus. Seit dem Beginn der 70er Jahre erschienen in Österreich nur je eine Anthologie ungarischer Lyrik (herausgegeben von Gerhard Fritsch) und ungarischer Prosa (herausgegeben von A. Brandstetter und G. Sebestien).

Im Mittelpunkt des Interesses stand Peter Esterházy.

Von ihm erschienen vier Romane im Residenz-Verlag.

Etwas besser sah es in den österreichischen Zeitschriften aus. Aber auch hier herrschte ein starkes Mißverhältnis zu Ungunsten Ungarns.

Nach der Wende haben sich auch die kulturellen Kontakte zwischen beiden Ländern merklich belebt.

Von österreichischer Seite werden Stipendien und Preise vergeben und Einladungen ausgesprochen. Auch die Zahl von Veröffentlichungen ungarischer Literatur in österreichischen Literaturzeitschriften vermehrte sich. G. Dalos stellte 1991 für das Wespennest eine Ungarn-Nummer zusammen.

In der Österreichischen Gesellschaft für Literatur und in der Alten Schmiede finden Lesungen und Symposien statt, an denen Autoren wie Dezső Tandori, Péter Nádas, Imre Kertész, Endre Kukorelly, Gábor Németh und andere teilnahmen. Es gibt jährlich Autorentreffen in Wien, Graz oder Szeged. Der Weg für einen literarischen Dialog scheint bereitet. Die Österreich-Bibliotheken in Ungarn könnten dabei eine wichtige Funktion übernehmen.

Dieser Dialog scheint mir wichtig und interessant für Ungarn zu sein, das noch um das „Einswerden von Bild und Geschichte“ ringt, wie es G. Konrád nennt und seine neuen, verbindlichen Symbole noch nicht gefunden hat.

Auch Österreich ist dieser Dialog nach 1989 noch wichtiger und wertvoller geworden, für Österreich, dessen Geschichte in diesem Jahrhundert eine Geschichte der Identitätsbrüche war: 1918, 1934, 1938, 1945, 1955, und von dem noch 1958 gesagt wurde „daß es ein Gebilde sein wie kein anderes in Europa, bestehend aus geschichtlichen und geographischen Koinzidenzen, von keiner nationalen Idee getragen“ (Rudolf Kassner). Erst in den 60er Jahren begann sich das österreichische Selbstbewußtsein zu konsolidieren.

1989 ist auch für Österreich Wende und Herausforderung. Aus der bequemen Ruhe im Schatten des Eisernen Vorhangs wurde Österreich unerwartet wieder mitten unter jene Staaten Mitteleuropas geworfen, mit denen es jahrhundertlang politisch und kulturell eine Schicksalsgemeinschaft gebildet hatte. EG und die deutsche Wiedervereinigung sind weitere Faktoren, die an unserer verfassungsrechtlichen Wirklichkeit nach dem Zweiten Weltkrieg, an Staatsvertrag und Neutralität, aber auch an unserem kulturellen Selbstverständnis rühren.

Aus Anlaß der Eröffnung der Österreich-Bibliothek darf ich dieser ein Abonnement auf die österreichische Bibliographie sowie das Werk „ein Weltgebäude der Gedanken“, die Österreichische Nationalbibliothek, überreichen und wünsche der Bibliothek eine erfolgreiche Tätigkeit.

Der Dialog zwischen Ungarn und Österreich ist wichtig, gerade in unruhigen Zeiten des Umbruchs. Die Österreich-Bibliothek hier in Debrecen an der Lajos-Kossuth-Universität ist ein geeigneter Ort, an dem er stattfinden kann.

Die Österreichische Botschaft, das Österreichische Kulturinstitut in Budapest, werden Ihnen sicherlich gerne bei der Realisierung des Dialogs behilflich sein.

ENTWURF FÜR BEGRÜßUNGSWORTE ANLÄßLICH DER ERÖFFNUNG DER ÖSTERREICH-BIBLIOTHEK IN DEBRECEN

In der Folge der politischen Umwälzungen in der östlichen Hälfte Europas 1989 versuchte Österreich, mit seinen Mitteln beim Aufbau der neuen Staatswesen Hilfestellung zu geben. Auch der kulturelle Sektor – als wichtige Basis für die politische Erziehung und politische Willensbildung – wurde dabei nicht außer Acht gelassen: das Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung z. B. entsandte als SOS-Aktion allein nach Ungarn – und dies war das erste Land – über 40 Lektoren, die an ungarischen Universitäten und Hochschulen – Deutsch unterrichten. Das Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten beschloß – zurückgehend auf eine Idee des Leiters der Österreichischen Gesellschaft für Literatur, Dr. Wolfgang Kraus – die Einrichtung von Österreich-Bibliotheken in den Reformländern.

Seit 1990 wurden nun in all diesen betroffenen Ländern insgesamt über 40 solcher Bibliotheken eingerichtet. In Hinkunft sollen keine neuen mehr aufgebaut, sondern die bestehenden ausgebaut werden. Diese Bibliotheken wurden vor allem an Orten, in denen es keine österreichischen Kulturinstitute gibt, angesiedelt, wo sie in enger Zusammenarbeit mit bestehenden Institutionen – meist der lokalen Universität – zusammenarbeiten und Zentren von Österreich-Forschung werden sollen. Gemeinsam mit dem Kulturinstitut oder auch allein sollen sie Veranstaltungen organisieren, die das Wesen der österreichischen Kultur vermitteln und näherbringen sollen.

Nach Szeged, Szombathely und Pécs ist Debrecen die vierte Österreich-Bibliothek – wenn man eine kleinere Fachbibliothek an der Wirtschaftsuniversität Budapest nicht mitrechnet – die das österreichische Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten Ungarn übergibt. Es ist aber auch die bisher am reichsten ausgestattete. Ihr Wert beträgt ungefähr ÖS 1,2 Millionen. Diese bevorzugte Behandlung ist darauf zurückzuführen, daß die Verantwortlichen in Debrecen sehr konkrete Wünsche äußerten, die wir natürlich gern zu erfüllen trachteten. So wird diese neue Sammlung einige Schwerpunkte aufweisen, die jenen Wissenschaftern und interessierten Laien zugute kommen sollen, die auf den Gebieten Volkswirtschaft, Wirtschaft, Rechtswissenschaften, Sprachwissenschaften und Politikwissenschaften arbeiten. Wo nicht direkt von ungarischer Seite eine Wunschliste vorgelegt wurde, wurde eine Bücherliste von österreichischen Experten zusammengestellt, deren Erfahrung uns die Garantie gibt, daß tatsächlich jene Werke angeschafft wurden, die von den Fachleuten und deren Studenten benötigt werden. Daß darüber hinaus die österreichische Literatur,

Landeskunde und andere Austriaca nicht zu kurz kommen, versteht sich ja von selbst.

Da seit Beginn der österreichischen Lektorenaktion jeweils zwei österreichische Lektoren am Germanistischen Institut der Universität, darüber hinaus derzeit noch zwei weitere an der Pädagogischen Hochschule unterrichten, hoffen wir, daß die nun vorhandene Möglichkeit, durch Bücher Österreichs Literatur und Kultur besser kennenzulernen, durch die Lektoren unterstützt wird.

Als zusätzliches „Einstandsgeschenk“ des Bundesministeriums für auswärtige Angelegenheiten überreiche ich der Österreich-Bibliothek auch den Microfichekatalog der Österreichischen Nationalbibliothek und benütze diese Gelegenheit gleich, mich bei der Direktorin der Universitätsbibliothek, Frau Dr. Olga Gomba, ihrer Mitarbeiterin, die besonders intensiv mit den Vorbereitungs- und Einrichtungsarbeiten der Österreichisch-Sammlung betraut war, Frau Dr. Irén Lévy, aber auch allen anderen Mitarbeitern der Bibliothek herzlich für alle ihre Mühe zu bedanken. Wir wissen, daß die Österreich-Bibliothek zusätzliche Arbeit für die Mitarbeiter der Bibliothek bedeutet und hoffen, daß die Stipendien, die jährlich in Form von Informationsreisen nach Österreich vergeben werden, eine kleine Entschädigung für die Belastung sein mögen.

GOMBA SZABOLCSNÉ

Excellenciás Uram, Tisztelt Rektor Úr, Hölgyeim és Uraim!

A Debreceni Egyetemi Könyvtár számára ünnepnap a mai, amikor átvehetjük az Osztrák Köztársaság Külügyminisztériuma által ajándékozott Ausztria Gyűjteményt, s megnyithatjuk intézményünk legújabb létesítményét, az Ausztria Könyvtárat minden érdeklődő előtt.

Ez a 3.000 kötetnyi, nagyértékű gyűjtemény, amely mostantól könyvtárunkat, egyetemünket, városunkat, sőt a Tisztántúli régiót is gazdagítja, túlnő valós értékén: szimbólikus jelentőségűvé válik azáltal, hogy egy olyan nemzet ajándéka, amelyhez évszázadokon át erős szálak fűzték országunkat.

A történelem során olykor nehéz megpróbáltatások terhelték nemzeteink kapcsolatait, de kulturáink összetartó ereje nagyobbak bizonyult. A perszónáluniónál erősebb kapocs volt Mozart muzsikája, a szellem nagykövetei: tudósok, írók, művészek tették és teszik számunkra kedvessé Ausztriát.

Ezek a szép könyvek a maguk hangtalan eszközeivel a legnemesebb szolgálatot teszik: bemutatnak egy országot, egy népet, egy kultúrát, annak gondjaival, problémáival, szépségeivel és eredményeivel, példát adnak, vagy figyelmeztetnek a buktatókra. Miközben megismertetik Ausztriát, szembesítenek önmagunkkal is. Segítenek áttekinteni egy lehetséges utat, egy számunkra is megvalósítható modellt.

Magyarországon évtizedek óta igen nagy az érdeklődés Ausztria iránt, sokak számára az elérhető Nyugatot jelentette egy bécsi tárlat, hangverseny vagy színházi este. És egyre többen vannak, akik felfedezik a magyarországi osztrák könyvgyűjteményeket, s kedvet kapnak ahhoz, hogy felkeressék Ausztria múzeumait, műemlékeit, csodálatos tájait, vendégszerető népét.

Most, amikor a német nyelv tanítása ismét fontosságának megfelelő hangsúlyt kap a magyar oktatás rendszerében, a német nyelvű irodalom és szakirodalom beszerzése igen nagy feladat elé állította a magyar könyvtárakat – önerőből aligha tudtunk volna gondoskodni a szükségletekről – az Osztrák Köztársaság Külügyminisztériuma által ajándékozott magyarországi Ausztria-Könyvtárak ezért is igen nagy jelentőségűek.

A debreceni Ausztria Gyűjtemény egyaránt szolgálni fogja az egyetemi német nyelvoktatás és más szakok: történelem, néprajz, közgazdaságtudomány oktatását, továbbá az UNIVERSITAS társintézményeiben tanuló hallgatók irodalmi, művészeti érdeklődését, rendelkezésére fog állani a város értelmiségének, diákságának, valamint a tisztántúli régió kutatóinak, olvasóinak. Az Ausztria Könyvtár jelentős hányadát szépirodalmi művek alkotják, a hozzájuk kapcsolódó szekundér irodalommal. Nagy számban található történeti munkák, életrajzok, számos művészeti kiadvány mellett gazdag gyűjtemény várja a filozófia, lélektan és társadalomtudományok iránt érdeklődőket. Különösen

becses számunkra a közgazdasági szakirodalom, tekintettel a most induló közgazdász-képzésre.

A gyűjtemény nagy értékére, valamint a sokirányú érdeklődésre tekintettel, a feldolgozásnak a legkorszerűbb módját valósítja meg könyvtárunk, így a számítógéppel készült katalógus elérhető lesz az UNIVERSITAS valamennyi könyvtárában.

Most, amikor a Kossuth Lajos Tudományegyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára nevében átveszem az Osztrák Gyűjteményt, őszinte szívvel köszönetet mondok az Osztrák Köztársaság Külügyminisztériumának, személy szerint Erich Kusbach úrnak, az Osztrák Köztársaság magyarországi nagykövetének, az Osztrák Kulturális Intézetnek, személy szerint Gertrude Kothanek asszonynak – a nagylelkű adományért.

Szeretném megköszönni Dr. Nagy Zoltán rektor úrnak, hogy már bölcsész-kari dékánként is az Osztrák Könyvtár ügye mellé állt. Köszönöm Dr. Orosz Gábor tanszékvezető úr megértő segítségét. Végül köszönetem fejezem ki mindazoknak a műszaki és könyvtáros kollégáknak, akik a könyvtár berendezésében, felállításában technikai és szellemi munkájukkal tevékeny részt vállaltak.

MUNKATÁRSAINK

FEKETE CSABA főmunkatárs

4026 DEBRECEN Kálvin tér 16. Református Kollégium Nagykönyvtára

GOMBA SZABOLCSNÉ Ph. D. főigazgató

4010 DEBRECEN Egyetemi Könyvtár

Dr. IMRE MIHÁLY egyetemi docens, kandidátus

4010 DEBRECEN Régi Magyar Irodalmi Tanszék

Dr. KOROMPAI GÁBORNÉ osztályvezető

4010 DEBRECEN Egyetemi Könyvtár

Dr. KOLTAY KLÁRA főmunkatárs

4010 DEBRECEN Egyetemi Könyvtár

OJTOZI ESZTER Ph. D.

4032 DEBRECEN Dóczy J. u. 1. I. 1.

Dr. M. PANDUR JULIANNA nyelvész

4027 DEBRECEN Böszörményi út 29. VIII. 26

SZABADI ISTVÁN könyvtáros

4026 DEBRECEN Kálvin tér 16. Református Kollégium Nagykönyvtára

Dr. D. TÓTH JUDIT egyetemi tanársegéd

4010 DEBRECEN Világirodalmi Tanszék

CONTRIBUTORS

CSABA FEKETE, senior member Library of the Calvinist College
4026 DEBRECEN Kálvin tér 16.

OLGA GOMBA, Ph. D., director general University Library
4010 DEBRECEN

*MIHÁLY IMRE, Ph. D., candidate, senior lecturer Department of Old
Hungarian Literature*
4010 DEBRECEN

Dr. KLÁRA KOLTAY, senior member University Library
4010 DEBRECEN

Dr. MARIA KOROMPAI, senior member University Library
4010 DEBRECEN

ESZTER OJTOZI, Ph. D.
4032 DEBRECEN Dóczy J. u. 1. I. 1.

Dr. JULIANNA M. PANDUR linguist
4027 DEBRECEN Böszörményi út 29. VIII. 26.

ISTVÁN SZABADI librarian, Library of the Calvinist College
4026 DEBRECEN Kálvin tér 16.

Dr. JUDIT D. TÓTH assistant lecturer, Department of World Literature
4010 DEBRECEN

TARTALOMJEGYZÉK – CONTENTS

Personalia

- Ojtozi Eszter*: Némedi Lajosné Dr. Dienes Éva nyolcvan éves – Tabula gratulatoria für die Oberbibliotheksrätin Dr. Éva Dienes-Némedi zum 80. Geburtstag 5
- Korompai Gáborné*: Némedi Lajosné Dienes Éva 1963–1979 között megjelent műveinek válogatott bibliográfiája – Auswahlbibliographie der Werke von Dr. Éva Dienes Némedi 1963–1979 9

Tanulmányok

- Gomba Olga*: The integrated library system of the Universitas 13
- Imre Mihály*: A 79. zsoltár szerepe a Querela Hungariae toposz XVI. századi fejlődésében – Die Funktion des 79-sten Psalms in der Entstehung des Topos Querela Hungariae 31
- Koltay Klára*: Ephraim Pagitt és levele Tolnai Dali Jánoshoz – Ephraim Pagitt and his letter to János Tolnai Dali 63
- D. Tóth Judit*: Hermasz „Pásztora” a kanonizálás folyamatában – „Her Hirt” des Hermas im Prozeß der Kanonisierung 77
- Fekete Csaba*: Debreceni könyvtáros deákok 1700 előtt – 95

Közlemények

- Korompai Gáborné*: Az Egyetemi Könyvtár Egyetemtörténeti Gyűjteménye – Die Universitätshistorische Sammlung in der Debrecener Universitätsbibliothek 111
- M. Pandur Julianna*: XVIII. századi cirill szláv kéziratos Zsoltárfkönyv a Debreceni Egyetemi Könyvtárban. (A „Bereznai Zsoltárfkönyv”) – Un Psautier manuscrit cyrillique-slave du XVIIIe siècle a la Bibliothèque Universitaire de Debrecen 119

<i>Szabadi István: A protestáns tudományosság és a cigánykutatás kezdetei: Szathmári Pap Mihály cigány szójegyzéke – De eruditione protestantium et studiorum Zingaricorum initiis: Michaelis Pap Szathmári vocabularium Zingarico-Latinum et Hungaricum . . . . .</i>	141
--	-----

Adattár

<i>Ojtozi Eszter: Egy Milton kötet Erdélyi János könyvtárából . . . . .</i>	159
---	-----

A könyvtár életéből

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára Ausztria Gyűjteményének megnyitóján elhangzott ünnepi beszédek Debrecen, 1993. október 20.

<i>Marte, Johann . . . . .</i>	165
<i>Kussbach Erich . . . . .</i>	169
<i>Gomba Szabolcsné . . . . .</i>	171

HU ISSN 0139-1305

**Felelős kiadó: Dr. Nagy Zoltán rektor
Készült 300 példányban a Kossuth Lajos Tudományegyetem
Könyvtárának sokszorosító üzemében.
Terjedelem: 15,4 A/5 ív**

95-244